

edward gibbon

istoria declinului și a prăbușirii imperiului roman

★★★

cultură generală

edward gibbon

vol. I — III, lei 15

editura minerva

Ilustrația copertei: *Carafoli Marina*

edward gibbon

istoria declinului și a prăbușirii imperiului roman

★★★

TRADUCERE DE DAN HURMUZESCU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1976
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

Capitolul XLII

SITUAȚIA LUMII „BARBARE". STABILIREA LONGOBARZILOR PE DUNĂRE. TRIBURILE ȘI INVAZIILE SLAVILOR. ORIGINEA, IMPERIUL ȘI AMBASADELE TURCILOR. FUGA AVARILOR. CHOSROES, DOMNIA SA ȘI RĂZBOAIELE CU ROMANII. RĂZBOIUL COLCHIAN SAU LAZIC. ETIOPIENII

Apreciem meritul personal comparîndu-l cu facultățile obișnuite ale omenirii. Geniul, virtutea și aspirațiile în viața activă sau în cea speculativă sînt evaluate nu atît prin ceea ce reprezintă în sine înșiși, ci după cît se ridică deasupra vremii și a condițiilor existente pe atunci în țara lor; o statură care ar trece neobservată la un neam de uriași trebuie să apară remarcabilă la o rasă de pigmei. Leonida și cei trei sute de tovarăși ai săi și-au jertfit viața la Thermophyle,[1] dar educația copilului, a tînărului și a bărbatului spartan pregătise și aproape că asigurase acest sacrificiu memorabil; fiecare spartan ar fi aprobat, mai curînd decît ar fi admirat, acest gest în care nu vedea nimic altceva decît îndeplinirea datoriei, faptă de care el însuși și alți opt mii[2] dintre conce-

[1] În anul 480 î.e.n., cînd Xeres, regele Persiei i-a atacat pe greci cu o armată imensă. Pe uscat, la Thermophyle i-a întîmpinat Leonida, singur cu cei 300 de soldați ai săi, care au preferat să moară pînă la unul decît să se predea. (n.c.)

[2] Numărul cetățenilor spartani cu depline drepturi din acea vreme (n.t.).

tălenii săi erau la fel de capabili.[1] Marele Pompei[2] putea înscrie pe trofeele sale că învinsese în luptă două milioane de dușmani și cucerise o mie cinci sute de orașe, de la lacul Maeotis pînă la Marea Roșie[3], dar gloria Romei pășea în fața acvilelor sale, popoarele erau copleșite de propria lor teamă, și legiunile invincibile pe care le comanda fuseseră crescute în spiritul victoriilor și al disciplinei acelor vremuri. În această lumină, figura lui Velisarie poate pe bună dreptate fi așezată mai sus de eroii vechilor republici. Defectele sale își aveau obîrșia în corupția acelor vremuri, dar virtuțile lui îi fuseseră dăruite de natură și rațiune. El s-a ridicat stăpîn pe soarta sa și fără rival; armatele care i-au fost încredințate îi erau de puțin sprijin, astfel încît singurul său avantaj rezulta din vanitatea și înfumurarea adversarilor. Sub conducerea lui, supușii lui Iustinian meritau adesea să fie numiți romani; goții trufași îi obligau să poarte denumirea nerăzboinică de greci, pe care o socoteau rușinoasă; ei se prefăceau astfel că le vine să roșească de faptul că trebuie să dispute regatul Italiei unui popor de tragedieni, actori de pantomimă și pirați[4]. Clima Asiei fusese într-adevăr mai puțin favorabilă dezvoltării spiritului militar decît cea a Europei. Ținuturile asiatice, foarte populate, erau vlăguite de lux, despotism și

[1] Lectura lui Herodot este o plăcere, nu o corvoadă (VII, c. 104, p. 550, 615). Convorbirea dintre Xerxes și Demaratos la Thermophylue constituie una dintre cele mai interesante scene morale din istorie. A fost tortura spartanului regal să privească cu teamă și remușcare virtutea țării sale. (Lipsit de domnie la Sparta, Demaratos se exilase la Susa. L-a însoțit pe Xerxes în expediția împotriva Elladei n.c.)

[2] Vestit general și om de stat roman din secolul I î.e.n., mai întîi prietenul și ginerele lui Caesar, apoi adversarul său cel mai de temut. Pentru multele și importantele sale victorii a fost numit „cel Mare“ (n.c.).

[3] Vezi această inscripție trufașă în Plinius (*Hist. Natur.*, VII, 27). Puțini oameni au gustat atît de desăvîrșit din glorie și dizgrație; Iuvenal (*Satir.*, X) nici n-ar fi putut oferi un exemplu mai izbitor care să arate vicisitudinile soartei și vanitatea dorințelor omenești.

[4] *Pe greci... din rîndul cărora nu văzuseră venind mai înainte din Italia decît tragedieni și pirați* (*Goth.* I 48, tom. II p. 93, ed. Bonn). Acest ultim epitet al lui Procopius (λωποδύτας) este tradus prea blînd prin *pirați;* de fapt, *tîlhari de mare.*

superstiţii, iar călugării erau mai costisitori şi mai numeroşi decît soldaţii aflaţi în acele regiuni din răsărit.

Forţele armate ale Imperiului scăzuseră de la şase sute patruzeci şi cinci de mii, la o sută cincizeci de mii de oameni, împrăştiaţi la graniţele ţării. Disciplina dispăruse din rîndul acestor soldaţi, plătiţi prost şi la voia întîmplării, care se dedau la jafuri. Armatele erau completate cu corpuri de auxiliari barbari servind ca mercenari, pe care generalii nu puteau niciodată să se bizuie.

Pînă şi victoriile lui Velisarie asupra goţilor au fost dăunătoare Imperiului, deoarece au desfiinţat acea importantă barieră a Dunării de Sus, care fusese păzită cu atîta credinţă de Theodoric[1] şi fiica sa. Pentru apărarea Italiei, goţii evacuară Pannonia şi Noricum, provincii în care la acea dată domnea pacea şi prosperitatea şi asupra cărora ridica pretenţii împăratul roman, stăpînirea lor fiind lăsată la voia primului invadator. Pe malul celălalt, al Dunării, cîmpiile Ungariei de Sus erau stăpînite, de la moartea lui Attila, de triburile gepizilor; aceştia priveau cu respect armatele goţilor; cit despre romani, gepizii nu dispreţuiau aurul lor, ci motivul nemărturisit care-i făcea să le plătească subsidiile anuale. Fortificaţiile părăsite ale fluviului au fost imediat ocupate de aceşti „barbari", stindardurile lor au fost înălţate pe zidurile oraşelor Sirmium[2] şi Singidunum, iar tonul ironic al scuzelor lor agrava această insultă adusă maiestăţii Imperiului: „Atît de întinso, o Caesare, sînt stăpînirile tale, atît de numeroase sînt oraşele tale, încît, pe timp de pace, sau război, cauţi necontenit popoare în grija cărora să poţi lăsa aceste posesiuni inutile. Gepizii sînt aliaţii tăi viteji şi credin-

---

[1] Rege al ostrogoţilor (454—526) multă vreme aşezat în Pannonia, de unde, ca aliat al Imperiului de Răsărit, i-a respins, între alţii, pe bulgari. Fiica sa, Amalasuntha, contribuise la această politică (n.t.).

[2] Anul 536. Sirmium (azi Sremska Mitrovica, Iugoslavia), oraş situat pe malul drept al rîului Sava, în Pannonia Inferioară (n.c.).

cioşi şi dacă se aşteaptă la darurile tale, înseamnă că arată o încredere bine întemeiată în mărinimia ta.“ Felul în care s-a răzbunat Iustinian scuză aroganţa gepizilor. În loc să afirme drepturile unui suveran întru apărarea supuşilor săi, împăratul a invitat un popor străin să invadeze şi să stăpînească provinciile romane dintre Dunăre şi Alpi; ambiţia gepizilor a fost ţinută în frîu de puterea şi faima crescîndă a longobarzilor.[1]

Acest popor germanic, puţin numeros, al cărui nume adevărat era acela de langobarzi (bărbi lungi)[2], a coborît din nordul Europei, nimicind în drumul său pe herulii aşezaţi în sudul Poloniei. Iustinian i-a chemat şi să-i alunge pe gepizi, să ocupe oraşele şi cetăţile Noricului şi ale Pannoniei.

Curînd însă, dorinţa lor de pradă i-a ademenit dincolo de aceste întinse graniţe. Ei au înaintat de-a lungul coastei Adriatice pînă la Dyrrachium[3], unde, cu obişnuita lor bădărănie, intrau în oraşele şi casele aliaţilor romani, înhăţînd prizonierii care scăpaseră din mîinile lor îndrăzneţe. Dar longobarzii, ca popor, se lepădau de aceste acte ostile, de asemenea expediţii, pretinzînd că ele nu sînt decît faptele unor aventurieri răzleţi, iar împăratul le scuza; o campanie mai serioasă a fost dusă însă de oştile longobarzilor, angajate într-un conflict de treizeci de ani cu gepizii, timp în care ei şi-au pledat adesea cauza în faţa tronului de la Constanti-

---

[1] Vezi Strabo (VII, p. 446). Cei mai buni geografi îi situează dincolo de Elba, în episcopatul Magdeburg şi în mijlocul teritoriului Brandeburg; aşezarea lor confirmă remarca patriotică a contelui de Hertzberg, că cei mai mulţi dintre cuceritorii barbari au pornit din aceleaşi ţinuturi care mai dau şi astăzi armatele Prusiei.

[2] Etimologia aceasta este îndoielnică. Se pare că numele de longobarzi derivă din cel al regiunii pe care aceste triburi o ocupau pe malurile Elbei, unde Börde (sau Bord) înseamnă şi astăzi „cîmpie fertilă aşezată pe malul unui rîu“; acest ţinut de lîngă Magdeburg se numeşte încă „lange Börde“. Langobarzii ar însemna deci „locuitorii unei întinse cîmpii aşezate pe malul unui rîu.“ (n.c.)

[3] Durrës de astăzi, în Albania (n.t.).

nopol; dar vicleanul Iustinian, cu toate că-i ura deopotrivă pe cei doi rivali, pronunța o sentință părtinitoare și ambiguă și în mod abil prelungea războiul, prin ajutoare ce soseau încet și se dovedeau zadarnice. Puterea longobarzilor era formidabilă: ei aruncau în luptă mai multe mii de soldați, dar continuau să ceară, ca parte mai slabă din acest conflict, protecția romanilor. Cei doi adversari se arătau neînfricați, totuși curajul este un simțămînt atît de schimbător, încît ambele armate au fost brusc cuprinse de panică. Ele au fugit una de alta și cei doi regi dușmani au rămas cu garda lor personală, în mijlocul unei cîmpii deșarte. După un scurt armistițiu, patimile se aprinseră din nou de-o parte și de alta, iar amintirea rușinii suferite în trecut, duse la o încleștare mai înverșunată, mai sîngeroasă. Patruzeci de mii de barbari au pierit în bătălia hotărîtoare care a zdrobit puterea gepizilor, a împrăștiat temerile romanilor, a schimbat dorințele lui Iustinian și a dezvăluit pentru prima oară caracterul lui Alboin, tînărul prinț al longobarzilor și viitorul cuceritor al Italiei[1].

Popoarele sălbatice care locuiau și rătăceau pe șesurile Rusiei, Lituaniei și Poloniei, ar putea fi reduse, în vremea lui Iustinian, la două mari familii: bulgarii[2] și slavii. După

[1] Am folosit fără a încerca să împac, faptele din Procopius *(Goth.*, II, c. 14; III, c. 33, 34; IV, c. 18, 25), Paul Diacon. *(de Gestis Langobard.* (I, c. 1—23, în Muratori, *Script. Rerum Italicarum*, tom. I, p. 405—419) și Iornandes *(de Success. Regnorum*, p. 242). Cititorul răbdător se poate lumina de la Mascou *(Istoria Germanilor* și nota XXIII) și De Buat *(Hist. des Peuples*, etc., vol. IX; X; XI).

[2] Adopt denumirea de bulgari de la Ennodius (în *Panegyr. Theodorici*, Opp. Sirmond., tom. 1, p. 1598, 1599); Theophanes, p. 185 și *Cronicile* lui Cassiodorus și Marcolinus. Numele de huni e prea vag; triburile cutrigurilor și utigurilor sînt prea mărunte și prea primitive. (Nu este vorba de bulgari ci de cutriguri și utiguri, triburi hunice de pe țărmurile Mării de Azov. Slavii erau triburi așezate la nordul Dunării de Mijloc și de jos. De aceea cutrigurii, utigurii și bulgarii erau toți înrudiți de aproape cu hunii lui Attila și vorbeau o limbă apropiată. Dar bulgarii moderni prezintă mult mai multe afinități cu slavii decît cu hunii — *(O.S.)*.

scriitorii greci, bulgarii, care atingeau Euxinul și lacul Maeotis[1], coborau, așa cum arată numele lor, din huni și este inutil să repetăm bine-cunoscutul tablou al moravurilor tătărăști. Tătarii erau arcași îndrăzneți și dibaci; ei beau lapte de iapă și se hrăneau cu carnea cailor lor iuți și neobosiți; turmele și cirezile lor urmau taberele lor migratoare, sau mai bine zis taberele se lăsau călăuzite în drumul lor de mișcarea acestor turme; nici o țară nu era prea îndepărtată sau ferită de invaziile tătarilor antrenați la fugă, dar necunoscînd teama. Neamul lor era împărțit în două triburi puternice și dușmane, care se urmăreau între ele cu ură frățească. Ei își disputau aprinși prietenia, sau mai degrabă darurile împăratului; fabula ce arată deosebirea statornicită de natură între cîinele credincios și lupul hrăpăreț a fost folosită de un ambasador al lor care primise doar instrucțiuni verbale din gura prințului său neștiutor de carte.[2] Toate spițele de bulgari erau deopotrivă atrase de bogăția romană. Ei se numeau în mod vag slavi, iar marșurile lor rapide au putut fi oprite numai de Marea Baltică, sau de gerurile și cumplita sărăcie a ținuturilor din nord. Dar aceeași rasă do slavi pare să fi păstrat în toate timpurile stăpînirea asupra acelorași țări. [Numeroasele lor triburi, oricît de îndepărtate și dușmane, foloseau o limbă comună (aspră și neregulată) și se asemănau la înfățișare; ele se deosebeau de tătarul negricios, și se apropiau de germani, fără a avea însă statura înaltă și tenul deschis al acestora. Patru mii șase sute de sate[3] ale slavinilor erau împrăștiate prin provinciile Rusiei și Poloniei,

[1] Marea Neagră și Marea de Azov (n.t.).

[2] Procopius *(Goth.*, IV, c. 19). Mesajul său verbal (se consideră el însuși un barbar fără știință de carte) e predat ca o epistolă. Stilul e sălbatic, figurativ și original.

[3] Suma aceasta rezultă dintr-o listă cuprinsă într-un fragment curios din anul 550, găsit în biblioteca din Milano. Geografia obscură a timpului pune la grea încercare răbdarea contelui de Buat. (Lista de care vorbește Gibbon este un fragment dintr-un geograf bavarez din secolul al IX-lea u.c.)

cu colibele lor clădite în grabă din lemn necioplit, într-o țară unde lipsea atît piatra cît și fierul. Ridicate, sau mai bine zis ascunse, în adîncul pădurilor, pe malul rîurilor, sau la marginea mlaștinilor, aceste sălașuri aveau o dublă ieșire, către pămînt și către apă, menită a-l salva în caz de primejdie pe locuitor. Fertilitatea solului, mai curînd decît munca băștinașilor, le asigura slavilor un belșug rustic. Oile și cornutele lor erau mari și numeroase, iar cîmpiile pe care le semănau cu mei și hrișcă[1] dădea, în loc de pîine, un aliment inferior și mai puțin hrănitor. Prădăciunile neîncetate ale vecinilor îi obligau să îngroape aceste comori în pămînt; dar atunci cînd un străin apărea în mijlocul lor, ele erau darnic împărțite de un popor caracterizat îndeobște cu epitetele de cast, răbdător și ospitalier. Drept zeitate supremă se închinau unui stăpîn nevăzut al trăsnetului. Rîurile și nimfele se bucurau de onoruri mai mici, iar cultul popular lua forma jurămintelor și sacrificiilor. Slavii refuzau să asculte de un despot, un principe, sau chiar de un magistrat, dar experiența lor era prea limitată, pasiunile lor prea îndărătnice spre a concepe un sistem de legi egale pentru toți sau ca armă de apărare comună. Ei arătau un anumit respect vîrstei și vitejiei, dar fiecare trib sau sat trăia ca o republică separată, iar în acțiunile de interes comun, toți trebuiau convinși, deoarece nimeni nu putea fi forțat. Luptau pe jos, aproape goi, și în afară de un scut greoi, fără nici o armură defensivă. Armele lor de atac erau un arc, o tolbă cu săgeți mici otrăvite și o funie lungă, pe care o aruncau cu dibăcie de la distanță, prinzînd inamicul într-un laț. Pe cîmpul de luptă infanteria slavă era periculoasă prin repeziciunea, agilitatea și dîrzenia ei. Ei înotau, se scufundau, rămîneau sub apă,

---

[1] *Panicum, milium*. Vezi *Columella*, II, c. 9, p. 430, edit. Gesner; Plin.; *Hist. Natur.*, XVIII, 24, 25. Sarmații făceau o fiertură de mei amestecat cu laptele de iapă sau singe. În bogăția de produse a culturii moderne, meiul hrănește găini și nu eroi. Vezi dicționarele lui Valmont de Bomare (1768) și Miller.

trăgîndu-și răsuflarea printr-o trestie și un rîu sau un lac erau adesea scena ambuscadei lor neașteptate. Dar acestea erau realizările unor iscoade sau luptători răzleți; arta militară le era străină slavilor; numele lor era necunoscut și cuceririle lor erau lipsite de glorie.[1]

Am însemnat conturul general și vag al teritoriilor ocupate de slavi și do bulgari (cutriguri) fără a încerca să le definesc granițele despărțitoare, care nu erau cunoscute precis sau respectate de barbarii înșiși. Importanța lor era determinată de vecinătatea imperiului, iar șesurile Moldovei și Valahiei erau ocupate de anți[2], un trib slav, care a adăugat la titlurile lui Iustinian un epitet glorios.[3] Împotriva anților el a ridicat fortificațiile Dunării de jos și s-a străduit să asigure alianța cu un popor așezat chiar direct în calea puhoiurilor nordice, pe o distanță de două sute de mile între munții Transilvaniei și Marea Neagră. Dar acestor anți le lipsea puterea și dorința de a opri furia torentului; înarmați ușor și adunați dintr-o sută de triburi, slavinii veneau aproape cu aceeași repeziciune, pe urmele călăreților bulgari. Plata unui galben pentru fiecare soldat a oferit poporului

---

[1] Relativ la numele, originea, situația și obiceiurile slavilor vezi mărturiile originale din veacul al șaselea, în Procopius *(Goth.*, II, c. 26; III, c. 14) și împăratul Mauritius sau Mauricius *(Stratagemat.*, XI, c. 5, apud Mascou *Annotat.* XXXI). *Arta militară* a lui Mauricius a fost tipărită, după cît înțeleg eu, numai la finele ediției lui Scheffer din *Tactica lui Arian*, la Upsala, 1664 (Fabric., *Bibliotec. Graec.*, IV, c. 8, tom. III, p. 278) o carte rară și pînă acum inaccesibilă mie. (Tratatul *Despre arta militară* nu aparține împăratului Mauricius, ci unui autor omonim care a trăit în timpul domniei acestuia (sec. VI). (n.c.)

[2] *Anții, cei mai viteji dintre ei... (locuiau pe rîul) Taysis* [*Tausis*] *repede și năvalnic, care se varsă în apele Istrului.* Iornandes, c. 5, p. 184, edit. Muratori, Procopius, *Goth.*, III, c. 14 și *de Aedif.*, IV, c. 7. Totuși același Procopius îi menționează pe goți și pe huni ca vecini la Dunăre *(de Aedif.* IV, c.1). (Asupra originii anților se discută încă. Iornandes și Procopius îi numesc slavi și îi consideră etnic și lingvistic apropiați de sclavini n.c.)

[3] Titlul de *Anticus*, în legile și inscripțiile lui Iustinian a fost adoptat de succesorii săi și este justificat de cucernicul Ludewig (in *Vit. Iustin.*, p. 515). A stîrnit mult curiozitatea laicilor din evul mediu.

ant o cale de retragere sigură și ușoară prin țara gepizilor, care stăpîneau trecerea Dunării de sus.[1] Speranțele și temerile barbarilor, unirea sau vrajba lor internă, întîmplarea, care făcea ca un rîu să înghețe sau să fie mai ușor de trecut, atracția exercitată asupra lor de holdele sau strugurii copți, prosperitatea sau mizeria romanilor erau scuze ce duceau la repetarea cu regularitate a unor vizite anuale[2], plicticoase de povestit, dar care în realitate se dovedeau distrugătoare. Același an și, poate, aceeași lună, în care s-a supus Ravenna, au fost însemnate printr-o invazie a hunilor sau bulgarilor, atît de groaznică încît aproape că a șters amintirea năvălirilor lor trecute. Ei s-au răspîndit din mahalalele Constantinopolului pînă la Golful Ionic, au distrus treizeci și două de orașe sau castele, au ras Potidea, pe care Atena o construise și Filip o asediase, iar la întoarcere au trecut din nou Dunărea, tîrînd în urma cailor lor o sută douăzeci de mii dintre supușii lui Iustinian. Mai tîrziu, năvălind iarăși, ei au străpuns zidul care apăra Chersonesul tracic (Peninsula Galiopoli), au nimicit locuințele și locuitorii, au trecut cu îndrăzneală Hellespontul (Dardanelele) și s-au întors la tovarășii lor încărcați cu prada Asiei.

Trei mii de slavini, care s-au despărțit cu insolență în două cete, au descoperit slăbiciunea și tarele unei domnii glorioase. Ei au trecut Dunărea și Hebrul, i-au învins pe generalii romani, care au îndrăznit să le opună rezistență și au prădat nestingheriți orașele Illiricului și Traciei, ce aveau fiecare destule arme și destui oameni spre a-i strivi pe atacatori...

...În mijlocul acestor obscure calamități, Europa a simțit șocul unei revoluții care a dezvăluit prima oară lumii numele și poporul turc. Ca și Romulus, străbunul acestui popor războinic a fost alăptat de o lupoaică, care mai tîr-

[1] Procopius, *Goth.*, VI, c. 25.

[2] Procopius leagă o invazie a hunilor de apariția unei comete; poate cea din 531 (*Persic.*, II, c. 4); Agathias (V, p. 154, 155), împrumută unele fapte mai vechi de la predecesorul său.

ziu l-a făcut părintele unui neam întins; reprezentarea acelui animal pe stindardul turcilor păstra amintirea, sau mai curînd sugera ideia unei legende inventată de către păstorii din Latium şi cei din Sciţia, fără ca între cele două grupuri să existe vreo legătură. La o distanţă egală de două mii de mile de Marea Caspică, de Marea Îngheţată şi de Marea Chinei şi a Bengalului, apare un şir de munţi ce reprezintă centrul şi poate creştetul Asiei şi care în limba diferitelor popoare a fost numit Imaus, Caf[1], Altai, Munţii de Aur, şi Cingătoarea Lumii. Coastele munţilor erau bogate în minereuri, iar prelucrarea fierului[2] în scopuri războinice era executată de turci, cea mai dispreţuită parte a robilor marelui han Geougen. Dar robia lor putea dura numai pînă ce un conducător îndrăzneţ, înzestrat cu darul vorbirii, avea să se ridice, spre a-i convinge pe fraţii săi că aceleaşi arme pe care le făureau pentru stăpînii lor ar putea deveni în propriile lor mîini, uneltele libertăţii şi victoriei. Ei au ieşit brusc din munţi[3]

---

[1] „De la Caf la Caf", ceea ce o geografie mai raţională ar interpreta poate „de la Imaus la Munţii Atlas". După filozofia religioasă a mahomedanilor, baza muntelui Caf este un smarald, a cărui reflecţie produce azurul cerului. Muntele este înzestrat cu acţiuni senzoriale în rădăcinile sau nervii săi, iar vibraţia lor produce cutremurele (D'Herbelot, p. 230, 231).

[2] Fierul siberian este cel mai bun şi mai abundent din lume; în partea de sud a Siberiei, peste şaizeci de mine sînt exploatate de industria rusească (Strahlenberg, *Hist. of Siberia*, p. 343, 387; *Voyage en Sibérie*, de abatele Chappe d'Auteroche, p. 603—608, edit. Amsterdam, 1770). Turcii ofereau spre vînzare fier, totuşi ambasadorii romani, cu o stranie încăpăţînare, continuau să creadă că totul era numai un şiretlic, şi că ţara lor nu producea fier. (Menandru, în *Excerpt. Leg.*, p. 152).

[1] Din Irgana-kon (Abulghazi-Khan, *Généalogique des Tartars*, P. II, c. 5, p. 71—77, c. 15, p. 155). Tradiţia mogulilor cu privire la cei 450 de ani, pe caro i-au petrecut în munţi, corespunde cu perioadele istoriei hunilor şi turcilor stabilite de chinezi, (De Guignes, vol. 1 part. II p. 356) şi cu cele douăzeci de generaţii ce s-au perindat de la restaurarea lor pînă la Ginghis.

și un sceptru a fost răsplata; ceremonia anuală în cadrul căreia o bucată de fier era încălzită în foc, și un ciocan de fier era minnit pe rînd de principe și de nobilii săi, a făcut ca generațiile viitoare să-și amintească umila îndeletnicire și justificata mîndrie a neamului turcesc.

După ce scutură jugul tătăresc turcii încheie alianță cu chinezii; ei îi înving pe hunii albi și se stabilesc în Turchestanul de astăzi, de unde încep să-și trimită călăreții pînă în India și Ucraina. Acolo se ciocnesc de oguri și, în luptă, hanul acestora și „trei sute de mii dintre supușii său au fost uciși, iar trupurile lor împrăștiate pe o întindere ce se străbate în patru zile de călătorie". O parte s-au supus, dar douăzeci de mii de războinici, presupuși a fi avari, s-au așezat la nord de Caucaz.

Spre a scăpa de armatele turcilor, avarii au trecut Donul și Niprul; ei au înaintat cu îndrăzneală pînă în inima Poloniei și Germaniei, violînd legile popoarelor și abuzînd de drepturile victoriei. Nu trecuseră încă zece ani, cînd taberele lor se și aflau așezate pe Dunăre și Elba; multe nume bulgare și slavine fuseseră șterse de pe suprafața pămîntului și rămășițele triburilor lor puteau fi găsite ca tributare și vasale, sub stindardul avarilor. *Șaganul* (titlu specific al regelui lor) încă mai pretindea să cultive prietenia cu împăratul, și Iustinian se gîndea să-i așeze în Pannonia, ca să țină în cumpănă puterea dominantă a longobarzilor.

Turcii însă considerau că acești avari erau supușii și fugarii lor; în orice ajutor dat de împărat, ei vedeau un act ostil, îndreptat împotriva hanului. Urmară o serie de negocieri complicate, în cadrul cărora împăratul bizantin pe de o parte solicita alianța turcească contra perșilor pe de alta menținea legăturile cu o serie de neamuri dușmane lor. Între timp tronul Persiei era ocupat de Cabades, sau Kobad, al cărui fiu avea să devină

celebru sub numele de Chosroes; în timpul unei îndelungate domnii de patruzeci şi opt de ani el a adus ţara la un înalt grad de putere şi înflorire. Acuzîndu-i pe romani do duplicitate şi rea-credinţă, Chosroes intră în Siria, trecînd-o prin foc şi sabie. În faţa contraatacului lui Velisarie, rechemat din Italia, el e obligat să se retragă.

Următoarea ciocnire între cele două imperii avu loc pe malul Mării Negre, în Mingrelia; aci, după un şir de lupte, cînd victoria trecea cînd de-o parte, cînd de alta, romanii rămaseră stăpîni; ultima înfruntare a avut loc în sudul Arabiei, de unde abisinienii, aliaţi ai Imperiului au fost izgoniţi de oştile persane.

Capitolul XLIII

REVOLTA AFRICII. RESTAURAREA REGATULUI GOT DE CĂTRE TOTILA. PIERDEREA ŞI RECUCERIREA ROMEI. NARSES RECUCEREŞTE ITALIA. DISPARIŢIA OSTROGOŢILOR. FRANCII ŞI ALEMANII SÎNT BIRUIŢI. ULTIMA VICTORIE, DIZGRAŢIA ŞI MOARTEA LUI VELISARIE. MOARTEA ŞI CARACTERUL LUI IUSTINIAN. COMETA, CUTREMURELE ŞI CIUMA

Miniştrii lui Iustinian încearcă să acopere nevoile financiare ale Imperiului Răsăritean printr-o politică fiscală atît de aspră, încît trezesc nemulţumirea cetăţenilor din provinciile africane şi italiene recucerite. La aceasta se adaugă disputele religioase dintre arieni şi catolici, astfel încît un vînt de rebeliune bate asupra întregii Africi romane, devastată şi sleită de lupte, de intrigi şi asasinate.

În Italia, rechemarea lui Velisarie insuflă curaj goţilor care după o serie de lupte intestine îl aleg conducător pe Totila. Acesta restabileşte regatul got, ocupă aproape întreaga peninsulă şi asediază Roma, unde foametea şi lipsurile încep să secere populaţia. În urma unei încercări neizbutite a lui Velisarie de a despresura oraşul, acesta este predat goţilor, care îl pradă şi îl părăsesc, aproape pustiu. Generalul roman ocupă Roma şi se pregăteşte s-o apere. Totila întors în pripă este respins, dar intrigile curţii bizantine şi trădările ofiţerilor săi îl silesc pe Velisarie să părăsească Italia, lăsînd-o din nou în stăpînirea goţilor.

O nouă expediție romană este trimisă spre a recuceri țara, sub comanda eunucului Narses, diform și firav la trup, dar ager și iscusit la minte. Totila e ucis în bătălia de la Tagina și Italia redevine provincie bizantină. O invazie a francilor căreia i se alipesc rămășițele goților este înfrîntă și Narses își face intrarea triumfală la Roma, în calitate de exarh, sau reprezentant al împăratului din Constantinopol.

Doresc să cred, dar nu îndrăznesc să afirm, că Velisarie s-a bucurat sincer de triumful lui Narses. Totuși propriile sale fapte de arme ar fi putut să-l învețe să stimeze meritul unui rival, fără a-l invidia; anii de odihnă ai bătrînului războinic au fost încoronați de o ultimă victorie, care a salvat împăratul și Capitala. Barbarii, care invadau în fiece an provinciile europene, puteau fi descurajați de unele înfrîngeri de moment, dar speranța că vor dobîndi atît pradă cît și subsidii le dădea mereu un nou imbold, mai puternic. În a treizeci și doua iarnă a domniei lui Iustinian, Dunărea era complet înghețată. Zabergan se afla în fruntea cavaleriei bulgare[1] și stindardul său fu urmat de o mulțime pestriță de slavi. Șeful barbar trecu fără să întîmpine rezistență rîul și munții, iar oștile sale cotropiră Macedonia și Tracia, după care înaintă cu numai șapte mii de călăreți pînă la lungile ziduri care ar fi trebuit să apere teritoriul Constantinopolului. Dar zidurile oamenilor sînt neputincioase împotriva atacului naturii: un cutrenmur recent dărîmase temeliile zidurilor și armatele Imperiului erau folosite la fruntariile îndepărtate ale Italiei, Africii și Persiei. Cele șapte *scholae*[2], companii de gardă, sau oastea palatului,

[1] Zabergan era banul cutrigurilor, trib bunic, nu al bulgarilor. În martie 559 acesta ajunge pînă la porțile Constantinopolului (n.c.).

[2] În ce privește decadența acestor *scholae* militare, vezi satira lui Procopius (*Anecdot.*, c. 24, Aleman., p. 102, 103) care este confirmată și ilustrată de Agathias (V, p. 159) care nu poate fi respins ea un martor ostil.

fuseseră sporite la numărul de cinci mii cinci sute de ostaşi a căror garnizoană obişnuită se afla în paşnicile oraşe ale Asiei. Dar ele erau acum alcătuite din cetăţeni indolenţi care luaseră pe nesimţite locul vitejilor armeni[1], cumpărîndu-şi astfel o scutire de la îndatoririle vieţii civile fără a fi expuşi la pericolele adevăratului serviciu militar. Dintre soldaţii de felul acesta, puţini puteau fi tentaţi să iasă în afara porţilor şi nici unul convins să stăruie pe cîmpul de luptă. Rapoartele fugarilor exagerau numărul şi ferocitatea unui duşman care pîngărise fecioare neprihănite şi părăsise copiii nou-născuţi pradă cîinilor şi vulturilor. O mulţime de ţărani, cerşind hrană şi apărare, măreau panica ce bîntuia oraşul; între timp, Zabergan îşi aşezase corturile la douăzeci de mile[2] distanţă de malurile unui rîuleţ care înconjura orăşelul Melanthias vărsîndu-se în Propontida.[3] Iustinian tremura, iar cei care nu-l văzuseră pe împărat decît la bătrîneţe, înclinau să creadă că îşi pierduse vioiciunea şi vigoarea din tinereţe. Din ordinul său, vasele de aur şi argint fură ridicate din bisericile din preajma şi din suburbiile Constantinopolului. Pe ziduri se înşiruiau spectatorii îngroziţi; la Poarta de aur se aflau o mulţime de generali şi tribuni inutili, iar senatul împărtăşea oboseala şi temerile populaţiei.

Dar privirile suveranului şi ale poporului se îndreptau către un veteran slăbit de vîrstă, obligat de pericolul public să îmbrace din nou armura cu care intrase în Cartagina şi apă-

---

[1] Care pe vremuri formau o bună parte din efectivul acestor trupe (n.t.).

[2] Distanţa de la Constantinopol la Melanthias, Villa Caesariana (Ammian. Marcellin., XXXI, 11) apare diferit în izvoare: 120 sau 140 stadii (Suidas, vol. II, p. 522, 523; Agathias, V, p. 158), XVIII ori XIX mile (*Itineraria*, p. 138, 230, 323, 332 şi *Observaţiile* lui Wesseling). Primele XII mile pînă la Rhegium fuseseră pavate de Iustinian, care a construit un pod peste o mlaştină sau un canal între un lac şi mare (Procop. *de Aedif.* IV, c. 8).

[3] Atyras (Pompon. Mela, II, c. 2, p. 160 (edit. Voss). La gura rîului, un oraş sau un castru cu acelaşi nume a fost întărit de Iustinian (Procop. *de Aedif*, IV, o. 2; *Itinerar.*, p. 570: şi Wesseling.

rase Roma. Caii grajdurilor imperiale, ai cetățenilor particulari și chiar ai circului fură adunați în grabă. Entuziasmul celor tineri și al vîrstnicilor era înflăcărat de numele lui Velisarie, care își așeză prima sa tabără în fața unui inamic victorios. Precaut și folosind munca țăranilor prieteni, el asigură liniștea din timpul nopții cu ajutorul unui șanț și al unor metereze. Totodată, aprinse nenumărate focuri și stîrni în mod abil nori de praf, pentru a da impresia că forțele sale erau mai numeroase. Ostașii lui trecură brusc de la o adîncă deznădejde la o prea mare încredere și pe cînd zece mii de glasuri cereau bătălia, Velisarie le ascunse convingerea sa că în clipa de supremă încercare, el avea să se bizuie numai pe dîrzenia a trei sute de veterani. În dimineața următoare, călăreții bulgari[1] porniră la atac, dar ei auziră strigătele mulțimilor, văzură armele și disciplina frontului și fură atacați pe flancuri de două ambuscade răsărite din păduri. Primele rînduri ale ostașilor lor căzură sub loviturile bătrînului erou și ale gărzii sale, dar agerimea mișcărilor le fu zădărnicită de atacul strîns și urmărirea rapidă a romanilor. Bulgarii [cutrigurii] fugiră atît de iute, încît n-au pierdut decît patru sute de călăreți în această luptă rapidă, însă Constantinopolul era salvat și Zabergan, recunoscînd mîna unui maestru, se retrase la o distanță respectabilă. Dar printre sfetnicii împăratului se aflau mulți așa-ziși prieteni ai lui Velisarie și acesta ascultă cu strîngere de inimă ordinele inspirate de invidie și semnate de Iustinian, care îi interziceau să desăvîrșească eliberarea țării lui. La întoarcerea sa în oraș, poporul care își dădea încă seama de pericol, îl însoți triumfal cu aclamații de bucurie și recunoștință, fapt care îi fu reproșat victoriosului general drept o crimă. Dar cînd intră în palat, curtenii rămaseră tăcuți; împăratul îl îmbrățișă cu răceală și fără a-i mulțumi, îl lăsă să plece și să se piardă, în mulțimea sclavilor. Totuși răsunetul gloriei sale în mintea oamenilor era atît de puternic, încît Iustinian în al șaptezeci

[1] Cutrigurii (n.c.).

și șaptelea an al vieții sale, fu îmboldit să înainteze la aproape patruzeci de mile de Capitală și să inspecteze personal restaurarea zidului celui lung[1]. Bulgarii [cutrigurii] irosiră toată vara în cîmpiile Traciei dar după falimentul operațiilor lor pripite împotriva Greciei și Chersonesului, înclinau să ducă traiul ave. Amenințarea că prizonierii le vor fi uciși atrase după sine plata unui preț ridicat de răscumpărare; plecarea lui Zabergan fu grăbită prin informația că pe Dunăre se construiau vase cu proră dublă, pentru a-i intercepta trecerea. La Constantinopol, pericolul a fost curînd uitat; iar trîndavii orașului se întrebau fără rost dacă suveranul lor se dovedise înțelept sau slab.

La vreo doi ani după ultima victorie a lui Velisarie, împăratul se întoarse dintr-o călătorie în Tracia, unde-l duseseră grija pentru propria sănătate, treburile Imperiului sau gîndurile sale cucernice. Iustinian suferea de o durere de cap și întoarcerea sa în taină dădu crezare zvonului că împăratul a murit. Înainte de ceasul al treilea al zilei, brutăriile fură jefuite de toată pîinea, casele se închiseră și fiecare cetățean, plin de speranță sau de groază, se pregătea pentru răzmerița ce avea să urmeze. Senatorii înșiși, îngrijorați și bănuitori, fură convocați în al nouălea ceas al zilei, iar prefectul primi ordinul lor de a vizita fiecare cartier al orașului și de a ordona o iluminație generală în cinstea însănătoșirii împăratului. Agitația se potoli, dar fiecare incident trăda neputința guvernului și starea de spirit recalcitrantă a poporului. Gărzile erau gata să se revolte de cîte ori li se schimba reședința sau li se întîrzia plata soldei. Frecventele catastrofe și nenorociri, consecințe ale incendiilor și cutremurelor ofereau pretexte de dezordine. Certurile dintre „albaștri“ și „verzi“, dintre ortodocși și eretici, degenerau în bătălii sîngeroase, chiar și în prezența ambasadorului persan, iar lui Iustinian îi era nespus de rușine pentru el și supușii săi. Grațieri capricioase

[1] Zid construit la o anumită distanță în fața zidului propriu-zis al orașului, spre a asigura o zonă de protecție (n.t.).

și pedepse arbitrare trezeau amărăciune în suflete, odată cu plictiseala supușilor unui suveran care domnise ani îndelungați. O conspirație se urzi la palat, și în afară de cazul că ne înșelăm asupra numelor lui Marcellus și Sergius, cel mai virtuos și cel mai destrăbălat dintre curteni erau uniți în același scop. Ei hotărîseră timpul execuției; rangul lor le dădea posibilitatea de a lua parte la ospățul imperial; sclavii lor negri[1] fură așezați în vestibul și sub porticuri, pentru a anunța moartea tiranului și a îndemna Capitala la revoltă. Dar indiscreția unui complice salvă bietele zile care-i mai rămaseră lui Iustinian. Conspiratorii fură identificați și prinși cu pumnalele ascunse sub veșminte. Marcellus își luă singur viața, iar Sergius fu tîrît din sanctuarul unde se refugiase.[2] Pradă remușcărilor, sau ispitiți de nădejdea că astfel se vor salva pe ei înșiși, Marcellus și Sergius acuzară doi ofițeri din casa lui Velisarie, iar în chinurile torturii aceștia declară că urmaseră instrucțiunile secrete ale patronului lor.[3] Posteritatea nu va acorda în mod pripit crezare faptului că un erou, care în anii săi plini de vigoare disprețuise cele mai atrăgătoare prilejuri de a-și satisface ambiția sau setea de răzbunare, a coborît pînă la a unelti uciderea suveranului său, deși nu spera să supraviețuiască multă vreme. Partizanii săi erau nerăbdători să fugă; dar fuga ar fi trebuit să fie sprijinită de rebeliune, iar el trăise destul pentru ce-i putea oferi viața și gloria. Velisarie apăru în fața consiliului nu atît înfricoșat cît mînios; după patruzeci de ani de serviciu, împăratul îl judecase înainte de a-l asculta. Prezența

---

[1] Ἰνδούς. Cu greu puteau fi într-adevăr originari din India, iar etiopienii, numiți uneori indieni, nu erau niciodată folosiți de cei vechi drept paznici sau slugi. Ei erau obiectele costisitoare ale luxului femeiese sau regal (Terent. *Eunuch.*, act. 1, sc. II; Sueton., in *August.*, c. 83, cu o notă de Casaubon, in *Caligula*, c. 57).

[2] Sergius (*Vandal.*, II, c. 21, 22; *Anecdot.*, c. 5) și Marcellus (*Goth.* III, c. 32) sînt menționați de Procopius. Vezi Theophanes (p. 197, 201).

[3] Alemannus (p. 3) citează un vechi manuscris bizantin care a fost tipărit în *Imperium Orientale* al lui Banduri.

și autoritatea patriarhului sancționă această nedreptate. Viața lui Velisarie fu cruțată cu clemență, dar averea îi fu sechestrată și din decembrie pînă în iulie el fu deținut în propriul său palat. În cele din urmă, nevinovăția sa fu dovedită, libertatea și onorurile îi fură redate, și moartea pe care amărăciunea și supărarea, poate că au grăbit-o, îl răpi dintre cei vii la vreo opt luni după eliberarea sa. Numele lui Velisarie nu poate muri niciodată, dar în loc de funeralii, în locul monumentelor și statuilor, ce s-ar fi cuvenit pe bună dreptate să-i cinstească memoria, sursele pe care le-am consultat îmi arată doar cum comorile sale, alcătuite din prada dobîndită de la goți și vandali, au fost numaidecît confiscate de împărat...

... Dacă împăratul s-a bucurat într-adevăr de moartea lui Velisarie, el a avut această josnică plăcere timp de numai opt luni, ultima perioadă a unei domnii de treizeci și opt de ani și a unei vieți de optzeci și trei de ani. Ar fi greu de schițat caracterul acestui suveran, căci în vremea sa nimeni nu a acordat o deosebită atenție acestui studiu, iar mărturia unui dușman[1] poate fi considerată drept cea mai sigură dovadă a virtuților sale. Se insista în mod malițios[2], asupra asemănării lui Iustinian cu bustul lui Domițian, dar se recunoaște că împăratul avea o statură bine proporționată, fața rumenă și o ținută plăcută. Iustinian era oricînd gata să-și primească supușii, asculta cu răbdare, vorba îi era curtenitoare și plină de bunăvoință, și știa să-și domine patimile neogoite, care mistuie pieptul unui despot. Procopius îi lăudă caracterul, însă îl învinuie de o cruzime rece și calculată; dar față de conspirațiile care i-au pus în primejdie tro-

---

[1] Procopius, autorul *Istoriei secrete*, în care a umplut de invective pe Iustinian și pe Theodora. (n.c.)

[2] Destul de ciudat, dar roșeața feței lui Domițian este stigmatizată de condeiul lui Tacitus (in *Vit. Agricol.*, c. 45) și a fost de asemenea remarcată de Plinius cel Tînăr (*Panegyr.*, c. 45) și Suetonius in *Domițian.*, c. 18 și Casaubon *ad locam*). Procopius (*Anecdot.*, c. 8) crede în mod absurd că numai un singur bust a lui Domițian a ajuns pînă în veacul al șaselea.

nul și viața, un judecător obiectiv va încuviința măsurile lui Iustinian, socotindu-le drepte sau va admira clemența împăratului. El excela în virtuțile casnice, în castitate și cumpătare; dar dacă ar fi admirat și iubit fără părtinire frumusețea, sentimentele sale ar fi fost mai puțin dăunătoare decît afecțiunea sa conjugală pentru Theodora, iar abstinența sa era potrivită nu cu înțelepciunea unui filozof, ci cu superstițiile unui călugăr. Mesele sale erau scurte și frugale. În timpul posturilor solemne, se mulțumea cu apă și legume, iar tăria și zelul său mergeau pînă-ntr-acolo, încît adesea îi treceau cîte două zile și tot atîtea nopți, fără să pună ceva în gură. Ceasurile sale de somn se supuneau unui regim la fel de aspru. După o singură oră de odihnă, sufletul îi dădea imbold să se trezească și, spre mirarea șambelanilor săi, umbla sau studia pînă în zori de zi. Zelul său neobosit îl făcea să prelungească timpul pe care-l destina dobîndirii de noi cunoștințe[1] și soluționării treburilor de zi cu zi ale Imperiului, dar strădania sa migăloasă, adesea absurdă, i-a atras pe drept învinuirea de a fi creat confuzie în problemele administrative. Împăratul se pretindea muzician și arhitect, poet și filozof, jurist și teolog și dacă nu a izbutit în încercarea de a reconcilia sectele creștine, revizuirea jurisprudenței romane[2], rămîne un monument al spiritului și activității sale. În guvernarea Imperiului el s-a dovedit mai puțin înțelept, sau a izbutit mai pu-

---

[1] Studiile și știința lui Iustinian sînt confirmate mai mult prin mărturisirile (*Anecdot.*, c. 8, 13) decît prin laudele (*Gothic.*, III, c. 31, *Aedif.* I, *Proem.* c. 7) lui Procopius. Consultați voluminosul index a lui Alemannus, și citiți *Viața lui Iustinian* de Ludewig (p. 135–142).

[2] Comisii speciale de juriști au revizuit din ordinul lui Iustinian legislația și jurisprudența anterioară, redactînd trei importante monumente juridice: *Codex Iustinianus* care cuprinde constituțiile (legile) promulgate din vremea împăratului Hadrian și pînă în timpul domniei lui Iustinian; *Digesta* sau *Pandectae* care cuprind jurisprudența clasică și *Institutes*, un manual de drept civil, destinat studenților (n.c.).

țin; vremurile erau nefericite, poporul era oprimat și nemulțumit. Theodora abuza de puterea ei, un șir de miniștri incapabili îi dezonorau judecata de aceea Iustinian n-a fost iubit în timpul vieții, nici regretat după moarte. Dragostea de glorie era adînc sădită în pieptul său, dar el s-a lăsat ispitit de ambiția ieftină a titlurilor, onorurilor și laudelor aduse de contemporanii săi; trudindu-se să atragă admirația, el a pierdut stima și afecțiunea romanilor. Planul campaniilor din Africa și din Italia a fost conceput și executat cu îndrăzneală, iar spiritul său pătrunzător a știut să descopere talentele lui Velisarie în tabără și ale lui Narses la palat, dar numele împăratului este eclipsat de numele generalilor săi victorioși. Velisarie încă mai trăiește în memoria oamenilor, spre a-i reproșa suveranului său invidia și ingratitudinea. Părtinitoare, omenirea aplaudă geniul unui cuceritor care conduce și comandă pe supușii săi în război. Caracterele lui Filip al II-lea[1] și al lui Iustinian se disting prin ambiția rece, care-i făcea să caute războiul, dar să evite pericolele de pe cîmpul de luptă. Totuși o statuie colosală de bronz îl reprezenta pe împărat, călare, pregătindu-se să pornească împotriva perșilor, în îmbrăcămintea și armura lui Ahile. În marea piață din fața bisericii Sfînta Sofia, acest monument, ridicat pe o coloană de alamă și un piedestal de piatră cu șapte trepte a înlocuit coloana lui Theodosius care cîntărea șapte mii patru sute de livre de argint și care a fost îndepărtată din acel loc de avariția și vanitatea lui Iustinian. Împărații care i-au urmat au fost mai drepți sau mai indulgenți față de memoria lui. La începutul veacului al paisprezecelea, Andronic cel Bătrîn[2], a reparat și înfrumusețat această statuie

---

[1] Regele Spaniei (n.t.).
[2] Andronic Paleologul (cel Bătrîn) împărat bizantin (1282—1328) (n.c.).

ecvestră. Iar după căderea Imperiului, turcii victorioși[1] au topit-o și au transformat-o în tunuri.

În timpul lui Iustinian apărură comete, cutremure și molimi, adăugind efectele lor războiului și foametei, astfel că domnia sa, după cum scrie Gibbon, „a fost dezonorată printr-o sensibilă scădere a populației, fapt care nu s-a mai remediat niciodată în unele din cele mai frumoase țări ale lumii".

[1] Vezi în *C.P. Christiana* de Ducange (I, c. 24, nr. 1) un lanț de mărturii originale, de la Procopius în veacul al șaselea, la Gyllius în veacul al XVI-lea.

Capitolul XLV

DOMNIA LUI IUSTIN CEL TÎNĂR. AMBASADA AVARĂ. AȘEZAREA AVARILOR LA DUNĂRE. CUCERIREA ITALIEI DE CĂTRE LONGOBARZI. ADOPȚIUNEA ȘI DOMNIA LUI TIBERIUS. MAURICIUS. STAREA ITALIEI SUB LONGOBARZI ȘI EXARHI. RAVENNA. SITUAȚIA GREA A ROMEI. CARACTERUL ȘI PONTIFICATUL LUI GRIGORE

După moartea lui Narses, longobarzii sub conducerea lui Alboin cuceresc cea mai mare parte a Italiei și astfel țara este împărțită timp de două secole între exarhatul de la Ravenna și regatul longobard; la Constantinopol, Senatul îl desemnează pe Iustin drept succesor al lui Iustinian (565—578), iar acestuia îi urmează Tiberius (578—582).

Între armatele longobarzilor și despotismul grecilor, să ne ocupăm iarăși de soarta Romei[1], care, începînd de la sfîrșitul veacului al șaselea, trecea prin cea mai neagră perioadă din istoria ei. Mutarea sediului guvernării imperiale și pierderea succesivă a provinciilor, secătuiseră izvoarele bogăției publice și particulare. Arborele înalt, sub a cărui umbră se odihneau popoarele nu mai avea frunze și ramuri, iar trunchiul vlăguit, se veștejea, doborît la pămînt. Pe Calea Appia sau Flaminia curierii ce transmiteau porunci nu se încruci-

[1] Pasajele din *Omiliile* lui Grigore, care înfățișează starea mizerabilă a orașului și ținutului, sînt transcrise în *Annalele* lui Baronius, anul 590, nr. 16; anul 595, nr. 2, etc.

șau cu mesagerii ce vesteau victorii și nu era clipă în care populația să nu simtă și să nu se teamă că dușmanii longobarzi se apropiau de oraș. Locuitorii unei capitale puternice și pașnice, care vizitează în voie grădinile regiunii învecinate, greu își vor putea închipui disperarea romanilor. Ei își închideau sau își deschideau porțile cu o mînă tremurîndă, priveau de pe zidurile Urbei cum pîrjolul le mistuie casele și auzeau vaietele fraților lor, împerecheați cîte doi, aidoma cîinilor și tîrîți într-o robie îndepărtată, dincolo de mare și munți. Asemenea temeri fără de sfîrșit zădărniceau, firește, plăcerile și întrerupeau munca cîmpului, iar Campania[1] a fost repede transformată într-un pustiu, cu pămîntul gol, apele lîncede și aerul fetid. Curiozitatea și ambiția nu mai atrăgeau popoarele lumii spre Capitala ei, dar dacă întîmplarea sau nevoia călăuzeau într-acolo pașii unui călător străin, el privea cu groază un oraș gol și însingurat și putea fi ispitit să întrebe „unde este Senatul și unde este poporul?“ Într-o perioadă de ploi torențiale, Tibrul creștea peste malurile sale și se revărsa cu o violență de nestăvilit în văile celor șapte dealuri. Apele rămase de pe urma inundațiilor iscară o molimă ce se răspîndi atît de repede, încît patruzeci de persoane și-au dat sufletul într-o singură oră în mijlocul unei procesiuni solemne, care implora mila cerului.[2] O societate care încurajează căsătoria și în care precumpănește munca își revine repede de pe urma pierderilor prilejuite de molimă sau de război; dar cum cea mai marte parte a romanilor era osîndită să trăiască în sărăcie, celibat și deznădejde, depopularea era constantă și vizibilă, iar cei ce susțineau cu toată convingerea că se apropie sfîrșitul lumii puteau aștep-

[1] Regiunea dimprejurul Romei, pe vremuri împodobită cu frumoasele proprietăți ale senatorilor (n. t.).

[2] Inundațiile și molima sînt relatate de un diacon, pe care episcopul său, Grégoire de Tours, îl trimisese la Roma după niște relicve. Trimisul ingenios și-a înflorit povestea și fluviul cu un zmeu mare și o suită de șerpi mai mici (Greg. Turon., X, c. 1).

ta apropiata pieire a neamului omenesc.[1] Totuşi numărul cetăţenilor încă mai depăşea posibilităţile de subzistenţă. Hrana lor precară era procurată de recoltele Siciliei şi ale Egiptului, iar repetarea frecventă a foametei trădează lipsa de grijă a împăratului pentru o provincie îndepărtată. Edificiile Romei erau lăsate pradă aceleiaşi ruine şi decăderi; materialele de construcţie în descompunere erau uşor năruite de inundaţii, furtuni şi cutremure, iar călugării, care ocupaseră poziţiile cele mai avantajoase, se bucurau de triumful lor josnic asupra ruinelor antichităţii. Există credinţa că papa Grigore I a atacat templele şi a mutilat statuile oraşului, că din ordinul barbarilor, biblioteca Palatină a fost prefăcută în cenuşă şi că istoria lui Livius era îndeosebi ţinta acestui fanatism absurd şi răufăcător. Scrierile lui Grigore însuşi îl arată ca pe un duşman neîmblînzit al monumentelor geniului clasic, critica sa cea mai severă se îndreaptă împotriva învăţăturii profane a unui episcop care preda arta gramaticii, studia poeţii latini şi pronunţa cu aceeaşi voce lauda lui Iupiter şi a lui Hristos[2]. Dar dovada furiei salo distrugătoare este îndoielnică şi de dată recentă. Templul Păcii ori Teatrul lui Marcellus au fost năruite de acţiunea lentă a vremurilor; o proscriere formală ar fi înmulţit exemplarele lui Vergiliu şi Livius în ţările care nu erau supuse dictatorului bisericesc.[3]

---

[1] Grigore din Roma, (*Dialog.*, II, c. 15) relatează o prezicere memorabilă a sfîntului Benedict: *Roma nu va fi distrusă de mîna omului ci zgîlţîită de furtuni, de vîrtejuri şi cutremure, va pieri de la sine.* O astfel de profeţie se contopeşte cu adevărata istorie şi devine o dovadă a faptului în legătură cu care a fost inventată.

[2] *Fiindcă nu poate cuprinde o singură gură laudele lui Hristos împreună cu cele ale lui Iupiter, judecă singur cît e de grav şi de nelegiuit ca un episcop să cînte ceea ce nu se cuvine nici pentru un laic.* Scrierile lui Grigore însuşi atestă cît era de străin de gustul sau literatura clasică.

[3] Bayle (*Dictionnaire Critique*, vol. II, p. 598) într-un foarte bun articol despre Grigore I, a citat pentru clădiri şi statui pe Platina *in Gregorio I;* pentru Biblioteca Palatină pe John de Salisbury (*de Nugis Curialium* II, c. 26); iar pentru Livius pe Antoninus din Florenţa. Cel mai bătrîn dintre ei a trăit în secolul al XII-lea.

Papa Grigore I se trăgea dintr-o nobilă familie de patricieni şi era el însuşi nepot de papă. După studii temeinice este numit „prefect al Romei", dar părăseşte acest înalt post, donează toată averea sa pentru înfiinţarea a şapte mănăstiri şi se călugăreşte. Ajuns papă prin sufragiul unanim al romanilor, care pe atunci îşi alegeau singuri înaltul pontif, el preia conducerea Bisericii Catolice şi o exercită cu o voinţă de fier şi o autoritate necontestată.

Acest pontificat al lui Grigore cel Mare, care a durat treisprezece ani, şase luni şi zece zile, este una din perioadele cele mai edificatoare din istoria Bisericii. Virtuţile şi chiar defectele sale, un straniu amestec de simplitate şi şiretenie, de trufie şi umilinţă, de raţiune şi superstiţie, se potriveau în mod fericit poziţiei sale şi acelor vremuri. El condamna titlul anticreştin de episcop universal al rivalului său patriarhul Constantinopolului, pe care el, succesor al sfîntului Petru era prea mîndru să-l recunoască şi prea slab să-l preia; jurisdicţia ecleziastică a lui Grigore se mărginea la tripla calitate de episcop al Romei, primat al Italiei şi apostol al Apusului. El se urca adesea în amvon şi înflăcăra, prin elocvenţa sa viguroasă, deşi patetică, acele pasiuni ale ascultătorilor săi despre care ştia că pot fi utile în anumite împrejurări. Limbajul profeţilor evrei era interpretat şi aplicat momentului de faţă iar minţile unui popor descurajat de calamităţile prezentului erau îndrumate să spere şi să se teamă de lumea nevăzută. Preceptele şi exemplele sale au definit modelul liturghiei catolice[1], distribuţia parohiilor, calendarul sărbătorilor, ordinea procesiunilor, serviciul preoţilor şi al diaconilor, varietatea şi schimbările veşmintelor sacerdotale.

[1] *Tatăl nostru* constă dintr-o jumătate de duzină de rînduri; *Sacramentarius* şi *Antiphonarius* ale lui Grigore umplu 880 de pagini in folio (vol. III, p. 1, p. 1—880), totuşi acestea constituie numai o parte din *Ordo Romanus*, pe care Mabillon l-a explicat şi Fleury l-a prescurtat (*Hist. Ecclés.*, vol. VIII, p. 139—152).

Pînă în ultimile zile ale vieții sale, el oficia după canonul slujbei bisericești, care continua timp de trei ore. Cîntarea gregoriană[1] a păstrat muzica vocală și instrumentală; vocile aspre ale barbarilor încercau să imite melodia școlii romane.[2] Experiența îi arătase cum aceste ritmuri solemne și pline de fast puteau să aline o mîhnire adîncă, să întărească credința, să îmblînzească violența și să potolească pornirile năvalnice și barbare ale mulțimilor; de aceea el le ierta cu ușurință tendința de a promova domnia preoțimii și a superstiției. Episcopii Italiei și ai insulelor învecinate îl recunoscură pe pontiful roman drept mitropolitul lor excepțional. Pînă și existența, unirea sau transferul scaunelor episcopale era hotărîtă de voința sa absolută, iar imixiunile sale încununate de succes în provinciile Greciei, Spaniei și ale Galliei puteau încuviința pretențiile orgolioase ale următorilor papi.

Sub domnia sa, arienii din Italia și Spania au trecut la Biserica Catolică; cucerirea Britanniei a adus mai puțină glorie lui Caesar, decît lui Grigore I.

În locul a șase legiuni, patruzeci de călugări s-au îmbarcat spre acea insulă îndepărtată, iar pontiful se plîngea că îndatoririle sale austere îl împiedicau să ia parte la pericolele acestui război al spiritului. În mai puțin de doi ani, el putea anunța arhiepiscopului Alexan-

---

[1] Aflu de la abatele Dubos (*Réflexions sur la Poésie et la Peinture*, vol. III, p. 174, 173) că în simplitatea sa cîntul ambrosian era limitat la patru moduri, pe cînd armonia mai perfectă a celui gregorian cuprinde opt moduri sau cincisprezece coarde ale vechii muzici. Cunoscătorii admiră prefața și multe pasaje din liturghia gregoriană, remarcă el (p. 332).

[2] Ioan Diaconul (in *Vit. Greg.*, II, c. 7) arată disprețul italienilor pentru cîntul de peste munți. În timpul lui Carol cel Mare, francii, deși cu oarecare rezervă, recunoșteau dreptatea reproșului. Muratori, *Dissert.*, XXV.

driei, că ei îl botezaseră pe regele Kent-ului[1], împreună cu zece mii dintre anglo-saxonii săi și că misionarii romani, că și aceia ai primei Biserici creștine erau înarmați numai cu puteri spirituale și supra-naturale. Credulitatea sau înțelepciunea lui Grigore I era întotdeauna dispusă să confirme adevărul religios prin dovada stafiilor, a miracolelor și a reînvierilor[2]; iar posteritatea a adus memoriei *sale* același omagiu pe care el însuși îl adusese cu atîta generozitate virtuților generației sale și celei precedente. Onoruri cerești au fost larg conferite de către autoritatea papală, dar Grigore este ultimul dintre înalții pontifi pe care papii au îndrăznit să-l înscrie în calendarul sfinților.

[1] Regiune din insula britanică (n. t.).

[2] Un critic francez (Petrus Gussanvillus, *Opera*, tom. II, p. 105--112) a justificat paternitatea lui Grigore asupra întregii aberații a *Dialogurilor*. Dupin (vol. V, p. 138) nu crede că cineva va garanta autenticitatea acestor miracole. Aș vrea să știu *cîte* dintr-acestea le credea el însuși.

Capitolul XLVI

REVOLUȚIILE DIN PERSIA DUPĂ MOARTEA LUI CHOSROES SAU NUSHIRVAN. FIUL SĂU, TIRANUL HORMOUZ ESTE DETRONAT. UZURPAREA LUI BAHRAM. FUGA ȘI RESTAURAREA LUI CHOSROES AL II-LEA. RECUNOȘTINȚA SA FAȚĂ DE ROMANI. HAGANUL AVARILOR. REVOLTA ARMATEI ÎMPOTRIVA LUI MAURICIUS. MOARTEA SA. TIRANIA LUI FOCAS. ÎNĂLȚAREA LUI HERACLIUS. RĂZBOIUL CU PERȘII. CHOSROES SUPUNE SIRIA, EGIPTUL ȘI ASIA MICĂ. ASEDIUL CONSTANTINOPOLULUI DE CĂTRE PERȘI ȘI AVARI. EXPEDIȚII CONTRA PERȘILOR. VICTORIILE ȘI TRIUMFUL LUI HERACLIUS

După o serie de schimbări dinastice și războaie de cucerire a provinciilor romane, perșii încheie, în fine, pace și alianță cu aceștia. Împăratul Mauricius încearcă să se războiască cu avarii, dar oștile prost comandate se revoltă, alungă generalii barbari din armata romană, aleg pe un centurion, anume Focas, drept comandant, și se îndreaptă spre Constantinopol unde-l înscăunează împărat (602).

În mijlocul aclamațiilor unui popor inconștient, Focas își făcu intrarea oficială într-un car tras de patru cai albi. Revolta soldaților fu răsplătită printr-un dar generos și noul suveran, după vizitarea palatului, privi de pe tronul său jocurile Hipodromului. Atunci cînd cele două partide adverse își disputară întîietatea, judecata sa părtinitoare înclină în favoarea verzilor: „Adu-ți aminte că Mauricius mai trăiește" se auzi din partea opusă și strigătele indiscrete ale albaștrilor îl mustrară provocînd cruzimea tiranului. Oameni însărcinați

să-l omoare fură trimiși la Calcedon.[1] Ei îl tîrîră pe împărat din sanctuarul său și cei cinci fii ai lui Mauricius fură asasinați pe rînd, sub ochii părintelui în agonie. La fiecare lovitură, pe care o resimțea în inimă, el găsea puterea de a repeta un strigăt smerit: „Tu ești drept, o, Doamne, și judecățile tale sînt drepte". Pînă în ultimele clipe, legămîntul său de adevăr și dreptate, se dovedi atît de puternic, încît avu tăria să dezvăluie soldaților cucernica înșelătorie a unei doici, care oferise propriul ei copil în locul pruncului imperial.[2] Scena tragică se încheie în cele din urmă cu execuția împăratului însuși, în al douăzecilea an al domniei sale și în al șaizeci și treilea al vîrstei.

Trupurile tatălui și ale celor cinci fii ai săi au fost aruncate în mare, iar capetele lor cu fost expuse la Constantinopol, pradă insultelor, sau lăsate să stîrnească mila mulțimilor și numai după ce începuseră să putrezească, Focas aprobă înmormîntarea pe ascuns a acestor rămășițe venerabile. Defectele și erorile lui Mauricius au fost îngropate cu milă în acel mormînt. Posteritatea avea să-și amintească doar de soarta sa, iar după douăzeci de ani, la o lectură publică a istoriei lui Theofilact jalnica relatare a fost întreruptă de lacrimile asistenței.[3]

Aceste lacrimi trebuiau însă vărsate numai într-ascuns și o astfel de compasiune ar fi fost criminală sub domnia lui Focas, care fu recunoscut în mod pașnic în provinciile din Răsărit și Apus. Portretul împăratului și al soției sale, Leoni-

[1] Mauricius se refugiase cu toată familia în sanctuarul unei biserici de acolo. (n. t.)

[2] Corneille a urzit din această generoasă încercare firul întortocheat al tragediei sale *Heraclius*, care cere mai mult de o reprezentație pentru a fi pe de-antregul înțeleasă (*Corneille*, ed. Voltaire, vol. V, p. 300); se spune că după un interval de cîțiva ani, această piesă l-a nedumerit chiar pe autor.

[3] Revolta lui Focas și moartea lui Mauricius sînt povestite de Theophilact Simocatta (VIII, c. 7—12), de *Chronicon Pascale* (p. 379, 380), de Theophanes (*Chronograph*, p. 238—244), de Zonaras (tom. II, XIV, p. 77—80) și de Cedrenos (p. 399—404).

tia, au fost expuse în Lateran, pentru a fi venerate de către cler și Senatul Romei și apoi depuse în palatul Caesarilor, între cele ale lui Constantin și Theodosius. Ca supus și creștin era de datoria lui Grigore să accepte guvernul stabilit dar aplauzele de bucurie cu care a salutat izbinda ucigașului aruncă o pată de neșters asupra caracterului sfîntului. Urmașul apostolilor ar fi putut arăta cu tărie și decență că vărsarea de sînge înseamnă crimă și cit de arzătoare e nevoia ca cel ce-o făptuise să se căiască; dar el s-a mulțumit să sărbătorească eliberarea poporului și căderea opresorului, să se bucure că smerenia și blîndețea lui Focas au fost ridicate de providență pe tronul imperial; el s-a mărginit să se roage ca brațul acestuia să fie neînfrînt în lupta împotriva tuturor dușmanilor săi și a dat glas dorinței, sau poate unei profeții, și anume ca după o domnie lungă și triumfală împăratul să fie strămutat dintr-o împărăție temporară, într-una eternă.[1] Am arătat mai sus urmările unei răsturnări care, după părerea lui Grigore se dovedea nespus de plăcută atît cerului cit și pămîntului. Pe tron, Focas nu e mai puțin demn de ură decît se arătase atunci cînd dobîndise puterea.

Condeiul unui istoric nepărtinitor a conturat portretul unui monstru[2]: trupul mărunt și diform, sprîncenele sale stufoase, apropiate, părul roșu, bărbia spînă și obrazul desfigurat și decolorat de o cicatrice îngrozitoare. Ignorant in literatură, ba chiar și în mînuirea armelor, odată ce dobîndi rangul cel mai înalt în stat, Focas se folosi de privilegiile sale, pentru a se deda mai mult la desfriu și beție; plăcerile

---

[1] Gregor. XI, *Epist.* 38, indict. VI: *Ne bucurăm că pietatea voastră a ajuns la măreția imperială. Se bucură cerul și pămîntul și de faptele voastre bune se veselește tot poporul din Imperiu pînă acum oprimat.* Această josnică lingușire, care formează tema invectivelor protestante, este pe drept criticată de filozoful Bayle *(Dictionnaire Critique, Grégoire I. Not.H.*, vol. II, p. 597—598). Cardinalul Baronius justifică atitudinea papei, în dauna împăratului căzut.

[2] Imaginile lui Focas au fost distruse, dar chiar răutatea dușmanilor săi ar fi îngăduit ca o copie a unui astfel de portret sau caricatură (Cedrenos, *p.* 404) să scape de flăcări.

sale brutale erau, fie jignitoare pentru supușii săi, fie înjositoare pentru el însuși. Fără a lua asupră-și îndatoririle unui suveran, el renunță la profesiunea de soldat; domnia sa a îndurerat Europa cu o pace infamă și Asia cu un război pustiitor. Temperamentul său sălbatic cădea ușor pradă unor pasiuni aprinse; Focas era înăsprit de teamă și scos din fire de-o împotrivire sau de un reproș. Fuga lui Theodosius[1] la curtea persană fusese interceptată printr-o urmărire rapidă, sau printr-un fals mesaj. El a fost decapitat la Nicea și ultimele ore ale tînărului principe fură alinate de mîngîierea pe care i-o aduse religia și conștiința nevinovăției lui. Totuși fantoma sa tulbura odihna uzurpatorului. Prin Răsărit circula în șoaptă vestea că fiul lui Mauricius mai era încă în viață. Poporul îl aștepta pe cel ce avea să-l răzbune și văduva sau fiicele defunctului împărat ar fi recunoscut drept fiu și frate chiar pe cel mai josnic dintre oameni. De la masacrul familiei imperiale[2], mila, sau mai curînd discernămîntul lui Focas cruțase aceste nefericite femei; ele erau reținute în chip cuviincios într-o casă particulară. Dar împărăteasa Constantina, care nu putea să-și ia gîndul de la tatăl, soțul și fiii ei, era dornică de libertate și răzbunare. În puterea nopții ea scăpă pînă la sanctuarul bisericii Sfînta Sofia, însă lacrimile ei și aurul aliatului ei Germanus, nu fură de ajuns pentru a provoca o insurecție. Ea își închinase viața răzbunării și dreptății, dar patriarhul obținu ca viața să-i fie pusă la adăpost pe temeiul unui jurămînt. O mănăstire îi fu hărăzită drept loc de claustrare și văduva lui Mauricius acceptă indulgența aceluia care îi ucisese soțul și care acum îi înșelă așteptările. Descoperirea, sau bănuiala unei noi conspirații, anulă angajamentele pe care și le asumase Focas și reaprinse mînia lui. O

[1] E vorba de fiul cel mai mare al lui Mauricius (n.t.)

[2] Familia lui Mauricius e prezentată de Ducange (*Familiae Bizant.*, p. 106, 107, 108). Fiul său cel mai mare, Theodosius fusese încoronat împărat cînd avea patru ani și jumătate, iar saluturile adresate tatălui său se referă întotdeauna și la el. Alături de fiicele sale cu nume creștin Anastasia și Theoctiste, mă surprinde să găsesc pentru a treia numele păgîn Cleopatra.

matroană care inspira respectul și mila omenirii, fiică, soție și mamă de împărați, a fost torturată ca cel mai josnic răufăcător pentru a o face să-și dezvăluie planurile și pe complici; împărăteasa Constantina și cele trei fiice nevinovate ale sale au fost decapitate la Calcedon, pe același pămînt care fusese pătat cu sîngele soțului și al celor cinci fii ai ei. După un asemenea exemplu ar fi de prisos să amintim numele și suferințele celorlalte victime. Condamnarea acestora era rareori precedată de forme de judecată, iar rafinamentul cruzimii făcea pedeapsa și mai necruțătoare. Ochii celor condamnați erau străpunși, limba le era smulsă din rădăcină, picioarele și mîinile le erau amputate. Unii expiau sub bici, alții în flăcări, iar alții erau străpunși de săgeți; o moarte simplă și rapidă era o milostivire pe care arareori o puteau obține. Hipodromul, azilul sacru al plăcerii și libertății romanilor, era spurcat cu capete, mădulare și trupuri sfîșiate, iar tovarășii lui Focas își dădeau mai bine ca oricine seama că nici favoarea sa, nici serviciile lor nu îi puteau apăra de un tiran, vrednic rival al lui Caligula și Domițian, din prima epocă a Imperiului.[1]

Focas este răsturnat și decapitat de către Heraclius, fiul „exarhului" Africii, care debarcă cu o flotă la Constantinopol. El este ales împărat (610). Chosroes, regele Persiei, invadează provinciile răsăritene și ocupă, rînd pe rînd, Siria (611), Palestina (614), Egiptul și Asia Mică (616), ciuntind Imperiul și aducîndu-l într-o stare precară, cu atît mai mult cu cît avarii amenințau și prădau provinciile lui europene. Foametea și molima bîntuiau Constantinopolul și numai intervenția patriarhului l-a împiedicat pe Heraclius să se întoarcă la Cartagina. Exasperat de pretențiile lui Chosroes el se pregătește de război, debarcă în Asia Mică (622) și îi învinge pe perși în cîteva bătălii și manevre îndrăznețe (623, 624, 625).

---

[1] Unele din cruzimile lui Focas sînt menționate de Theophylact, VIII, c. 13, 14, 15. Georgios din Pisidia, poetul lui Heraclius îl numește (*Bell. Avaricum*, p. 46. Roma 1777) *diacol nepotolit* și *ucigaș al tiraniei.*

În loc de a se încăiera la fruntarii, cei doi monarhi, care se luptau pentru stăpîniroa Răsăritului, își îndreptară fiecare loviturile disperate spre inima stăpînirilor dușmanului său. Puterea militară a Persiei fusese istovită de douăzeci de ani de marșuri și lupte și mulți dintre veteranii care supraviețuiseră pericolelor războiului și unei clime neprielnice erau încă reținuți în fortărețele Egiptului și ale Siriei. Dar răzbunarea și ambiția lui Chosroes sleiau regatul său; noile recrutări de supuși, străini și sclavi fură împărțite în trei corpuri formidabile[1]. Prima armată de cincizeci de mii de oameni, renumiți prin ornamentul și titlul de *„lăncile de aur"* fu menită să pornească împotriva lui Heraclius. A doua era staționată pentru a împiedica joncțiunea acestuia cu oastea fratelui său Theodorus iar a treia, primise ordinul să asedieze Constantinopolul și să asiste la operațiile haganului, cu care regele persan ratificase un tratat de alianță și de împărțire a Imperiului Roman. Sabar, generalul armatei a treia, pătrunse prin provinciile Asiei pînă la binecunoscuta tabără din Calcedon; el se distra distrugînd clădirile sacre și profane ale suburbiilor asiatice, în timp ce aștepa nerăbdător sosirea prietenilor săi sciți, pe cealaltă parte a Bosforului. La douăzeci și nouă iunie, treizeci de mii de războinici, avangarda avarilor, au forțat zidul cel lung și au mînat în capitală o mulțime pestriță de țărani, cetățeni și soldați. Patruzeci de mii dintre supușii săi băștinași, și dintre vasalii gepizi, ruși, bulgari și slavi înaintară sub stindardul haganului. O lună întreagă fu irosită în marșuri și negocieri, dar la 31 iulie întreg orașul era asediat de la suburbiile Perei și Galatei pînă la Blacherne și cele șapte turnuri, iar locuitorii zăreau cu groază semnalele luminoase de pe coastele europene și cele asiatice. Între timp, magistrații Constantinopolului se străduiră în repetate rînduri să cumpere retragerea haganului, dar trimișii lor erau respinși și insultați; acesta or-

[1] Petavius (*Annotationes ad Nicephorum*, p. 62, 63, 64) citează numele și faptele a cinci generali persani, trimiși succesiv împotriva lui Heraclius.

donă patricienilor să stea în picioare în fața tronului său, pe cînd trimișii persani, în robe de mătase erau așezați lingă dînsul. „Iată, spuse trufașul barbar, dovada desăvîrșitei mele uniri cu marele rege; locotenentul său e gata să trimită în tabăra mea un corp ales de trei mii de războinici. Nu mai îndrăzniți să-l ispitiți pe stăpînul vostru cu un preț do răscumpărare ciuntit și nepotrivit. Averea voastră și orașul vostru sînt singurele daruri pe care le-aș putea încuviința. Cît despre voi, vă voi îngădui să plecați, fiecare cu o rufă și o cămașă și la o vorbă de-a mea, prietenul meu Sabar nu se va împotrivi să vă lase să treceți prin liniile sale. Principele vostru, care nu se află printre voi și care chiar în clipa asta e prizonier sau fugar, a lăsat Constantinopolul în voia soartei; și nu veți putea scăpa de armiile mele, nici ridicîndu-vă în aer, ca păsările, nici scufundîndu-vă în apă, ca peștii[1]." Zece zile de-a rîndul, Capitala fu asaltată de avari, care făcuseră unele progrese în știința atacului. La adăpostul impenetrabilei „broaște țestoase"[2] ei înaintau gata de săpături ce aveau să surpe zidurile sau să le doboare; mașinile lor do război împroșcau necontenit cu bolovani și săgeți și douăsprezece turnuri înalte de lemn ii ridicau pe luptători la nivelul meterezelor în preajma cărora se aflau. Dar Senatul și poporul era însuflețit de ideile lui Heraclius, care trimisese un corp de douăsprezece mii de cuirasieri în ajutorul lor. Puterea focului și a mecanicii fu folosită cu dibăcie și cu rezultate superioare în apărarea Constantinopolului; galerele cu două sau trei rînduri de vîsle erau stăpîne pe Bosfor și îi făceau pe perși să asiste neputincioși la înfrîngerea aliaților lor. Avarii

---

[1] O pasăre, o broască, un șoarece și cinci săgeți, fuseseră darurile pe care regele scit le trimisese lui Darius. (Herodot, IV, c. 131, 132). *Înlocuiți aceste simboluri cu o scrisoare* (spune cu mult bun gust Rousseau); *cu cît aceasta va fi mai amenințătoare, cu atît va speria mai puțin. Nu va fi decît o fanfaronadă de care Darius ar fi rîs.* (*Emile*, vol. III, p. 146). Totuși mă întreb dacă Senatul din Constantinopol a rîs de acest mesaj al haganului.

[2] O formație militară în care toate scuturile erau îmbinate în așa fel încît formau un acoperiș de nepătruns (n.t.).

fură respinși. O flotă de bărci slave a fost distrusă în port. Vasalii haganului amenințau că-l vor părăsi. Proviziile sale erau sleite și după ce-și arse mașinile, el ordonă o retragere lentă și care continua să constituie o groaznică amenințare. Devoțiunea romanilor atribui această salvare fecioarei Maria, dar desigur că maica lui Hristos ar fi condamnat uciderea cu sălbăticie a trimișilor persani, care aveau cel puțin dreptul la legile omeniei, chiar dacă nu erau apărați de acelea ale popoarelor.[1]

Heraclius, viteaz și priceput in arta războiului, încheie o alianță cu chazarii din valea Volgăi; el invadează Persia (627) și-i zdrobește pe perși. Aceștia îl răstoarnă pe Chosroes și încheie pace cu romanii, care își redobîndesc toate provinciile răsăritene pe care le pierduseră.

Anul următor (629) s-a remarcat printr-un triumf de un fel foarte diferit: restituirea „adevăratei cruci" către sfîntul mormînt. Heraclius întreprinse personal pelerinajul la Ierusalim. Identitatea relicvei a fost verificată de un patriarh discret[2], iar sărbătoarea înălțării crucii avea să comemoreze la fiece an această augustă ceremonie. Înainte ca împăratul să îndrăznească a călca pe pămîntul sfint, el fu învățat să se despoaie de diademă și purpură, de fastul și deșertăciunea lumii căci în concepția clerului, persecutarea evreilor era mai ușor de împăcat cu perceptele *Evangheliei* decît fastul lumesc. El se urcă din nou pe tron spre a primi felicitările

[1] *Chronicon Paschale* (p. 392—397) dă o narațiune autentică și minuțioasă a asediului și eliberării Constantinopolului. Theophanes (p. 264) adaugă unele amănunte; puțină lumină aduce și Georgios din Pisidia care a compus un poem *(de Bello Avarico* p. 45—54) spre a comemora acest eveniment favorabil.

[2] Vezi Baronius *(Annal. Eccles.*, anul 628, nr. 1—4). Eutychius *(Annal.* vol. II, p. 240—248), Nicephorus *(Brev.*, p. 15). Sigiliile lăzii nu fuseseră niciodată rupte, și această conservare a crucii este atribuită devoțiunii reginei Sira.

ambasadorilor Franței[1] și Indiei iar faima lui Moise, Alexandru și Hercule[2] păli, după părerea poporului, în fața meritelor și gloriei superioare a marelui Heraclius. Totuși, eliberatorul Răsăritului era sărac și slab. Din prada persană, partea cea mai valoroasă fusese cheltuită în război, împărțită soldaților sau pierdută in valurile Enxinului în timpul unei furtuni nefericite. Conștiința împăratului era covîrșită de obligația de a restitui averea Bisericii, pe care o împrumutase pengru apărarea sa. Un fond permanent era necesar spre a satisface pe acești creditori neînduplecați. Provinciile gata pustiite de armatele și rapacitatea perșilor erau acum obligate la o a doua plată a acelorași biruri; datoriile restrînse ale unui simplu cetățean, trezorierul Damascului, fură transformate într-o amendă de o sută de mii de galbeni de aur. Pierderea a două sute de mii de soldați[3], căzuți în luptă era mai puțin catastrofală ca decăderea meșteșugarilor și agriculturii și scăderea populației, în decursul unui război lung și distrugător. Deși, sub stindardul lui Heraclius luase ființă o armată victorioasă, efortul supraomenesc căreia această armată trebui să-i facă față, pare să fi sleit și mai mult puterea statului. Pe cînd împăratul triumfa la Constantinopol sau Ierusalim, un oraș puțin cunoscut de la hotarele Siriei a fost jefuit de sarazini, care măcelăriră trupele ce-i veniră în ajutor. Faptul ar fi trecut drept o întîmplare obișnuită și măruntă, dacă el n-ar fi fost preludiul unei mari revoluții. Acești tîlhari erau apostolii lui Mahomed. Însuflețiți de un curaj fanatic, ei ieșiseră din deșert și în ultimii opt ani ai domniei sale, Heraclius pierdu în lupta cu arabii aceleași provincii pe care le salvase de dominația persană...

---

[1] Ai regatului francilor, nu ai Franței (n.t.).

[2] Georgios din Pisidia, Acroas III, de *Expedit. contra Persas*, 415 etc. și Heracliad. Acroas. I, 65—138. Neglijez paralelele mai mărunte ale lui Daniel, Thimotheus etc. Chosroes și haganul au fost, bineînțeles, comparați cu Belsliazzar, Fararaoh, vechiul șarpe etc.

[3] Suidas (in excerpt. *Hist. Byzant.*, p. 46) dă acest număr; dar fie că războiul cu *perșii* trebuie citit cu isaurienii, fie că acest pasaj nu aparține *împăratului Heraclius*.

Capitolul XLVIII

PLANUL ULTIMELOR DOUĂ VOLUME. SUCCESIUNEA ŞI CARACTERUL ÎMPĂRAŢILOR GRECI DE LA CONSTANTINOPOL, DE LA HERACLIUS PÎNĂ LA CUCERIREA LATINĂ

Am urmărit pînă acum, de la Traian la Constantin, de la Constantin la Heraclius, şirul împăraţilor romani şi am arătat fidel dacă soarta a fost favorabilă sau potrivnică anilor lor de domnie. Cinci veacuri din declinul şi căderea Imperiului s-au şi scurs, dar o perioadă de peste opt sute de ani mă mai desparte încă de sfîrşitul trudei mele, cucerirea Constantinopolului de către turci. Dacă aş persevera pe aceeaşi cale, un fir subţire şi prolix s-ar toarce de-a lungul multor volume şi răbdarea cititorului nu şi-ar găsi nici răsplata în cuvenita învăţătură şi nici o plăcută trecere de vreme. La fiece pas, pe măsură ce ne cufundăm mai adînc în declinul şi căderea Imperiului de Răsărit, analele fiecărei domnii succesive ar impune o sarcină mai ingrată şi mai tristă. Aceste anale ar trebui să continue a repeta o poveste plicticoasă şi monotonă, vorbind despre slăbiciuni şi mizerii, iar legătura firească dintre cauze şi efecte ar fi întreruptă adesea de tranziţii grăbite; o minuţioasă acumulare de date distruge lumina şi efectul acelor tablouri de ansamblu folosite de istoria trecutului îndepărtat, pentru care ele constituiau o podoabă.

De la Heraclius încoace, scena Bizanțului devine mai strîmtă și mai întunecată. Hotarele între care se exercită guvernarea imperială, definite de legile lui Iustinian și apărate de armele lui Velisarie, se retrag pretutindeni, îndepărtîndu-se de sub ochii noștri; numele de roman, adevăratul subiect al cercetărilor noastre, este redus la un colț strîmt al Europei, la singuraticele suburbii ale Constantinopolului; soarta imperiului grecesc a fost asemuită cu cursul Rinului, care se pierde în nisipuri, înainte ca apele sale să se amestece cu oceanul. Întinderea stăpînirii imperiale se micșorează sub ochii noștri, datorită distanței în timp și spațiu; și nici măcar nu se poate spune că strălucirea apusă este compensată de darurile mai nobile ale virtuții și ale geniului. În ultimele clipe ale decăderii sale, Constantinopolul era, fără îndoială, mai bogat și mai populat decît Atena în epoca sa cea mai înfloritoare, cînd o sumă sărăcăcioasă de șase mii de talanți, sau douăsprezece sute de mii de lire sterline se afla în posesia a douăzeci și unu de mii de cetățeni de sex masculin și vîrstă adultă. Dar fiecare dintre acești cetățeni era un om liber, care îndrăznea să-și afirme libertatea gîndurilor, vorbelor și faptelor sale, a cărui proprietate personală era apărată de legi imparțiale și care își exercita dreptul de a se pronunța prin votul său independent asupra problemelor guvernării republicii. Diferențele de caracter, puternice și multiple, fac ca numărul acestora să pară mai mare. Sub scutul libertății, dornic de a se lua la întrecere și minat de orgoliu, fiecare cetățean atenian aspira să ajungă la un înalt rang în stat. Teritoriile Atenei, Spartei și aliaților lor nu depășesc dimensiunile unei provincii modeste a Franței sau a Angliei; însă după victoriile de la Salamina[1] și Plateea[2], ele au crescut în imaginația noastră, ajungînd să aibă aceleași dimensiuni gigantice ca și Asia rivală, care fusese zdrobită de greci

[1] Insulă greacă unde în anul 480 î.e.n. grecii au obținut o strălucită victorie în bătălia navală împotriva perșilor. (n.c.)

[2] Localitate în Beoția unde în anul 479 î.e.n. grecii au înfrînt trupele terestre ale perșilor. (n.c.)

victorioși. Dar supușii Imperiului Bizantin, care adoptă și dezonorează atît numele de greci cît și pe acela de romani, prezintă o uniformitate monotonă de vicii abjecte; slăbiciunile oamenilor nu le domolesc, după cum vigoarea patimilor care se află la obîrșia unor crime celebre nu le dă un contur propriu.[1] Omul liber al antichității putea repeta cu un generos entuziasm fraza lui Homer: *În prima zi a robiei robul este deposedat de jumătate din virtutea sa bărbătească*". Dar poetul văzuse numai efectele sclaviei civile sau domestice, și nu putea să prevadă că cealaltă jumătate de bărbăție avea să fie anihilată de despotismul spiritual, care încătușează nu numai acțiunile, dar și gîndurile adeptului îngenuncheat în cuget. Acest dublu jug a apăsat grumazul grecilor sub urmașii lui Heraclius... Într-un răstimp de opt sute de ani, primele patru secole sînt învăluite în ceață; prin negura vremii răzbat doar cîteva slabe și fragmentare raze de lumină, proiectate asupra faptelor istorice. În viața împăraților, de la Mauricius, la Alexie, singur Vasile Macedoneanul a beneficiat de o lucrare închinată lui; absența, pierderea sau imperfecțiunea unor mărturii contemporane aveau să fie defectuos înlocuite de autoritatea îndoielnică a unor compilatori mai recenți. Ultimelor patru secole nu li se mai poate reproșa sărăcia de surse istorice; odată cu familia Comnenilor, muza istorică a Constantinopolului învie din nou, dar veșmintele ei sînt de prost gust, mișcările-i sînt lipsite de eleganță ori grație. Un șir de preoți și curteni calcă unul pe urmele celuilalt, pe același drum bătut de cei slugarnici și superstițioși. Vederile lor sînt strîmte, judecata lor e slabă sau coruptă și închidem volumul adesea plin de goluri, ignorînd mai departe cauza evenimentelor, caracterul actorilor și moravurile acelor timpuri, pe care le laudă sau le jelesc. Observația valabilă pentru un om, și anume că energia spadei se comunică și condeiului, poate fi extinsă asupra unui întreg

---

[1] Text care ilustrează din plin incomprehensiunea lui Gibbon față de rolul Bizanțului în istorie (n.t.)

popor și experiența va arăta că tonul istoriei se va ridica sau va coborî odată cu spiritul vremii.

În virtutea acestor considerații ar fi trebuit să-i părăsesc fără regret pe acești sclavi greci și pe slugarnicii lor istorici, dacă n-aș fi considerat că soarta monarhiei bizantine este legată în mod pasiv de cele mai strălucite și importante revoluții care au schimbat soarta lumii. În locul provinciilor pierdute au apărut numaidecît noi colonii și regate în ascensiune. Virtuțile caracteristice în timp de pace și război au trecut de la cei învinși la popoarele învingătoare; ne revine deci obligația de a căuta cauzele și efectele declinului și căderii Imperiului Răsăritean în originea și cuceririle, în religia și ocîrmuirea instaurată de acești învingători. Iar sfera de acțiune a povestirii, bogăția și varietatea acestor date nu va fi incompatibilă cu unitatea scopului și a compunerii. Cum musulmanii din Fez sau Delhi, în rugăciunile lor zilnice, își întorc fața spre templul din Mecca, tot așa ochii istoricului vor fi întotdeauna ațintiți asupra orașului Constantinopole. Firul digresiv al narațiunii poate să se abată înspre sălbăticiunile Arabiei sau ale tătărimii, totuși cercul se va restrînge în cele din urmă la limitele descrescînde ale monarhiei romane.

•

De la moartea lui Heraclius (641) urmează o rapidă succesiune de împărați, dintre care unii moștenesc tronul, alții îl uzurpă în urma unei rebeliuni în calitate de comandanți de oști sau intriganți de curte; aceasta este situația pînă cînd, odată cu Leon al III-lea Isaurianul (717) apare o nouă dinastie.

Am insistat asupra căderii unui tiran; de astă dată îl voi prezenta succint pe fondatorul unei noi dinastii, cunoscut posterității prin invectivele dușmanilor săi și a cărui viață publică și particulară este legată de episodul înscris de iconoclaști în istoria eclesiastică. Totuși, în pofida oroarei cu care îl privește superstiția, originea sa obscură și durata dom-

niei lui Leon Isaurianul ne fac să înclinăm spre o părere favorabilă asupra caracterului lui.

1. În vremuri de bărbăţie, perspectiva unui tron ce se oferea ca recompensă ar fi înflăcărat orice energie a cugetului şi ar fi ridicat o mulţime de concurenţi pe cit de merituoşi, pe atît de doritori să domnească. Chiar în starea de corupţie şi slăbiciune a grecilor moderni, ridicarea unui plebeu de pe ultima treaptă socială la primul rang în societate presupune unele însuşiri care-l ridică deasupra mulţimii. El ar ignora probabil şi ar dispreţui ştiinţele speculative şi urmărind să se ridice s-ar putea considera scutit de obligaţia de a se arăta binevoitor şi drept; despre caracterul lui s-ar putea însă afirma că e înzestrat cu virtuţi, utile, ca prevederea şi curajul, cunoaşterea oamenilor şi importantul meşteşug de a le cîştiga încrederea şi a le călăuzi pasiunile. S-a stabilit că Leon era născut în Isauria[1] şi că numele său de origină era Conon. Scriitorii a căror neizbutită satiră constituie mai degrabă o laudă, îl descriu ca pe un negustor ambulant, ce mîna un măgar încărcat cu nişte marfă nenorocită la bîlciurile de ţară; ei relatează naivi cum acesta ar fi întîlnit în drumul său nişte ghicitori evrei, care i-au promis imperiul roman, cu condiţia să pună capăt adorării idolilor. O versiune mai probabilă relatează cum tatăl său a emigrat din Asia Mică în Tracia, unde s-a îndeletnicit cu bănoasa meserie de crescător de vite; el trebuie să fi strîns o avere considerabilă, deoarece ea a înlesnit introducerea fiului său în viaţa militară în schimbul a cinci sute de oi, contribuţie oferită taberei imperiale. Acesta a servit mai întîi în garda lui Iustinian[2], unde atrase atenţia şi treptat, gelozia tiranului. Vitejia şi dibăcia sa se vădiră în războiul din Colchida. Anastasie îi

---

[1] După istoricul bizantin Theophanes, Leon era isaurian de origine, după alte surse era sirian; este sigur că se trăgea dintr-o familie orientală care emigrase în Tracia (n.c.).

[2] *Iustinian al II-lea Rinotmetul* (685—695; 705—711). (n.c.)

[3] *Anastasie al II-lea* (713—715) (n.c.).

dădu comanda legiunilor din Anatolia și fu ridicat la imperiu de sufragiul soldaților săi, în aplauzele generale ale lumii romane.

II. În această periculoasă înălțare, Leon al III-lea și-a menținut tronul în ciuda invidiei semenilor și a nemulțumirii unui partid puternic, făcînd față asaltului dat de dușmanii săi externi și interni. Catolicii, care acuză inovațiile sale religioase, sînt obligați să mărturisească totuși că ele au fost întreprinse cu sînge rece și susținute cu dîrzenie. Tăcerea lor respectă înțelepciunea administrației sale și purtările sale fără pată. După o domnie de douăzeci și patru de ani, el a murit în pace în palatul din Constantinopol și purpura pe care o dobîndise a fost transmisă pe cale creditară pînă la a treia generație.[1]

În cursul unei lungi domnii de treizeci și patru de ani, fiul și succesorul lui Leon, Constantin al V-lea, poreclit „Copronymos" atacă cu un zel mai necumpătat imaginile și idolii bisericii. Adepții acestora și-au epuizat toate invectivele religioase făcînt portretul acestei pantere tărcate, anticrist și balaur zburător din sămînța șarpelui, care a întrecut viciile lui Eliogabal și Nero. Domnia sa a fost un lung măcel a tot ce era nobil, sfînt, sau nevinovat în imperiu. Împăratul asista în persoană la execuția victimelor, le observa agonia, le asculta gemetele și își satisfăcea fără s-o sature, pofta de sînge. O tavă de nasuri[2] era primită ca un dar plăcut și slugile sale erau adesea biciuite sau mutilate de mîna imperială. Porecla sa se trăgea de la faptul că spurcase cristelnița (în care era botezat). Copilul poate fi scuzat, dar

---

[1] În timpul ultimei perioade a domniei lui Leon, ostilitățile sarazinilor, care l-au investit pe un locuitor din Pergam, numit Tiberius, cu purpura imperială proclamîndu-l fiu al lui Iustinian, precum și un cutremur, ce a distrus zidurile Constantinopolului, l-au obligat pa Leon să mărească impozitele supușilor săi. O doisprezecime a fost adăugată fiecărui *aureus* drept taxă de zid. Cf. Theophanes; Schlosser.

[2] Una din pedepsele obișnuite în Bizanț era tăierea nasului, a urechilor etc. (n.t.).

plăcerile de adult ale lui Copronymos îl degradau coborindu-l mai jos decît un animal. În credința sa, iconoclastul era un eretic, un evreu, un mahomedan, un păgîn și un ateu; credința sa într-o putere nevăzută nu se dezvăluia prin nimic altceva decît prin riturile sale magice, victimele omenești și sacrificiile nocturne închinate lui Venus și demonilor din antichitate. Viața sa era pătată de viciile cele mai contradictorii, iar plăgile care îi acopereau trupul, îl făceau să simtă și înainte de moarte tortura iadului. O parte din aceste învinuiri, pe care le-am copiat cu atîta răbdare, este respinsă de propria lor absurditate; în anecdotele cu privire la viața intimă a unui suveran, minciuna este cu atît mai ușoară cu cît descoperirea ei este mai grea. Fără a ne însuși primejdioasa maximă, care susține că din multe afirmații unele trebuie să fie adevărate, se poate totuși discerne desfrîul și cruzimea lui Constantin al V-lea. Calomnia este mai dispusă să exagereze decît să inventeze, iar glasul ei libertin este acoperit într-o oarecare măsură de experiența vremii și a țării căreia i se adresează. Dintre episcopii și călugării, generalii și magistrații despre care se spune că au avut de suferit sub domnia sa și al căror număr a fost înregistrat, mulți erau nume cunoscute; execuția era publică, mutilarea vizibilă și permanentă.[1] Catolicii urau persoana și domnia lui Copronymos, dar ura lor dovedește că ei înșiși asupreau. Ei ascund provocările care ar putea scuza sau justifica asprimea monarhului, dar aceste provocări înseși trebuiau să-i trezească treptat ura și să-i înăsprească simțirea îndemnîndu-l să ia calea des-

[1] Constantin al V-lea, este acuzat de a fi ars biblioteca din Constantinopol, fondată de Iulian, dar nu putem crede nouăzeci la sută din minciunile pe care călugării le-au scornit împotriva aceluia care se străduia să dezrădăcineze cultul icoanelor și pedepsea clerul pentru superstițiile sale. Constantin al V-lea avea multe defecte dar era viril și curajos și s-a arătat hotărît să nu se lase dominat de preoțime. El a recucerit Germanicia, Melitone și Theodosiopolis de la sarazini, a zdrobit o expediție trimisă de calif să ocupe Ciprul în anul 746, a slăbit regatul bulgar printr-o serie de campanii și a fost în permanență dușmanul tuturor celor înrobiți de superstiții — O.S.

potismului și să abuzeze de procedeele acestuia. Totuși caracterul lui Constantin al V-lea nu era lipsit de unele calități și nici guvernarea sa n-a meritat întotdeauna blestemele sau disprețul grecilor. Mărturia dușmanilor săi atestă restaurarea unui vechi apeduct, răscumpărarea a două mii cinci sute de prizonieri, belșugul neobișnuit din anii domniei sale și noile colonii cu care a repopulat Constantinopolul și orașele din Tracia. Ei laudă cu regret activitatea și curajul său. Constantin mergea călare în fruntea legiunilor sale și, deși soarta armelor i-a fost uneori potrivnică, el a triumfat pe mare și uscat, pe Eufrat și pe Dunăre, în războaie civile și în lupta împotriva barbarilor. Lauda ereticilor trebuie pusă în balanță pentru a echilibra greutatea invectivelor ortodoxe. Iconoclaștii venerau virtuțile împăratului; patruzeci de ani după moartea sa, ei încă se mai rugau la mormîntul sfîntului. Fanaticii sau mistificatorii au răspîndit o versiune miraculoasă ce-l arată pe eroul creștin pe un armăsar alb ca laptele, amenințînd cu lancia sa păgînii din Bulgaria. „O fabulă absurdă" spune istoricul catolic „deoarece Copronymos este înlănțuit cu demonii în prăpastia iadului".

Urmează fiul său Leon al IV-lea (775-780), un împărat slab și bolnav, căsătorit cu tînăra și ambițioasa ateniană Irina, care domnește în timpul minorității fiului ei, Constantin al VI-lea (780-797).

Dar cînd împăratul atinse majoratul, jugul matern deveni mai greu de suportat; el începu să dea ascultare favoriților de vîrsta sa, tovarăși de plăceri și care ambiționau să împartă cu el și puterea. Raționamentul lor îl convinse de drepturile sale, laudele lor de capacitatea sa de a domni și el consimți să răsplătească serviciile Irinei exilînd-o pe viață în Sicilia. Dar vigilența și perspicacitatea ei dejucă ușor planurile lor pripite. O pedeapsă asemănătoare sau chiar mai severă le fu aplicată lor înșiși și sfetnicilor lor, iar ingratului principe Irina îi aplică pedeapsa care se aplică oricărui băiat. După această înfruntare, mama și fiul se aflau fiecare în fruntea cîte unui partid și în loc ca mama să

se bucure de o blîndă influență asupra fiului care să o asculte de bunăvoie, ea își trată fiul ca pe un prizonier și un dușman, ținîndu-l în lanțuri. Împărăteasa fu răsturnată prin faptul că abuză de victoria ei. Jurămîntul de credință, pe care pretindea să-i fie prestat numai ei, era pronunțat cu murmure de repulsie; refuzul îndrăzneț al gărzii armene încurajă o declarație liberă și generală, ce-l numea pe Constantin al VI-lea, împăratul legitim al romanilor. În această calitate el se urcă pe tronul ereditar și o îndepărtă pe Irina, căreia îi hărăzi o viață de singurătate și odihnă. Dar în trufia ei, fosta împărăteasă alese calea unei meșteșugite prefăcătorii. Ea îi măguli pe episcopi și eunuci, reînvie afecțiunea filială a împăratului, îi recîștigă încrederea și se folosi de credulitatea sa. Constantin nu era lipsit de minte și suflet, dar educația lui fusese intr-adins neglijată, iar ambițioasa sa mamă dădu în vileag pentru ca opinia publică să le judece, viciile pe care chiar ea le încurajase și faptele pe care ea i le recomandase în secret. Divorțul și a doua căsătorie a lui Constantin jigniră prejudecățile clerului, iar lipsa de prevedere pe care o dovedi arătîndu-se aspru cu garda armeană îl făcu să piardă atașamentul acesteia. Se urzi o conspirație puternică pentru restaurarea Irinei; secretul a fost păstrat cu credință timp de peste opt luni, pînă cînd împăratul, bănuind primejdia, fugi din Constantinopol, cu scopul de a face apel la provincii și armată. Prin fuga aceasta pripită împărăteasa rămase pe marginea prăpastiei; totuși înainte de a implora iertarea fiului ei, Irina adresă o scrisoare confidențială prietenilor pe care îi strecurase în jurul persoanei lui, cu amenințarea că dacă ei nu săvîrșesc ceea ce le cerea, *ea* va desvălui trădarea lor. Teama le dădu curaj. Aceștia îl înșfăcară pe împărat de pe malul asiatic și îl transportară în apartamentul de porfiră[1] al palatului, unde văzuse mai întîi lumina zilei. În mintea Irinei, ambiția înlăturase orice sentiment firesc de omenie; consiliul își însuși sfatul ei sîngeros și hotărî ca

[1] Porfyra era o cameră a palatului imperial, lambrisată cu marmură roșie, unde împărătesele dădeau naștere copiilor lor. (n. c.)

împăratul Constantin să fie făcut inapt pentru tron. Emisarii Irinei se năpustiră asupra împăratului adormit şi îi înfipseră pumnalele în ochi cu atîta violenţă şi precipitare, ca şi cum ar fi intenţionat să execute o sentinţă mortală. Un pasaj ambiguu din Theofanes l-a convins pe analistul bisericii[1] că moartea a fost o consecinţă imediată a acestei execuţii barbare. Catolicii au fost înşelaţi sau dominaţi de autoritatea lui Baronius, iar zelul protestanţilor repetă cuvintele unui cardinal dornic, după cîte se pare să o pună într-o lumină favorabilă pe patroana icoanelor. Totuşi fiul orbit al Irinei supravieţui mulţi ani, persecutat de curte şi uitat de lume. Dinastia isauriană se stinse pe tăcute şi amintirea lui Constantin reînvie în mintea oamenilor prin căsătoria fiicei sale Eufrosina cu împăratul Mihail al II-lea.

Chiar şi cei mai bigoţi ortodocşi au blestemat-o pe drept pe această mamă monstruoasă, care nu-şi găseşte uşor asemănare în istoricul crimelor. Superstiţia susţine că după săvîrşirea sîngeroasei ei fapte a urmat un întuneric de şaptesprezece zile, în timpul căruia multe corăbii şi-au pierdut drumul în miezul zilei ca şi cum soarele, un glob de foc, atît de uriaş şi de îndepărtat, ar putea simpatiza cu atomii unei planete care se roteşte în jurul său. Pe pămînt, crima Irinei rămase nepedepsită cinci ani. Domnia ei a fost încununată de strălucire; iar împărăteasa care putea să înăbuşe vocea conştiinţei, nici nu auzea, nici nu băga în seamă reproşurile omenirii. Lumea romană se pleca în faţa ocîrmuirii unei femei; cînd Irina trecea pe străzile Constantinopolului, frîiele a patru armăsari albi ca laptele erau ţinute de tot atîţia patricieni, care mergeau pe jos în faţa carului de aur al reginei lor. Dar aceşti patricieni erau eunci şi neagra lor ingratitudine justifica, în acest caz, ura şi dispreţul poporului. Ridicaţi, îmbogăţiţi, investiţi cu cele mai înalte demnităţi ale imperiului, ei conspirară în mod josnic împotriva binefăcătoarei lor. Marele trezorier Nichifor a fost învestit în secret cu purpura. Succesorul ei a fost introdus în palat pe ascuns şi

[1] Caesar Baronius, autorul lucrării *Annales ecclesiastici* (n.c.)

încoronat în Sfînta Sofia de către venalul patriarh. La prima lor întrevedere, Irina recapitulă cu demnitate cursul vieţii ei. Îl învinui cu blîndeţe pe Nichifor pentru perfidia lui, amintind că el îşi datora viaţa clemenţei şi lipsei ei de bănuieli şi în schimbul tronului şi tezaurelor pe care le ceda, solicită o retragere onorabilă. În rapacitatea sa, Nichifor îi refuză această compensaţie modestă şi în timpul exilului ei pe insula Lesbos, împărăteasa îşi cîştigă o pîine mizeră cu fusul.

Fără îndoială că în anii lor de domnie, mulţi tirani au săvîrşit crime mai rele decît Nichifor, dar poate nici unul n-a atras asupra sa repulsia unanimă a poporului său. Caracterul îi era pătat de cele trei vicii odioase ale ipocriziei, ingratitudinii şi zgîrceniei. Lipsa de virtuţi nu era răscumpărată de vreun talent superior şi nici lipsa de talente de vreo calitate plăcută. Lipsit de pricepere şi noroc în război, Nichifor a fost învins de sarazini şi ucis de bulgari, iar opinia publică socoti că moartea lui merita să fie plătită cu distrugerea unei armate romane.

Pînă în anul 867 urmează o serie de împăraţi a căror domnie nu aduce vreo schimbare importantă. Dar în acel an, ultimul dintre ei, Mihail al III-lea, după ce-şi exasperase supuşii cu purtarea lui destrăbălată, este asasinat în camera sa de către fondatorul unei noi dinastii.

Genealogia lui Vasile I Macedoneanul[1] (dacă nu cumva e un fals creat de trufie şi linguşire), dezvăluie un tablou

[1] Ascendenţa lui Vasile din casa domnitoare a Armeniei ca şi înrudirea mamei sale cu Constantin cel Mare, despre care Gibbon vorbeşte mai departe, sînt fără îndoială rodul fanteziei istoricilor de curte şi a nepotului său, Constantin al VII-lea Porfirogenetul; toţi aceştia i-au plăsmuit întemeietorului dinastiei macedonene o genealogie faimoasă. Adevărul este mult mai modest. Vasile se trăgea dintr-o familie de armeni săraci, stabilită lîngă Adrianopol. Faptul că nici un istoric nu menţionează numele tatălui său, trădează originea umilă a acestuia. Vasile şi-a luat numele de Macedoneanul în amintirea locului unde se născuse, căci *thema* (provincia) cu capitala la Adrianopol se numea Macedonia. (n.c.)

autentic al evoluției celor mai ilustre familii. Arsacizii, rivalii Romei, stăpîniseră sceptrul Orientului timp de aproape patru sute de ani. O ramură mai tînără a acestor regi parți continuă să domnească în Armenia și descendenții lor regali supraviețuiră împărțirii și înrobirii vechii monarhii. Doi dintre ei, Artaban și Chlienes scăpară, sau se retraseră, la curtea lui Leon I. Mărinimia împăratului le hotărî un exil sigur și primitor, în provincia Macedonia, la Adrianopol. Timp de mai multe generații ei își menținură demnitatea originii; în spiritul patriotismului roman pe care și-l însușiseră, ei respinseră ofertele ademenitoare ale puterilor persane și arabe, care îi rechemau în țara lor de baștină. Dar splendoarea neamului se stinse pe nesimțite datorită timpului și sărăciei, iar tatăl lui Vasile rămăsese cu o mică fermă pe care o cultiva cu propriile sale mîini. Totuși el refuză să dezonoreze sîngele arsacizilor printr-o căsătorie plebee. Soției sale, o văduvă din Adrianopol, îi plăcea să numere între strămoșii ei pe marele Constantin și regalul lor fiu era legat printr-o obscură afinitate ereditară sau prin ținutul de baștină cu Alexandru Macedon. În timp ce Vasile era încă în fașă, orașul și familia sa avură de suferit de pe urma unei invazii bulgare. El a fost crescut ca sclav într-o țară străină; disciplina severă îl făcu să dobîndească tăria trupului și vioiciunea minții care îi asigură viitoarea înălțare. La vîrsta tinereții, sau a bărbăției, el își dobîndi libertatea odată cu prizonierii romani; cu toții își sfărîmară curajos cătușele, traversară Bulgaria pînă la malul Euxinului, învinseră două armate barbare, se îmbarcară pe corăbiile care îi așteptau și, întorcîndu-se la Constantinopol, fură trimiși acasă. Dar libertatea lui Vasile însemna sărăcie. Ferma sa era ruinată de calamitățile războiului. După moartea tatălui său, munca sa cu brațele nu mai putea hrăni o familie de orfani și el se hotărî să caute un cadru unde să se poată face mai bine remarcat, unde fiecare virtute și fiecare viciu te puteau duce spre mărire. În prima noapte a sosirii sale la Constantinopol, fără prieteni ori bani, truditul pelerin dormi pe treptele bisericii Sfîntului

Diomede: El fu hrănit de ospitalitatea întîmplătoare a unui călugăr și primit în serviciul unui văr și omonim al împăratului, Theofil; scund de stat, acesta era însă totdeauna însoțit de o suită de slujitori înalți și frumoși. Vasile îl urmă pe patronul său cînd acesta deveni guvernatorul Peloponezului, eclipsă prin meritele sale originea și demnitățile lui Theofil și stabili o legătură folositoare cu o matroană bogată și caritabilă din Patras. Dragostea ei sufletească sau trupească, se îndreptă spre tînărul aventurier pe care ea îl adoptă ca fiu. Danielis[1] îi dărui treizeci de sclavi și rodul acestei mărinimii fu cheltuit pentru întreținerea fraților săi și dobîndirea unor vaste proprietăți în Macedonia. Recunoștința și ambiția îl țineau mai departe în slujba lui Theofil, cînd printr-o întîmplare norocoasă curtea îl luă în seamă. La un banchet imperial, un celebru luptător din suita ambasadorului bulgar provocase pe cel mai îndrăzneț și mai robust dintre greci. Cei de față lăudară puterea lui Vasile. El acceptă provocarea și campionul barbar fu trîntit la primul asalt. Cu alt prilej, un cal frumos dar nărăvaș, condamnat să i se taie tendoanele, a fost subjugat de dibăcia și curajul slugii lui Theofil și învingătorul său fu înaintat într-un post onorabil la grajdurile imperiale. Dar era imposibil să obții încrederea împăratului Mihail, fără a te conforma viciilor sale; noul său favorit, ajuns mare șambelan al palatului, fu ridicat și se bucură de sprijinul suveranului datorită unei căsătorii rușinoase cu o concubină imperială și prin dezonoarea surorii sale[2], care luă locul acesteia. Administrația publică fusese părăsită în mîinile caesarului Bardas, fratele și dușmanul Theodorei[3], dar meșteșugurile influenței feminine îl convinseră pe Mihail să-l urască și să se teamă de unchiul său. Sub pretextul unei expediții în Creta, acesta fu dus la Constantinopol și ucis în cortul audiențelor de spada șambelanului și în prezența împăratului.

[1] Acesta era numele matroanei (n.t.).

[2] De fapt, sora împăratului, Thecla devine concubina lui Vasile, nu invers (n.c.).

[3] Mama împăratului (n.t.).

Cam la o lună după această execuție, Vasile fu investit cu titlul de Augustus și însărcinat cu guvernarea Imperiului. El suportă această asociere inegală pînă cînd influența sa fu întărită de stima poporului. Viața sa era primejduită de capriciul împăratului și demnitatea sa era profanată de un al doilea coleg care, pe timpuri, vîslise pe galere. Totuși, asasinarea binefăcătorului său trebuie condamnată ca un act de ingratitudine și trădare; iar bisericile, pe care le-a închinat Sfîntului Mihail, au fost o săracă și naivă răscumpărare a vinei sale.

Diferitele vîrste ale lui Vasile I ar putea fi comparate cu acelea ale lui August. Situația grecilor nu i-a îngăduit în prima sa tinerețe să conducă o armată împotriva țării sale sau să proscrie pe cei mai nobili fii ai ei, dar ambițiosul său geniu consimți să se coboare pînă la prefăcătoria unui sclav. El își ascunse ambițiile și chiar virtuțile și cu mîna-i sîngeroasă de ucigaș înșfăcă imperiul, pe care-l guvernă apoi cu înțelepciunea și afecțiunea unui părinte. Un cetățean particular poate simți că interesele sale personale sînt incompatibile cu datoria sa, dar numai lipsa de judecată sau de curaj poate face ca un monarh absolut să despartă fericirea de glorie, ori gloria de binele public. Cronica sau panegiricul lui Vasile a fost într-adevăr alcătuit și a apărut sub lunga domnie a urmașilor săi, dar pînă și stabilitatea de care aceștia s-au bucurat în anii domniei, poate fi pe drept atribuită meritului superior al strămoșului lor. În persoana sa, nepotul lui, Constantin, a încercat să redea imaginea perfectă a regalității; dar dacă acel principe slab n-ar fi imitat un model adevărat, nu s-ar fi putut ridica ușor mai presus de propria sa purtare și obîrșie. Dar cea mai trainică laudă a lui Vasile se trage din comparația între o monarhie aflată la pămînt și una înfloritoare, aceea pe care a smuls-o destrăbălatului Mihail și aceea pe care o lăsă moștenire dinastiei macedonene. El a reînviat, dacă nu spiritul caracteristic poporului roman, cel puțin ordinea și maiestatea Imperiului Roman. Străduința sa era neobosită, temperamentul său calm, înțelegerea-i, viguroasă

și hotărîtoare; în purtarea sa el observa acea rară și salutară moderație, corolar al oricărei virtuți, moderație ce se menține la egală distanță de virtute și viciu. Practica sa militară fusese limitată la viața de palat și nici curajul său talentele războinice nu se numărau printre calitățile împăratului. Totuși, sub domnia sa armatele Romei au început din nou să inspire spaimă barbarilor. De îndată ce ridică o armată, călită prin disciplină și exerciții, el apăru în persoană pe malurile Eufratului, îngenunchie trufia sarazinilor și reprimă primejdioasa, deși dreapta revoltă a manicheenilor.[1] Mînia sa împotriva unui rebel, care scăpase multă vreme de urmărirea sa, îl făcu să dorească și să se roage ca prin grația divină să înfigă trei săgeți în capul lui Chrysocheir.[2] Capul acela mult detestat, obținut mai degrabă prin trădare decît prin vitejie, a fost atîrnat de un par și expus de trei ori dibăciei arcașului imperial, o josnică răzbunare împotriva unui dușman mort, mai potrivită cu epoca decît cu firea lui Vasile. Dar principalul său merit sta în administrarea civilă a finanțelor și a legilor... Această glorioasă domnie a fost curmată printr-un accident de vînătoare. Un cerb furios și-a împleticit coarnele în centura lui Vasile și l-a ridicat de pe cal. Împăratul a fost salvat de un însoțitor care a tăiat centura și a ucis animalul, dar căderea, sau febra au sleit puterile vîrstnicului monarh și el se stinse la palat în mijlocul lacrimilor familiei și poporului său. Iar dacă a tăiat capul slugii credincioase, pentru îndrăzneala de a fi tras spada asupra suveranului său, faptul dovedește că în ultimele clipe de disperare, cînd nu mai avea nevoie, sau nu mai prețuia părerea omenirii, în sufletul său a reînviat trufia unui despot, care zăcuse în el toată viața.

Urmează la tron fiul lui Vasile I, Leon al VI-lea (886), supranumit „Filozoful" și apoi fiul nevîrstnic al acestuia, Constantin al VII-lea (913), „Porfirogenetul", adică născut în purpura palatului. În timpul minorității împăratului, generalul Roman I

[1] A paulicienilor. Cele două secte sînt adesea confundate. (n.c.)
[2] Șeful paulicienilor din Asia Mică revoltați împotriva Bizanțului. A fost înfrînt în 872 de ginerele lui Vasile, Christofor. (n.c.)

Lecapenul uzurpă domnia pe care o păstrează timp de douăzeci şi cinci de ani, pînă ce este răsturnat de fii săi; poporul îl readuce la tron pe Constantin; acesta mai domneşte fără incidente aproape cincisprezece ani.

Moartea lui Constantin a fost atribuită otrăvirii şi fiul său Roman, care îşi trăgea numele de la bunicul său după mamă, se urcă pe tronul din Constantinopol. Un principe, care la vîrsta de douăzeci de ani putea fi bănuit de a-şi fi grăbit moştenirea, trebuie să fi pierdut, mai dinainte stima publică; totuşi, Roman era mai curînd slab decît ticălos şi cea mai mare parte a vinei sale trecu asupra soţiei sale Theofana, o femeie de origine umilă, cu o minte de bărbat şi purtări păcătoase. Simţul gloriei personale şi al fericirii publice, adevăratele plăceri ale regalităţii îi erau necunoscute fiului lui Constantin; pe cînd cei doi fraţi, Nicolae şi Leon, ciştigau victorii asupra sarazinilor, timpul pe care împăratul îl datora poporului său era pierdut în adîncă trîndăvie. Dimineaţa vizita circul, la prînz îi ospăta pe senatori şi cea mai mare parte a după-amiezii o petrecea în *sphaeristerium*, sau terenul de tenis, singura scenă a victoriilor sale. De aici trecea pe coasta asiatică a Bosforului, vîna şi ucidea patru mistreţi dintre cei mai mari şi se întorcea la palat încîntat şi mîndru de truda zilei. Ca putere şi frumuseţe îi întrecea pe cei ce-l înconjurau: era înalt şi drept ca un brad tînăr, avea faţa bălaie şi rumenă, ochii scînteietori, umerii largi, nasul lung şi acvilin. Dar chiar aceste trăsături desăvîrşite n-au fost în stare s-o facă pe Theofana mai statornică în dragoste şi, după o domnie de patru ani, ea amestecă pentru soţul ei aceeaşi băutură ucigătoare pe care o potrivise pentru tatăl acestuia.

Rămasă cu doi fii minori, Theofana îl acceptă ca tovarăş de viaţă pe Nichifor Focas, un general cu trup diform dar cu un suflet viteaz, care recucereşte Creta şi respinge pe sarazini.

Printre războinicii care i-au sprijinit ascensiunea și au slujit sub stindardul său, un nobil și curajos armean meritase și obținuse cele mai mari recompense. Ioan Tzimiskes era mai scund de stat decît majoritatea oamenilor, dar acest trup foarte mic era înzestrat cu putere, frumusețe și un suflet de erou. Pizmuit de fratele împăratului, Tzimiskes fu coborît din funcția de general al Răsăritului, la aceea de director al poștelor iar murmurele sale de împotrivire fură pedepsite cu dizgrație și exil. Dar Tzimiskes se număra printre numeroșii iubiți ai împărătesei. În urma intervenției ei i se îngădui să-și reia reședința la Calcedon, în vecinătatea Capitalei. Binefacerea ei fu răsplătită de vizitele sale clandestine și amoroase la palat și Theofana se învoi bucuros să pună la cale moartea unui soț detestat și sărac. Cîțiva conspiratori îndrăzneți și de încredere fură ascunși în încăperile ei cele mai intime. În întunecimea unei nopți de iarnă, Tzimiskes împreună cu principalii săi tovarăși se îmbarcă pe o mică corabie, traversă Bosforul, acostă la treptele palatului și urcă pe tăcute o scară de frînghie care fusese coborîtă de către slujnice. Nici bănuielile sale, nici avertismentele prietenilor, nici ajutorul tardiv al fratelui său Leon, sau fortăreața pe care o ridicase în palat nu puteau să-l apere pe Nichifor de un dușman intern, la a cărui voce orice ușă se deschidea în fața ucigașilor. Pe cînd dormea pe jos, întins pe o blană de urs, el fu trezit de năvala zgomotoasă a ucigașilor și treizeci de pumnale străluciră în mîinile pătate cu sîngele suveranului; dar Tzimiskes se bucură de cruda priveliște a răzbunării.

Asasinatul fu prelungit prin insulte și cruzime; de îndată ce capul lui Nichifor fu arătat la fereastră, tumultul încetă și armeanul deveni împărat al Răsăritului. În ziua încoronării sale, el fu oprit pe pragul Sfintei Sofii de neînfricatul patriarh care îl acuză că are conștiința încărcată de trădare și sînge și îi ceru ca semn de căință să se despartă de cei mai vinovați dintre tovarășii săi. Această izbucnire de zel apostolic nu-l jigni pe suveran deoarece nu putea nici iubi, nici avea încredere în femeia care violase în repetate rînduri cele mai

sfinte obligații; în loc de a împărtăși soarta împărătească, Theofana a fost alungată cu rușine din patul și din palatul său. La ultima lor întrevedere, ea se dezlănțui într-o furie frenetică și neputincioasă, acuză ingratitudinea iubitului ei, tăbărî cu insulte și lovituri asupra fiului ei Vasile, care sta tăcut și supus în fața unui coleg superior, ba mărturisi chiar propria-i prostituție, proclamîndu-l bastard. Dar exilul ei și pedepsirea complicilor mai puțin importanți potoliră nemulțumirea opiniei publice. Uciderea unui suveran care nu se bucurase de popularitate și strălucitele calități ale lui Tzimiskes făcură ca vina lui să fie uitată. Poate că dărnicia sa era mai utilă statului decît zgîrcenia lui Nichifor, iar purtarea lui plăcută și generoasă încînta pe oricine ajungea în preajma sa; pe urmele înaintașului său nu călcă decît atunci cînd se dovedi la fel de victorios în lupte. Tzimiskes și-a petrecut cea mai mare parte a domniei în tabără și pe cîmpul de luptă. Vitejia lui s-a vădit din plin pe Dunăre și Tigru, vechile fruntarii ale lumii romane; prin dublul său triumf asupra rușilor și arabilor, el merită titlul de salvator al Imperiului și cuceritor al Răsăritului.

Cînd se întoarse ultima dată din Siria el comentă defavorabil faptul că cele mai rodnice pămînturi din noile sale provincii erau stăpînite de eunuci:

„Oare pentru ei, exclamă el cu dreaptă indignare, am luptat și am învins? Oare pentru ei ne vărsăm noi sîngele și sleim tezaurul poporului?" Ecoul acestei plîngeri ajunse pînă la palat și există serioase motive să se creadă că Tzimiskes a murit otrăvit.

Între anii 976 și 1028 urmează la domnie fiii lui Roman, Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea. Vasile menține hotarele din răsărit și distruge statul bulgar, care atîta vreme amenințase însăși capitala Imperiului. A primit de aceea porecla de „Bulgaroctonul"=ucigașul de bulgari.

O succesiune directă de cinci împărați, într-o perioadă de o sută șaizeci de ani, îi făcuse pe greci să poarte credință

dinastiei macedonene pe care înșiși uzurpatorii puterii o respectaseră în două rînduri. După moartea lui Constantin al IX-lea, ultimul bărbat din neamul împărătesc, situația se schimbă; asistăm la crîmpeie de domnie, iar dacă adunăm anii de guvernare a doisprezece împărați, aceștia nu ating toți împreună durata guvernării sale. Fratele său mai mare, Vasile preferase castitatea interesului public, iar Constantin nu avea decît trei fete: Eudoxia, care s-a călugărit, Zoe și Theodora, care au rămas pînă la o vîrstă matură ignorante și nemăritate. Cînd părintele lor se afla pe moarte, consiliul luă în discuție căsătoria celor două surori; frigida și cucernica Theodora nu se oferi să dea un moștenitor Imperiului, dar sora ei Zoe se arătă gata să se jertfească cu dragă inimă pe altarul patriei. Roman Argyros, un patrician plăcut la înfățișare și cu o bună reputație fu ales drept soț, iar cînd acesta refuză cinstea ce i se făcea, fu informat că cealaltă alternativă era orbirea sau moartea. Motivul lipsei sale de entuziasm era dragostea conjugală, dar credincioasa sa soție își sacrifică propria-i fericire binelui și măreției lui; ea se închise într-o mănăstire, îndepărtînd astfel singura piedică din calea căsătoriei imperiale. După decesul lui Constantin, sceptrul îi reveni lui Roman al III-lea; strădaniile acestuia, atît înăuntrul Imperiului, cît și în afara granițelor, se dovediră la fel de slabe și inutile; iar vîrsta matură, cei patruzeci și opt de ani ai lui Zoe erau mai puțin favorabili zămislirii unui moștenitor, cît gustării în voie a plăcerilor. Șambelanul ei favorit era un frumos paflagonian, pe nume Mihail, a cărui primă meserie fusese aceea de zaraf; iar Roman, fie din recunoștință, fie din omenie, închidea ochii asupra legăturii lor nelegiuite, sau se mulțumea cu o slabă dovadă a nevinovăției lor. Dar Zoe adeveri curînd maxima romană, care spunea că orice femeie adulteră e în stare să-și otrăvească soțul; moartea lui Roman a fost urmată imediat de scandaloasa ei căsătorie cu Mihail al IV-lea și ridicarea lui la tron. Speranțele ei au fost însă înșelate. In locul unui amant viguros și recunoscător, ea descoperi în persoana noului ei soț „un biet nenorocit, a

cărui sănătate și rațiune erau zdruncinate de accese de epilepsie și a cărui conștiință era torturată de disperare și remușcări. Cei mai pricepuți doctori ai minții și ai trupului au fost chemați într-ajutor; frecvente pelerinaje la băile care se bucurau de o mare faimă și la mormintele sfinților celor mai renumiți îl făceau să spere că-și va recăpăta sănătatea. Călugării îi lăudau pocăința și, în afara faptului de a renunța la tronul uzurpat, înapoind puterea (dar -cui?), el încercă în fel și chip să-și răscumpere vina. Pe cînd gemea și se ruga, în zeghe și cenușă, fratele său, eunucul Ioan, zîmbea în fața remușcărilor sale și se bucura de roadele unei crime ce i se datora în primul rînd lui și pe care o pregătise în taină. Administrația lui consta mai ales în arta de a-și satisface rapacitatea și Zoe deveni o prizonieră în palatul părinților și în mîinile sclavilor ei. Cînd eunucul își dădu seama că fratele său nu mai are leac, el îl prezentă împărătesei pe nepotul lui, tot Mihail pe nume, care își trăgea porecla de „Calafates“ de la meseria tatălui său, aceea de a unge corăbiile cu catran. La porunca eunucului, Zoe îl adoptă drept fiu pe fiul unui meșteșugar și acest moștenitor fictiv a fost investit cu titlul și purpura caesarilor, în prezența Senatului și a clerului. Atît de slab era caracterul lui Zoe, încît se simți copleșită de libertatea și puterea ce-o recîștigă la moartea paflagonianului, astfel încît după patru zile, ea puse coroana pe fruntea lui Mihail al V-lea, care declarase cu lacrimi și jurăminte, că va domni întotdeauna ca primul și cel mai ascultător dintre supușii ei. Singura faptă a scurtei sale domnii a fost josnica lui ingratitudine față de binefăcătorii săi, eunucul și împărăteasa. Disgrația celui dintîi fu pe placul poporului, dar Constantinopolul începu să murmure și în cele din urmă protestă cu glas tare împotriva exilului lui Zoe, urmașa atîtor împărați. Viciile ei fură uitate și Mihail învăță că există un moment în care răbdarea celor mai blînzi robi se preschimbă în furie și sete de răzbunare. Cetățenii de toate categoriile provocară o agitație formidabilă care dură trei zile. Ei asediară palatul, forțară porțile, își

rechemară mamele[1], pe Zoe din închisoare iar pe Theodora din mănăstire și îl osîndiră pe fiul lui Calafates să-și piardă ochii sau viața. Pentru prima dată grecii le văzură pe cele două surori de viță împărătească așezate pe același tron, prezidînd Senatul și primindu-i în audiență pe ambasadorii popoarelor. Dar această stranie unire nu dăinui mai mult de două luni. Cele două suverane datorită firii lor deosebite, intereselor și adepților lor, se dușmăneau în taină; cum Theodora continua să se împotrivească oricărei căsătorii, neobosita Zoe, la vîrsta de șaizeci de ani, consimți, pentru binele public, să suporte îmbrățișările unui al treilea bărbat și dezaprobarea bisericii grecești. Numele acestuia era Constantin al IX-lea și porecla de *Monomachos*, „luptătorul singur", trebuie să fi exprimat vitejia și victoria sa în vreun conflict public sau particular. Dar sănătatea îi era zdruncinată de chinurile podagrei, iar domnia sa desfrăbălată s-a consumat între boală și plăceri. O văduvă frumoasă și nobilă, Sclerena îl întovărășise pe Constantin în exilul său din insula Lesbos și ea se mîndrea cu titlul de iubită a sa. După căsătoria și înălțarea lui Constantin ea a fost investită cu titlul și onorurile de *Augusta* și ocupa în palatul imperial un apartament vecin cu al său. Consoarta legală (pînă acolo mergea delicatețea ori corupția Zoei) consimți la această împărțire stranie și scandaloasă, iar împăratul apărea în public între soția și concubina sa. El le supraviețui la amîndouă, dar ultimele măsuri ale lui Constantin, menite a schimba ordinea succesiunii, au fost împiedicate de amicii mai vigilenți ai Theodorei, care după moartea acestuia a revenit la tron, cu consimțămîntul unanim. În numele ei și datorită influenței a patru eunuci, Imperiul Răsăritean a fost guvernat pașnic vreo nouăsprezece luni; cum aceștia doreau să-și prelungească stăpînirea, ei au convins-o pe bătrîna suverană să-l numească drept moștenitor al tronului pe Mihail al VI-lea. Porecla de *Stratioti-*

---

[1] Împărătesele (n.t.).

coș[1] îi trădează profesiunea militară, dar nebunul și ramolitul veteran nu putea să vadă lucrurile și să execute vreo măsură decît slujindu-se de ochii și de brațul miniștrilor săi. Pe cînd el se urca pe tron, Theodora, ultimul vlăstar al dinastiei macedonene sau vasiliene, cobora în mormînt. Am trecut repede în revistă și părăsesc bucuros această perioadă rușinoasă și dezastruoasă de douăzeci și opt ani; este perioada cînd grecii, ajunși mai rău decît robii, erau mînați de ici-colo ca o cireadă de vite după voința sau capriciul a două femei neputincioase.

În această noapte a sclaviei, începe să răzbată o licărire de libertate, sau cel puțin de bărbăție. Grecii au păstrat sau au reînviat folosirea poreclelor care perpetuaseră faima unor virtuți ereditare și acum asistăm la ridicarea, succesiunea și înrudirile ultimilor dinastii ale Constantinopolului și Trebizondei. *Comnenii*, care au sprijinit un răstimp imperiul în prăbușire, își atribuiau onoarea unei origini romane, dar familia lor fusese de mult mutată din Italia în Asia, în districtul Castamona, în vecinătatea Mării Negre.

Primul din neamul lor a fost ilustrul Manuel, care în timpul lui Vasile al II-lea, prin războaiele duse de el și tratatele ce le-a încheiat, și-a adus aportul la liniștirea tulburărilor din Răsărit. El a lăsat doi fii de vîrstă fragedă, pe Isaac și Ioan, pe care, conștient că meritul său va fi răsplătit, i-a încredințat recunoștinței și bunăvoinței împăratului. Nobilii tineri au fost crescuți cu grijă; ei au profitat de învățătura călugărilor, și-au însușit manierele palatului și exercițiile militare, iar din serviciul intern al gărzii, au fest repede înaintați la rangul de guvernatori ai provinciilor și comandanți de armată.

Nemulțumirea armatei și a populației împotriva lui Mihail al VI-lea provoacă un complot și o revoltă militară care îl înscăunează pe Isaac I Comnenul împărat la Constantinopol, în anul 1057. Neamul Comnenilor, continuă să ocupe primul loc în Impe-

[1] Cuvînt derivat de la „*stratiotîs*", care înseamnă în grecește „soldat" (n.t.).

rîu, deşi domnia dinastiei lor este întreruptă în mai multe rînduri, printre altele, de familia Ducas, ilustrată de Constantin al X-lea şi fiii săi. Cel care a făcut într-adevăr cunoscută familia Comnenoş a fost Alexie I, al cărui domnie a fost descrisă de talentata sa fiică Ana Comnena. Domnind într-o vreme foarte tulbure, atît din cauza frămîntărilor interne, cît şi a invaziilor răsăritene, el izbuteşte totuşi să păstreze o aparenţă de autoritate a Imperiului Răsăritean.

La răsărit, turcii victorioşi răspîndiseră domnia *Coranului* şi a semilunei din Persia pînă în Hellespont. Apusul era invadat de normanzi, care, în vitejia lor, se arătau dornici de aventuri; în clipele de pace, Dunărea revărsa noi şuvoaie barbare, mai stăpîne acum pe ştiinţa războiului şi cu purtări mai puţin feroce. Marea nu era mai favorabilă ca uscatul şi pe cînd fruntariile erau asaltate de un inamic ce lupta deschis, palatul era tulburat de trădare ascunsă şi conspiraţii. Stindardul crucii a fost desfăşurat pe neaşteptate de către latini. Europa s-a aruncat asupra Asiei şi Constantinopolul a fost aproape măturat de acest iureş. În mijlocul furtunii, Alexie, cîrmaci încercat, conduse corabia Imperiului cu dibăcie şi curaj. În fruntea armatelor sale, era îndrăzneţ în lupte, abil în stratageme, rezistent la oboseală, oricînd gata să tragă folos de pe urma avantajelor şi să se ridice cu neobosită vigoare după o înfrîngere. Disciplina din tabere a fost reînviată şi exemplul conducătorului lor a crescut o nouă generaţie de bărbaţi şi ostaşi. În relaţiile sale cu latinii, Alexie era răbdător şi dibaci: ochiul său ager pătrunse noul sistem al unei lumi necunoscute şi voi descrie mai jos politica excepţională prin care a menţinut echilibrul între pătimaşii campioni ai primei cruciade. În cursul unei îndelungate domnii de treizeci şi şapte de ani, el a înfrînat şi a iertat invidia egalilor săi; legile ce asigurau ordinea particulară şi publică, au fost restabilite; practicarea economiei şi ştiinţa au fost încurajate; hotarele Imperiului au fost lărgite în Europa şi Asia şi sceptrul Comnenilor a fost transmis urmaşilor săi pînă într-a treia şi

a patra generație. Totuși, greutățile timpului au scos la iveală anumite defecte ale caracterului său și i-au atras unele reproșuri juste, deși lipsite de generozitate, după moarte. Cititorul poate, eventual, zîmbi in fața laudelor exagerate pe care fiica sa le închină unui erou ambițios. Slăbiciunea sau prudența impusă de situația sa poate fi confundată cu o lipsă de curaj personal, iar politica lui abilă e înfierată de latini cu numele de înșelătorie și prefăcătorie. Sporirea urmașilor familiei sale în linie masculină și feminină făcea cinste tronului și-i asigura succesiunea, dar luxul și trufia lor princiară îi ofensa pe patricieni, sleia venitul public și constituia o insultă pentru poporul ce trăia în mizerie. Ana este martora credincioasă a fericirii sale distruse și a sănătății zdruncinate de grijile vieții publice. Durata și severitatea guvernării sale i-au adus la capătul răbdării pe locuitorii Constantinopolului; înainte ca Alexie să moară, el pierduse dragostea și respectul supușilor săi.

Clerul nu-i putea ierta faptul că folosise bogățiile bisericii pentru apărarea țării;[1] dar admira cultura sa teologică și zelul său înflăcărat pentru credința ortodoxă, pe care o apăra cu glasul, cu pana și cu spada. Caracterul său era înjosit de superstițiile grecilor, și aceleași principiu nestatornic al firii omenești îl îndemna pe împărat să ridice un spital pentru săraci și infirmi, și să conducă execuția unui eretic, care era ars de viu în piața Sfînta Sofia. Pînă și sinceritatea virtuților sale morale și religioase era pusă la îndoială de cei ce-și petrecuseră viața în preajma sa. În ultimele sale ceasuri, îmboldit de soția sa, Irina să schimbe succesiunea, și-a ridicat capul și a suflat cîteva vorbe cucernice despre deșertăciunea omenească. Răspunsul indignat al împărătesei ar putea fi scris pe mormîntul său ca epitaf: „Mori cum ai trăit — UN ÎPOCRIT“.

Era dorința Irinei să-l înlocuiască pe cel mai mare dintre fiii ei în viață, cu fiica ei, principesa Ana, a cărei filozofie

[1] În 1081, pentru a putea echipa armata care trebuia să pornească împotriva normanzilor, Alexie confiscase odoarele bisericilor. (n.c.)

n-ar fi refuzat greutatea unei diademe. Dar principiul unei succesiuni în linie bărbătească era afirmat de toţi prietenii ţării lor. Moştenitorul legitim trase inelul cu stema imperială din degetul tatălui său adormit pe veci, sau care poate că mai sufla încă, şi Imperiul ascultă de stăpînul palatului. Ambiţia şi răzbunarea o împinseră pe Ana Comnena să conspire împotriva fratelui său pentru a-i lua viaţa, iar atunci cînd temerile, sau scrupulele soţului ei au ridicat o stavilă în calea realizării acestui plan, ea a exclamat cu aprindere că natura greşise sexele şi îl înzestrase pe Bryennios[1] cu un suflet de femeie. Cei doi fii ai lui Alexie, Ioan şi Isaac au menţinut acea înţelegere frăţească, care era virtutea ereditară a neamului lor, şi fratele mai mic s-a mulţumit cu titlul de *sebastocrator*, care se apropia de demnitatea imperială, fără a împărtăşi puterea monarhului. Pretenţiile de întîi născut şi de merit erau din fericire întrunite în aceeaşi persoană. Faţa oacheşă, trăsăturile delicate şi statura măruntă a lui Ioan îi atrăseseră porecla ironică de Calo-Ioan sau Ioan cel Frumos, prin care supuşii recunoscători se refereau mai ales la însuşirile minţii sale. După descoperirea trădării, legea cerea pe drept cuvînt ca Ana să-şi plătească vina cu viaţa şi averea ei. Viaţa i-a fost cruţată de generozitatea împăratului; dar suveranul vizită fastuosul ei palat şi împărţi bogatele bunuri confiscate aci prietenilor săi cei mai merituoşi. Axuch, un prieten demn de stimă, sclav de origină turcă, a îndrăznit să refuze darul şi să intervină pentru vinovată; generosul lui stăpîn a aplaudat şi a imitat virtutea favoritului său, iar reproşul sau plîngerea unui frate rănit în simţămintele sale a fost singura pedeapsă a principesei vinovate...

...După acest exemplu de clemenţă, restul domniei nu i-a mai fost tulburat de vreo conspiraţie sau rebeliune. Temut de nobilii săi, iubit de popor, Ioan n-a fost niciodată redus la dureroasa necesitate de a-i pedepsi, sau chiar de a-i ierta pe

[1] Nichifor Bryennios, istoric bizantin, soţul Annei Comnena. Alexie îi dăduse titlul de *caesar*. (n.c.)

duşmanii săi personali. În timpul domniei sale de douăzeci şi cinei de ani, pedeapsa cu moartea a fost suprimată pe întinsul imperiu roman: o măsură milostivă, menită să-l incite pe teoreticianul umanitar; dar aplicarea ei într-o comunitate mare şi dedată la rele este arareori compatibilă cu securitatea publică. Sever cu sine însuşi, indulgent faţă de alţii, Ioan era cast, frugal şi abstinent; Marcus, împăratul filozof, n-ar fi dispreţuit virtuţile simple ale succesorului său, izvorîte din inimă şi nu împrumutate de la vreo şcoală de gîndire străină. El desconsidera şi modera splendoarea solemnă a curţii bizantine, atît de apăsătoare pentru popor, atît de supărătoare pentru raţiune. Sub un astfel de împărat, cei nevinovaţi n-aveau de ce se teme, iar cei merituoşi aveau temei să spere; fără a adopta atitudinea tiranică a unui censor[1], el introduse o reformă treptată, dar vizibilă, a moravurilor publice şi particulare ale locuitorilor Constantinopolului. Singurul defect al acestui om desăvirşit a fost acea slăbiciune a spiritelor nobile, dragostea pentru arme şi gloria militară. Totuşi frecventele expediţii ale lui Ioan cel Frumos, pot fi justificate, cel puţin în principiu, de necesitatea de a-i alunga pe turci din Hellespont şi Bosfor. Sultanul din Iconium[2] a fost obligat să rămînă în capitala sa, barbarii au fost alungaţi în munţi, iar provinciile maritime ale Asiei se bucurau de binecuvîntarea eliberării lor.

Ioan Comnenul moare în 1143 într-un accident de vînătoare; îi urmează cel mai tînăr dintre fiii săi, Manuel, care conduce nenumărate campanii atît în Asia, cît şi dincolo de Dunăre.

Povestea faptelor sale de arme, care par un model sau o copie a romanelor cavalereşti, trezeşte pe drept cuvînt bănuieli cu privire la felul în care grecii respectă adevărul. Nu voi

[1] Magistrat roman care avea între alte atribuţii şi pe cea de supraveghere a moravurilor. Cenzorii se remarcau prin severitatea lor. În epoca la care se referă Gibbon, această magistratură nu mai exista (n.t.).
[2] Oraş din sudul Asiei Mici (n.t.).

încerca să le justific buna credință, primejduind-o pe a mea, dar aș putea totuși observa că în lunga serie a analelor, Manuel este singurul principe care a dat loc unor asemenea exagerări. El nu întrunea vitejia unui soldat cu dibăcia sau prudența unui general. Victoriile sale nu prilejuiau vreo cucerire folositoare, cu caracter permanent, iar laurii dobîndiți în lupta contra turcilor, și i-a risipit pe cînd ducea acea ultimă și nenorocită campanie, ce s-a terminat cu pierderea armatei sale în munții Frigiei[1] și dacă și-a păstrat libertatea, faptul se datorește generozității sultanului. Dar cea mai stranie trăsătură a caracterului lui Manuel, este contrastul între muncă și trîndăvie, între dîrzenie și moleșeală și nestatornicia lui într-amîndouă. În timp de război părea să fi uitat de pace, în timp de pace părea incapabil de război. La război, dormea în soare sau în zăpadă, își sleia soldații și caii în cele mai lungi marșuri și împărtășea cu un zîmbet pe buze viața de abstinență și hrana taberei. De-abia întors la Constantinopol, se deda artelor și plăcerilor unei vieți luxoase. Cheltuielile pentru îmbrăcămintea, masa și fastul palatului său, depășeau sumele cheltuite în aceste scopuri de predecesorii săi; vara, zile întregi erau irosite inutil în încîntătoarele insule ale Egeeii, în dragostea incestuoasă a nepoatei sale, Theodora.

Virtuțile și viciile lui Andronic Comnenul îi atrăgeau favorurile vărului său. El împărtășea pericolele și plăcerile lui Manuel și pe cînd împăratul nu se sfia să dea pe față legătura incestuoasă cu nepoata sa, Theodora, afecțiunea surorii sale, Evdochia, a fost cucerită și apreciată din plin de Andronic. Trecînd peste bunacuviință a sexului și rangului ei, Evdochia se mîndrea cu numele de concubină a lui Andronic și atît palatul cît și tabăra puteau fi martori ai faptului că dormea, ori veghea, în brațele iubitului ei. Ea îl întovărăși în campania din Cilicia[2], unde pentru prima oară Andronic se arătă

---

[1] În 1176, atacate pe neașteptate de turci în trecătorile munților Frigiei, armatele bizantine sînt învinse și măcelărite la Myriokephalon. (n.c.)

[2] Provincie în sudul Asiei Mici (n.t.).

viteaz și imprudent. El asedie viguros și insistent Mopsuestia. Ziua trecea în cele mai îndrăznețe atacuri, dar noaptea era irosită în cîntece și dansuri, drept care, o trupă de actori greci formau partea cea mai aleasă a suitei sale. Aci Andronic s-a lăsat surprins într-o noapte de un atac al dușmanului; pe cînd oastea sa fugea în dezordine, el, cu lancea sa invincibilă, străpunse rîndurile armenilor. La întoarcerea în tabăra imperială, în Macedonia, a fost primit de Manuel care-i zimbi în public și-l mustră în particular, iar districtele Naissului, Branisebei și Castoriei, fură recompensa sau consolarea generalului care nu izbutise să-și înfrîngă dușmanii. Evdochia îl urma încă. La miezul nopții, cortul lor fu brusc atacat de frații ei furioși, dornici să-i răzbune rușinea în sîngele lui. Spiritul său îndrăzneț refuză sfatul Evdochiei de a se deghiza într-un veștmînt femeiesc și sărind semeț din culcușul său, își trase spada croindu-și drum printre ucigașii mulți la număr.

Totuși, pînă la urmă, pierde simpatia împăratului și este închis timp de doisprezece ani într-un turn al palatului din Constantinopol de unde evadează, după mai multe încercări neizbutite, îndreptîndu-se spre Dunăre.

El trecu fluviul, traversă în goană ținutul Moldovei și munții Carpați și ajunsese aproape de orașul Halici, în Rusia poloneză, cînd calea-i fu tăiată de un detașament de vlahi care hotărîră să-l conducă pe ilustrul lor prizonier la Constantinopol. Prezența sa de spirit îl salvă din nou. Prefăcîndu-se că i se face rău, descălecă în noapte și îi fu îngăduit să se îndepărteze. El înfipse lungul său toiag în pămînt, îl îmbrăcă cu căciula și haina sa și dispărînd în pădure lăsă în urmă o fantomă pentru a înșela cîtăva vreme ochiul vlahilor. De la Halici a fost condus cu toate onorurile la Kiev, la reședința marelui duce. Vicleanul grec își asigură curînd stima lui Iaroslav. Caracterul său îi permitea să se adapteze felului de viață al oricărei clime și, în adîncul pădurilor, barbarii admirau puterea și curajul său la vînătoarea de urși și elani. În

această regiune nordică el merită iertarea lui Manuel, care-i ceru principelui rus să i se alăture la invazia Ungariei. Influența lui Andronic mijloci acest important serviciu. Tratatul semnat între el și împărat făgăduia fidelitate de o parte și uitare de cealaltă, iar Andronic porni în fruntea cavaleriei rusești, de la Nistru la Dunăre. Chiar pe vremea cînd era mînios pe Andronic, Manuel continuase să simtă o anumită simpatie pentru caracterul marțial și desfrînat al vărului său; asaltul Zemlinului, luptă în care Andronic nu a fost întrecut în vitejie decît de împărat, pecetlui iertarea deplină pe care Manuel i-o acordă.

De îndată ce surghiunitul își redobîndi libertatea și se văzu din nou în patrie, îi reînvie, ambiția spre nenorocirea mai întîi a sa și în cele din urmă a țării. Fiica lui Manuel era o slabă barieră în calea succesiunii pentru partea bărbătească a neamului Comnenilor, mai demnă de a urca pe tron. Viitoarea ei căsătorie cu regele Ungariei era incompatibilă cu speranțele și prejudecățile prinților și ale nobililor. Dar cînd se ceru jurămîntul de credință față de moștenitorul prezumtiv, numai Andronic revendică onoarea numelui roman; el refuză să se supună obligației ilegale și protestă cu îndrăzneală împotriva adoptării unui străin. Patriotismul său îl jigni pe împărat, dar el dădea glas sentimentelor poporului și fu îndepărtat de la curtea imperială printr-un exil onorabil; i se încredință postul de ajutor de comandant al trupelor de pe frontiera Ciliciei, dîndu-i-se mînă liberă asupra venitului insulei Cipru. În această situație armenii îi dădură din nou prilejul să-și arate curajul și îi dezvăluiră neglijența; rebelul care îi zădărnicea toate operațiile, fu trîntit de pe cal și aproape ucis de puterea lăncii sale. Dar Andronic descoperi curînd o cucerire mai ușoară și mai plăcută: frumoasa Filipa, sora împărătesei Maria și fiica lui Raymond de Poitou, regele latin al Antiohiei. De dragul ei el își părăsi postul și irosi vara în baluri și turniruri, iar ea îi jertfi nevinovăția, bunul ei renume și perspectiva unei căsătorii avantajoase. Mînia lui Manuel pentru acest afront adus familiei, puse însă capăt

desfătării lui. Andronic o lăsă pe imprudenta principesă să plîngă și să se căiască iar el, împreună cu un grup de aventurieri disperați întreprinse pelerinajul la Ierusalim. Originea sa strălucită, renumele său ostășesc și profesiunile sale de credință îl desemnau ca pe un bun apărător al crucii.

El cuceri curînd atît clerul cît și pe rege[1] și prințul grec fu investit cu stăpînirea Berytus[2]-ului, pe coasta feniciană. În vecinătatea sa își avea reședința o regină tînără și frumoasă, din neamul său, strănepoată a împăratului Alexie și văduva lui Baudouin al III-lea, rege al Ierusalimului. Ea îl vizită și îl iubi pe compatriotul ei. Theodora deveni a treia victimă a puterii sale de seducție și rușinea ei a fost mai larg cunoscută și mai rea decît a înaintașelor sale. Împăratul era încă însetat de răzbunare; supușii și aliații săi de la frontiera siriană au fost îndrumați în repetate rînduri să pună mîna pe fugar și să-i scoată ochii. Andronic nu mai era în siguranță în Palestina, dar drăgăstoasa Theodora îi dezvălui pericolul și îl întovărăși în fuga sa. Întreg Răsăritul află că regina Ierusalimului e supusa concubină a lui Andronic și doi copii ilegitimi fură dovezile vii ale slăbiciunii ei. Primul său refugiu a fost Damascul unde grecul superstițios avu prilejul să învețe să admire virtuțile musulmane întruchipate în caracterul marelui Nuredin[3] și a locotenentului său, Saladin. Ca prieten al lui Nuredin, el vizită foarte probabil Bagdadul și curțile persane și după un lung înconjur al Mării Caspice și al munților Georgiei, se așeză în cele din urmă printre turcii din Asia Mică, inamicii ereditari ai țării sale. Sultanul din Colonia îi oferi un adăpost ospitalier lui Andronic, iubitei sale și bandei sale de proscriși. Pentru a-și arăta recunoștința față de cei care-i oferiseră un refugiu, el săvîrșea frecvente incursiuni în provincia romană Trebizonda, de unde arareori se întorcea fără o recoltă bogată de prăzi și captivi creștini. Cînd își relata

[1] Ierusalimul era pe atunci, în urma cruciadelor, regat latin (n.t.)
[2] Vechi oraș, astăzi în ruine, lîngă Beirutul de astăzi (n.t.)
[3] Califul Damascului (n.t.).

aventurile, lui Andronic îi plăcea să se compare cu David, care scăpase printr-un lung exil, de cursele întinse de dușmanii lui. Dar profetul regal (nu se sfia Andronic să adauge) se mulțumise să stea la pîndă pe granița Iudeei, să ucidă un amalekit și să amenințe în starea sa nenorocită, viața hrăpărețului Nabal. Expedițiile principelui Comnen se desfășurau pe o rază mai largă și el răspîndise prin lumea răsăriteană gloria numelui și a religiei sale. Printr-o hotărîre a Bisericii grecești, hoinarul libertin fusese exclus din comunitatea celor credincioși, dar această excomunicare dovedește ea însăși că Andronic nu abjurase niciodată credința creștină.

În cele din urmă, Theodora cu copiii fiind răpită, Andronic cade la picioarele împăratului, cerînd iertare; este absolvit de păcate și i se fixează reședința la Oenoe, pe malul Mării Negre. La moartea lui Manuel, se iscă o răzmeriță la Constantinopol și Andronic revine, mai întîi ca tutore al tînărului împărat, apoi, în aclamațiile populare, ocupă tronul sub numele de Andronic I Comnenul, după ce sugrumă pe soția și fiul vărului și predecesorului său.

Sceptrul roman, răsplata crimelor sale a fost deținut de Andronic cam trei ani și jumătate, în calitate de tutore sau suveran al Imperiului. Guvernarea sa vădea un straniu contrast între viciu și virtute. Cînd suveranul se lăsa dominat de patimi era aidoma unui bici ce se abătea asupra supușilor săi, iar cînd dădea ascultare rațiunii, devenea părintele poporului său. În administrarea justiției era drept și neînduplecat. Venalitatea rușinoasă și nefastă a fost abolită, iar posturile au început a fi ocupate de cei mai merituoși candidați, desemnați de un suveran înzestrat cu putere de discernămînt, pentru a-i alege și o fire aspră, necesară pentru a le pedepsi abaterile. El puse capăt obiceiului neomenos de a jefui bunurile și persoanele navigatorilor naufragiați. Provinciile bogate, atîta vreme pradă împilării și delăsării, reînviară în prosperitate și belșug; milioane de cetățeni slăviră în depăr-

tare roadele binefăcătoare ale domniei sale, în timp ce martorii oculari îl blestemau pentru cruzimile sale zilnice. Vechiul proverb care spune că cine se întoarce la domnie din surghiun, este setos de sînge, fusese mult prea bine adeverit de Marius și Tiberius și se dovedea întemeiat pentru a treia oară în anii lui Andronic. Memoria sa era încărcată cu lista neagră a dușmanilor și rivalilor săi, care îi defăimaseră meritele, se împotriviseră ridicării sale la un înalt rang sau îl insultaseră cînd se afla în nenorocire; singura lui mîngîiere în anii de exil fusese speranța neclintită a răzbunării. Înlăturarea tînărului împărat și a mamei sale, care păruse o necesitate, impuse fatala obligație de a-i nimici și pe prietenii acestora, care-l urau, și l-ar fi putut pedepsi pe asasin; iar noile omoruri îl făceau tot mai puțin dornic și mai puțin în stare de a ierta. Oribila istorisire a crimelor sale, înșiruirea victimelor pe care le sacrifica prin otravă ori spadă, prin apă sau flăcări, ar dezvălui mai puțin cruzimea sa ca denumirea de „zile ale zefirului", dată unei rare și blînde săptămîni de repaus. Tiranul se strădui să strămute asupra legilor și judecătorilor, o parte din vina sa, dar adevărata lui față era acum cunoscută și supușii săi nu mai puteau fi înșelați asupra adevăratului autor al nenorocirii lor. Cei mai nobili dintre greci, mai ales urmașii direcți sau prin căsătorie ai familiilor care ar fi putut ridica pretenții asupra moștenirii Comnenilor, scăpară din viziuna monstrului. Nicea ori Prusa, Sicilia sau Ciprul, au fost locurile unde s-au adăpostit; și, dat fiind că însăși fuga lor era considerată o crimă, ei își agravară vina printr-o revoltă deschisă și pretenția la titlul imperial. Totuși Andronic rezistă pumnalelor și spadelor celor mai formidabili dușmani ai săi. Nicea și Prusa fură cucerite și pedepsite. Sicilienii se mulțumiră cu jaful Thessalonicului și distanța pînă la Cipru nu i-a favorizat mai mult pe rebeli decît pe împărat. A fost răsturnat de pe tron de un rival fără merit și de un popor neînarmat. Prudența sau teama superstițioasă a împăratului îl însemnase ca victimă pe Isaac Anghelos, un descendent

pe linie feminină al marelui Alexie. Într-o clipă de disperare, Anghelos își apără viața și libertatea, ucise călăul și se refugie în biserica Sfinta Sofia. Sanctuarul se umplu pe nesimțite de o mulțime curioasă și îndoliată, care în soarta lui, o presimțea și pe a ei. Dar plînsetele celor de față se schimbară curînd în blesteme și blestemele în amenințări. Ei îndrăzniră să întrebe: „De ce ne temem? De ce ascultăm? Noi sîntem mulți și el e singur. Sîntem sclavi, dar n-avem alte lanțuri decît răbdarea." Cînd se lumină de ziuă, în oraș izbucni revolta generală. Închisorile fură deschise. Cei mai pașnici și mai servili se ridicară în apărarea patriei lor și Isaac al doilea cu acest nume, fu ridicat de la sanctuar la tron. Tiranul lipsea; fără să-și dea seama de primejdia ce-l amenința, se odihnea după truda guvernării, în încîntătoarele insule ale Egeii. El încheiase o căsătorie indecentă cu Agnès[1], fiica lui Ludovic al VII-lea, al Franței și văduva nefericitului Alexie, iar anturajul său, mai potrivit cu temperamentul decît cu vîrsta lui, era alcătuit dintr-o tînără soție și o țiitoare favorită. La prima alarmă, Andronic dădu fuga la Constantinopol, setos de sîngele vinovaților; dar tăcerea palatului, tumultul orașului și faptul că fusese părăsit de toți îl uimiră. Andronic proclamă o amnistie generală acordată supușilor săi, dar ei nu doreau să-l ierte. Andronic propuse să cedeze coroana fiului său Manuel, dar virtuțile fiului nu puteau ispăși crimele tatălui. Retragerea pe mare era încă posibilă, dar veștile despre revoltă zburaseră de-a lungul coastei. Cînd nu mai există teamă, nu mai există nici ascultare. Galera imperială fu urmărită și capturată de o brigantină înarmată; încătușat și cu un lanț în jurul grumazului, tiranul fu tîrît în fața lui Isaac Anghelos. Elocvența sa și lacrimile femeilor din jurul lui nu putură să-i salveze viața; în loc de o execuție, așa cum cerea legea, noul monarh abandonă pe criminal numeroșilor năpăstuiți, pe care îi lăsase orfani, îi văduvise de un soț sau îi lipsise de un prieten. Dinții și părul, un ochi

[1] În momentul căsătoriei, Agnès de abia împlinise unsprezece ani. (n.c.)

şi o mînă, i-au fost smulse drept răzbunare pentru acei pe care îi pierduseră şi i se dădu un scurt răgaz ca să poată simţi amărăciunea morţii. Călare pe o cămilă, fără nădejde de salvare, Andronic fu purtat prin oraş şi populaţia cea mai josnică se bucura de a putea călca în picioare maiestatea apusă a suveranului ei. După sute de lovituri şi insulte, Andronic fu spînzurat de picioare între două coloane care susţineau statuile unui lup şi ale unei scroafe; fiecare mînă care-l putea atinge pe inamicul public, imprima pe trupul său vreun semn de ingenioasă sau brutală cruzime, pînă cînd doi italieni, din prietenie sau furie îşi înfipseră în el spadele şi-l eliberară de pedeapsa mulţimii. În lunga şi dureroasa sa agonie, singurele cuvinte ce-i scăpaseră de pe buze fură: „Doamne, fie-ţi milă de mine. De ce să răneşti o trestie ruptă?“ Ura noastră pentru tiran face loc milei pentru om; nici nu putem critica teama şi resemnarea sa, deoarece în calitate de creştin ortodox nu mai era stăpîn pe viaţa lui.

Am fost tentat să scriu pe larg despre persoana extraordinară a lui Andronic şi aventurile sale, dar cu aceasta închei seria împăraţilor greci de la Heraclius încoace. Lăstarele ieşite din trunchiul Comnenilor se vestejiseră pe nesimţite şi ramura bărbătească a fost continuată numai de urmaşii lui Andronic însuşi, care, în confuzia generală, uzurpară suveranitatea Trebizondei, cetate atît de obscură în istorie[1] şi atît de celebră în romanele cavalereşti. Un cetăţean particular din Filadelfia, Constantin Anghelos, dobîndi bogăţie şi onoruri prin căsătoria sa cu fiica împăratului Alexie. Fiul său Andronic s-a făcut cunoscut numai prin laşitatea sa. Isaac, nepotul împăratului Andronic, îl pedepsi pe tiran şi îi urmă la tron, dar fu detronat de propriile sale vicii; ambiţia fratelui său şi neînţelegerea dintre ei, îi determinară pe latini

[1] Dimpotrivă, Trebizonda, oraş în nordul Asiei Mici, era cel mai important port la Marea Neagră. Oraş înfloritor, datorită aşezării sale la întretăierea drumurilor din Caucaz şi din Persia, Trebizonda devine în vremea Comnenilor capitala unui stat cu acelaşi nume. (n.c.)

să cucerească Constantinopolul, prima mare perioadă de cădere a imperiului răsăritean.

Dacă avem în vedere numărul împăraților și durata domniilor, vom găsi că într-o perioadă de șase sute de ani s-au perindat șaizeci de împărați, dacă includem în șirul celor auguști cîteva femei, dacă îi scădem pe cei cîțiva uzurpatori care n-au fost niciodată recunoscuți în Capitală și pe cei cîțiva prinți morți prea timpuriu pentru a fi intrat în stăpînirea moștenirii lor. Proporția medie indică zece ani de domnie pentru fiece împărat, cifră mult sub legea cronologică a lui *Sir* Isaac Newton, care folosind datele oferite de unele monarhii mai recente, în cadrul cărora succesiunea este determinată de reguli bine stabilite, a definit la vreo optsprezece sau douăzeci de ani termenul unei domnii obișnuite. Imperiul Bizantin era totuși cel mai liniștit și mai prosper dintre state atunci cînd se supunea unui suveran ce ajunsese la domnie pe cale ereditară. Cinci dinastii, familiile Heracleană, Isauriană, Amoriană, Vasiliană și Comnenă, se bucuraseră de moștenirea imperială și o încredințaseră urmașilor timp de cinci, trei, șase și patru generații fiecare. Unii împărați ajung pe tron încă din copilărie; astfel, Constantin al VII-lea și cei doi nepoți ai săi ocupă cu anii lor de domnie un veac întreg. Dar în intervalele dintre dinastiile bizantine, domniile se succed și sînt întrerupte în ritm rapid, iar numele unui candidat norocos este numaidecît înlocuit cu acela al unui concurent și mai favorizat de soartă. Multe au fost căile ce-au dus la culmea împărăției; sistemul care consta în a ajunge la tron în urma rebeliunii era răsturnat de lovitura unui complot, sau subminat prin intrigi tainice și meșteșugite. Favoriții soldaților sau ai poporului, ai Senatului sau ai clerului, ai femeilor și eunucilor, erau pe rînd investiți cu purpura. Mijloacele lor de înălțare erau josnice și sfîrșitul lor era adesea rușinos ori tragic. O ființă înzestrată cu însușirile omului, dar cu o perioadă de viață mult mai îndelungată, ar zîmbi cu milă și dispreț în fața crimelor și nebuniilor generate de ambiția omenească, atît de dornică,

într-un crîmpei de timp, să apuce o bucurie precară și trecătoare. Acesta este motivul pentru care studiul istoriei dă profunzime gîndirii și lărgește orizontul nostru intelectual. Cu ajutorul unei lucrări care absoarbe cîteva zile, al unei cercetări de cîteva ore, parcurgem șase sute de ani și durata unei vieți sau a unei domnii nu mai înseamnă decît o clipă trecătoare. Mormîntul este veșnic alături de tron. Izbînda unui criminal este aproape imediat urmată de pierderea a ceea ce dobîndise; singură judecata nemuritoare a omului supraviețuiește și cată cu dispreț la cele șaizeci de fantome de împărați ce ni s-au perindat prin fața ochilor și de care abia dacă ne aducem aminte. Observația că în toate vremurile și în toate climatele, ambiția l-a dominat pe om dictîndu-i acțiunile cu forța ei atotstăpînitoare, poate micșora mirarea unui filozof; dar condamnînd vanitatea, el își îngăduie totuși să cerceteze care e imboldul ce inspiră această dorință universală de a dobîndi și a deține sceptrul domniei. Celor mai mulți dintre monarhii ce s-au succedat pe tronul Bizanțului nu le putem atribui în mod rezonabil dragostea de glorie și de omenire. Numai virtutea lui Ioan Comnenul a prilejuit mult bine și s-a dovedit fără pată. Cei mai iluștri dintre suveranii care preced sau care urmează acestui nume respectabil au pășit cu oarecare abilitate și vigoare, pe cărarea întortocheată și sîngeroasă a unei politici egoiste. Cercetînd slăbiciunile lui Leon Isaurianul, Vasile I și Alexie Comnenul, Theofil, Vasile al II-lea și Manuel Comnenul, punînd în balanță stima și reproșurile noastre, acestea atîrnă aproape la fel de greu; în ceea ce-i privește pe ceilalți împărați, atît de mulți la număr, aceștia n-ar putea să-și dorească sau să spere altceva decît să fie uitați de posteritate. Oare fericirea personală era ținta și scopul ambiției lor? Nu voi stărui îndelung asupra subiectului atît de banal al nefericirii capetelor încoronate, dar aș putea, desigur, observa că, dintre toți oamenii, ei sînt cei mai apăsați de teamă și cei mai puțin în măsură să spere. Aceste pasiuni opuse, își găseau un cîmp de acțiune mai larg în revoluțiile antichi-

tății decît în lumea modernă, calmă și solidă în cadrul căreia nu se pot repeta ușor triumful lui Alexandru sau căderea lui Darius. Dar nefericirea specifică împăraților bizantini era faptul de a fi expuși pericolelor interne, fără putința de a nădăjdui cuceriri externe. De pe culmile măririi, Andronic s-a prăvălit spre o moarte mai crudă și mai rușinoasă decît sfîrșitul celui mai josnic răufăcător; dar pînă și cei mai glorioși dintre predecesorii săi aveau mai multe temeiuri să se teamă de supușii lor decît să spere că vor dobîndi ceva de pe urma dușmanilor din afara țării. Armata era destrăbălată și fără curaj, poporul turbulent și lipsit de libertate. Barbarii din răsărit și apus amenințau imperiul și pierderea provinciilor se termină în cele din urmă prin înrobirea capitalei.

Întreaga serie de împărați romani, de la primul Caesar la ultimul Constantin, se întinde de-a lungul a cincisprezece secole; durata domniei neîntrerupte de cucerirea străină depășește perioada vechilor monarhii ale asirienilor ori mezilor, anii de domnie ai succesorilor lui Cirus, sau ai lui Alexandru.

Capitolul XLIX

INTRODUCEREA, CULTUL ŞI PERSECUŢIA ICOANELOR. REVOLTA ITALIEI ŞI A ROMEI. DOMNIA TEMPORARĂ A PAPILOR. CUCERIREA ITALIEI DE CĂTRE FRANCI. STABILIREA ICOANELOR. CARACTERUL ŞI ÎNCORONAREA LUI CAROL CEL MARE. RESTAURAREA ŞI DECĂDEREA IMPERIULUI ROMAN ÎN APUS. INDEPENDENŢA ITALIEI. CONSTITUIREA STATULUI GERMAN

În relaţiile dintre Biserică şi stat am considerat că prima este doar subordonată şi legată de al doilea; principiul s-ar fi dovedit salutar, dacă atît în fapt, cît şi în naraţiune ar fi fost întotdeauna respectat cu sfinţenie. Am lăsat înadins pe seama curiozităţii teologilor dedaţi speculaţiei, filozofia orientală a gnosticilor, prăpastia întunecoasă a predestinării şi graţiei divine, şi strania transformare a anafurei dintr-un simbol în substanţa trupului lui Hristos[1]. Dar am stăruit cu plăcere asupra faptelor istoriei bisericeşti care au influenţat din punct de vedere material asupra declinului şi căderii Imperiului Roman, a răspîndirii creştinismului, a constituirii Bisericii catolice, şi a prăbuşirii păgînismului şi sectelor religioase, născute din controversa misterioasă a treimii şi încarnării.

---

[1] Învăţatul Selden a redat povestea transubstanţicrii într-o frază cuprinzătoare, caracteristică modului de a se exprima al Pithiei: „Această părere nu este altceva decît retorică transformată în logică“ (opera sa, vol. III, p. 2073).

Printre aceste evenimente putem cita la loc de frunte adorarea imaginilor, care în veacul al VIII-lea și al IX-lea a dat loc unui conflict atît de feroce; deoarece această superstiție populară a determinat revolta Italiei, puterea temporală a papilor și restaurarea Imperiului Roman de Apus.

Religia creștină primitivă nu cunoștea imagini ale celui căruia îi era dedicat cultul. În secolul al III-lea a început să se acorde o putere magică simbolului crucii și a relicvelor rămase de la sfinți și martiri. Clerul încurajează superstițiile care se nasc în jurul unor moaște sau imagini și această tendință ajunge să culmineze în veacul al VIII-lea, mai ales în capitala imperiului răsăritean.

Împotriva acestei idolatrii se iscă o reacțiune în provinciile răsăritene; ea se datorește, poate, spune Gibbon, influenței arabe, iar Leon al III-lea, țăran din Isauria, ajuns împărat cu ajutorul oștirii, pornește la distrugerea adorației „imaginilor sfinte". Icoanele și statuile sînt distruse în biserici și locuințe, iar adoratorii lor urmăriți și pedepsiți prin ordinile și legile „iconoclastului" și a împuterniciților săi, în pofida împotrivirii fanatice a mulțimii, mai ales a femeilor și călugărilor, aceștia din urmă pierzînd astfel o importantă sursă de influență și venituri.

Profitînd de starea de spirit a maselor și de sprijinul regatului longobard din nordul și centrul Italiei, papii Grigore al II-lea și al III-lea, adoptă o poziție opusă, care le conferă independență și putere temporală. Încercările împăratului de la Constantinopol de a-și impune autoritatea rămîn fără rezultat și pretextul religios se transformă într-o mișcare anti-grecească. Din păcate, longobarzii chemați în ajutor ajung din protectori stăpîni, cuceresc Ravenna și desființează definitiv exarhatul bizantin.

Spre a rezista pretențiilor și împilărilor longobarde, papa cheamă în ajutor pe francii de dincolo de Alpi, care intervin cu atîta succes, încît pînă la urmă desființează și anexează regatul longobard. Între papă și regii francilor se stabilesc legături strînse; ele culminează în timpul lui Carol cel Mare care este „uns"

împărat al Imperiului Roman de Apus. Această legătură, care urma să devină un factor esenţial în politica europeană în cursul secolelor următoare, este la fel de utilă ambilor parteneri. Monarhii barbari ai nordului dobîndesc astfel un titlu şi prestigiu mai mare, iar episcopul de Roma, în afara unui domeniu teritorial „statul papal", din centrul peninsulei, capătă treptat influenţă şi un rol din ce în ce mai important în politica Occidentului. Tot odată, papalitatea profită de această circumstanţă spre a despărţi definitiv biserica creştină apuseană de cea orientală obţinînd astfel independenţă şi putere absolută.

Între timp, împărăteasa Irina restabileşte cultul icoanelor în Imperiul Bizantin şi, după perioade alternative de iconoclasm şi adorare, care durează treizeci şi opt de ani, o altă împărăteasă, Theodora, le redă vechea lor demnitate.

Restul capitolului e dedicat soartei imperiului carolingian şi nefericitei decăderi a papalităţii romane contemporane.

Capitolul LII

CELE DOUĂ ASEDII ALE CONSTANTINOPOLULUI DE CĂTRE ARABI. INVAZIA ÎN FRANȚA ȘI ÎNFRÎNGEREA LOR DE CĂTRE CAROL MARTEL. RĂZBOIUL CIVIL AL OMIAZILOR ȘI ABASIZILOR. ÎNVĂȚĂTURA ARABILOR. LUXUL CALIFILOR. EXPEDIȚII NAVALE ASUPRA CRETEI, SICILIEI ȘI ROMEI. DECĂDEREA ȘI FĂRĂMIȚAREA IMPERIULUI CALIFILOR. ÎNFRÎNGERI ȘI VICTORII ALE ÎMPĂRAȚILOR GRECI

Cînd arabii au apărut prima dată din deșert, trebuie să fi fost ei înșiși surprinși de ușurința și repeziciunea cu care înaintau biruitori. Dar după ce victoriile lor i-au dus pînă la malurile fluviului Indus și la culmile munților Pirinei, după ce-și încercaseră tăișul paloșului și tăria credinței, ei puteau fi la fel de mirați la gîndul că vreun popor s-ar dovedi în stare să țină piept neînvinsei lor armii sau că teritoriile stăpînite de urmașul profetului ar putea fi îngrădite de vreun hotar. Într-adevăr, încrederea ce-i însuflețea pe ostași și pe fanatici poate fi justificată, de vreme ce însuși istoricul din zilele noastre care se străduiește cu sînge rece să urmărească înaintarea fulgerătoare a sarazinilor, trebuie să studieze serios pentru a lămuri prin ce mijloace statul și biserica au fost salvate de acest pericol amenințător și, după cum s-ar părea, de neînlăturat. Întinderea și clima deșerturilor Sciției și Sarmației, sărăcia și curajul păstorilor nordici care le locuiau alcătuiau pentru ele o pavăză de apărare; China era îndepărtată și inaccesibilă, dar cea mai mare parte a zonei

temperate a fost supusă cuceririlor mahomedane. Grecii[1] erau sleiţi de calamităţile războiului şi de pierderea celor mai frumoase provincii ale lor, iar după căderea rapidă a monarhiei gote, barbarii din Europa aveau toate motivele să se teamă. În acest studiu voi depăna evenimentele care i-au salvat pe strămoşii noştri din Britannia şi pe vecinii noştri din Gallia, de jugul civil şi religios al Coranului, care au apărat maiestatea Romei şi au amînat înrobirea Constantinopolului, au redat vigoare apărării creştinilor şi au împrăştiat printre duşmanii lor sămînţa discordiei şi a decăderii.

La patruzeci şi şase de ani după fuga lui Mahomed de la Mecca, discipolii săi au apărut cu armele în mînă sub zidurile Constantinopolului[2]. Ei erau însufleţiţi de o vorbă adevărată sau falsă a profetului, cum că primei armate care va asedia oraşul cezarilor, i se vor ierta păcatele, că lungul şir al triumfurilor romane va fi strămutat pe drept asupra cuceritorilor Noii Rome şi că bogăţiile tuturor neamurilor erau depuse în bine-aleasa inimă a imperiului şi a comerţului. De îndată ce califul Muawja îşi suprimase rivalii şi-şi consolidase domnia, el aspiră să răscumpere păcatul sîngelui cetăţenesc vărsat, prin succesul şi gloria sfintei sale expediţii[3]. Pregă-

---

[1] Autorul îi numeşte *greci* pe bizantini, deoarece aceştia vorbeau limba greacă. Termenul *„grec"* *(elines)* are însă în această perioadă un sens peiorativ şi înseamnă *păgîn*. Bizantinii îşi spuneau *romei* pentru a sublinia faptul că Imperiul Bizantin îl continua din punct de vedere politic pe cel roman (n.c.).

[2] Theophanes datează cei *şapte* ani ai asediului Constantinopolului începînd din anul 673 al erei creştine (665 al celei alexandrine), iar pacea cu sarazinii cu patru ani mai tîrziu, o contradicţie evidentă, pe care Petavius, Goar şi Pagi *(Critica*, tom. IV, p. 63, 64) s-au străduit s-o elimine. Dintre arabi, Elmacin fixează Hegira 52 (8 ian. 672 e.n.). iar Abulfeda, a cărui mărturie o consider cea mai potrivită şi demnă de crezare, anul 48 (668 e.n.).

[3] Pentru acest prim asediu al Constantinopolului vezi Nicephorus *(Breviar.*, p. 21, 22); Theophanes *(Chronograph.*, p. 294); Cedrenus *(Compend.*, p. 437); Zonaras *(Hist.*, tom. II, XIV, p. 89); Elmacin *(Annal. Moslem.*, p. 108 vers. Reiske); d'Herbelot *(Biblioth. Orient. Constantinah)*; Ockley, *(Hist. of the Saracens*, vol. II, p. 127, 128).

tirile sale pe mare și uscat erau potrivite cu importanța scopului urmărit. Stindardul său fu încredințat lui Sofian[1], un oștean veteran, iar oștile erau îmbărbătate de exemplul și prezența lui Yezid, fiul și moștenitorul prezumtiv al comandantului credincioșilor. Grecii aveau prea puține de sperat și nici dușmanii n-aveau motive să se teamă de curajul și vigilența împăratului de atunci, care dezonora numele de Constantin și urma exemplul lipsit de glorie al bunicului său Heraclius. Fără întirziere și fără să întîmpine împotrivire, forțele navale ale sarazinilor trecură prin strîmtoarea Hellespontului, lipsită de pază, care rămîne chiar și astăzi, sub slaba și dezordonata administrație turcească, un bastion ridicat de natură pentru apărarea Capitalei. Flota arabă ancoră și oastea fu coborîtă pe uscat aproape de palatul Hebdomon, la șapte mile de oraș. Timp de multe zile, de la răsăritul pînă la asfințitul soarelui, linia de asalt se întinse de la Poarta de aur pînă la promontoriul răsăritean și primele rînduri de luptători erau împinse din urmă de masa și efortul coloanelor din spate. Dar asediatorii apreciaseră greșit puterea și resursele Constantinopolului. Zidurile înalte și puternice erau apărate atît de numărul ostașilor cît și de disciplina acestora. Primejdia de moarte ce amenința Biserica și imperiul înflăcărau necontenit curajul romanilor. Fugarii din provinciile cucerite se străduiau din nou să apere Damascul și Alexandria, de astă dată cu alți sorți de izbîndă, în timp ce sarazinii erau îngroziți de efectele stranii și extraordinare ale „focului artificial". Această rezistență fermă și eficace abătu armatele lor spre încercarea mai lesnicioasă de a jefui coastele europene și asiatice ale Mării Egee; după ce au do-

---

[1] Starea și apărarea Dardanelelor este expusă în *Memoriile* baronului de Tott (vol. III, p. 39—97) care a fost trimis să le întărească împotriva rușilor. Din partea unuia dintre protagoniști m-aș fi așteptat la mai multe detalii exacte. Dar el pare să scrie mai degrabă pentru distracția decît pentru instruirea cititorului. La apropierea dușmanului, ministrul lui Constantin la fel ca și cel al lui Mustafa, se îndeletnicea cu găsirea a doi canari care să cînte aceeași notă.

minat marea din luna aprilie şi pînă în septembrie, sarazinii s-au retras, odată cu apropierea iernii la patruzeci de mile de Capitală, în Cyzic, unde îşi stabiliseră depozitul lor de prăzi şi provizii. Fie din pricină că răbdarea lor fără de margini îi făcea să stăruie, fie din pricină că operaţiile întreprinse de ei lîncezeau, sarazinii repetară, în cele şase veri următoare, aceleaşi atacuri şi retrageri, din ce în ce mai puţin viguroase şi cu tot mai puţină speranţă, pînă cînd naufragiile şi molimele, spada şi focul, îi constrînseră să abandoneze această tentativă infructuoasă. Ei puteau astfel să deplîngă pierderea a treizeci de mii de musulmani, căzuţi în luptele pentru asedierea Constantinopolului, sau să le slăvească martiriul, iar funeraliile solemne ale lui Abū Ayub sau Iov stîrniră pînă şi curiozitatea creştinilor. Acest arab venerabil, unul din ultimii tovarăşi ai lui Mahomed, se număra printre *ansari*, sau auxiliarii din Medina, care îl adăpostiseră pe profetul fugar. În tinereţea sa, el luptase la Beder şi Ohud, sub drapelul lui Ali; iar ultimele sale rămăşiţe de viaţă şi de vlagă şi le jertfi într-un război primejdios şi îndepărtat împotriva inamicilor Coranului. Amintirea sa era venerată, dar mormîntul rămase necunoscut, timp de şapte sute optzeci de ani, pînă la cucerirea Constantinopolului de către Mahomed al doilea. O vedenie bine venită (căci există astfel de plăsmuiri în fiecare religie), arătă locul sfînt la picioarele zidurilor şi în fundul portului; iar moscheea lui Ayub a fost pe drept cuvînt aleasă pentru încoronarea simplă şi marţială a sultanilor turci.[1]

Evenimentele petrecute în timpul asediului reînviară atît în Apus cît şi în Răsărit, reputaţia armelor romane şi aruncară o umbră trecătoare asupra gloriei sarazinilor. Ambasa-

[1] Dimitrie Cantemir, *History of the Othoman Empire*, p. 105, 106; Rycaut, *State of the Ottoman Empire*, p. 10, 11; *Voyages* ale lui Thevenot, part. I, p. 189. Creştinii care presupun că martiriul lui Abu Ayub reprezintă o confuzie vulgară cu patriarhul Iov, îşi trădează propria ignoranţă mai curînd decît pe aceea a turcilor.

dorul grec fu primit în mod favorabil la Damasc, în sfatul general al emirilor, sau Koreish; între cele două imperii fu semnată o pace sau un armistițiu de treizeci de ani. Înțelegerea survenită stipula totodată plata unui tribut anual de cincizeci de cai de rasă nobilă, cincizeci de robi și trei mii de galbeni, tribut ce înjosea maiestatea comandantului credincioșilor[1] (667).

În 716 o armată arabă invadează din nou provinciile imperiale din Asia Mică și asediază Constantinopolul pe uscat și pe mare. Arabii sînt din nou respinși grație „focului grecesc".

Respingerea celor două asedii la care a fost supus Constantinopolul trebuie atribuită mai ales noutății, teroarei și realei eficacități a *focului grecesc*[2]. Importantul secret al amestecului și al dirijării acestei flăcări artificiale a fost destăinuit de către Calinicús, născut la Heliopolis, în Siria, care dezertă din serviciul califului pentru a-l sluji pe împărat[3]. Dibăcia unui chimist și inginer a fost echivalentă cu ajutorul unor flote și armate întregi, iar această descoperire, sau perfecționare a artei militare, a fost din fericire, rezervată dezastruoasei perioade cînd romanii decăzuți ai Răsăritului, nu erau în stare să țină piept entuziasmului războinic și vigoarei tinerești a sarazinilor. Istoricul care are îndrăzneala să analizeze această compoziție extraordinară ar trebui să bănuiască propria-i ignoranță și pe aceea a călăuzelor sale bizantine, care înclină nespus de mult să creadă în miracole, care se

---

[1] Califul din Damasc (n.t.).

[2] Călăuza noastră sigură și neobosită în evul mediu bizantin, Charles du Fresne du Cange a tratat în mai multe locuri despre „focul grecesc", și colecția sa epuizează aproape toate datele utile cercetării. Vezi în special *Glossar. Med. et Infim. Graecitat.*, p. 1275; *Observations sur Villehardouin*, p. 305, 306; *Observations sur Joinville*, p. 71, 72.

[3] Theophanes îi numește arhitect (p. 295); Codrenus (p. 437) îl aduce pe acest artist din Heliopolis, în Egipt, iar chimia era desigur o știință specifică egiptenilor.

arată atît de uşuratice, iar în împrejurarea de faţă se tem să dezvăluie adevărul. Din spusele lor obscure şi poate lipsite de adevăr, s-ar părea că ingredientul de căpetenie al focului grecesc era *petrolul*[1], sau bitumul lichid, un ulei uşor[2], rezistent şi inflamabil, care izvorăşte din pămînt, şi se aprinde de îndată ce intră în contact cu aerul. Petrolul era amestecat, nu cunosc prin ce metodă sau în ce proporţii cu sulf şi cu răşina extrasă din conifere. Din acest amestec care producea un fum gros şi o puternică explozie, ţîşnea o flacără cumplită şi continuă, care se ridica nu numai drept în sus, dar ardea cu aceeaşi violenţă lateral sau în jos. Contactul cu apa în loc s-o stingă o alimenta şi grăbea combustia, iar nisipul, urina sau oţetul erau singurele care puteau domoli furia acestui puternic mijloc de distrugere, denumit pe drept cuvînt de greci, focul „lichid" sau „maritim". Spre nenorocirea duşmanului, focul grecesc" era întrebuinţat cu acelaşi efect pe mare şi pe uscat, în bătălii, sau la asedii. Substanţa care avea să provoace combustia se păstra în cazane mari şi se turna de pe metereze prin intermediul unor ghiulele arzătoare de piatră ori de fier, sau era lansată fie cu ajutorul unor săgeţi, fie cu acela al unor suliţe, învelite în cinepă ori cîlţi, puternic îmbibate cu uleiul inflamabil. Uneori era încărcată in bruloţi[3], care deveneau victimele şi totodată

---

[1] Naftul, *oleum incendiaricum* din istoria Ierusalimului *(Gest. Dei per Francos*, p. 1167), *Oriental Fountain* al lui Jacques de Vitry (III, c. 84) a fost introdus pe baza unor dovezi uşoare ce se impuneau oricui. Cinnamos (VI, p. 165) citează petrolul sau naftul care se ştie că abundă între Tigru şi Marea Caspică. După Plinius *(Hist. Natur.*, II, 109), naftul a servit răzbunării Medeei şi oricare ar fi etimologia cuvîntului, s-ar putea să însemne acest bitum lichid.

[2] Pentru diferitele feluri de uleiuri şi bitumuri, vezi Dr. Watson (actualul episcop de Landaff), *Chemical Essays*, vol. II, *eseul* I; este o carte clasică şi cea mai în măsură să comunice gustul şi cunoştinţele de chimie. Ideile mai puţin exacte ale celor vechi pot fi găsite în Strabo *(Geograph*. XVI, p. 1078) şi Plinius *(Hist. Natur.*, II, 108, 109).

[3] Ambarcaţiuni încărcate cu materie inflamabilă aprinsă, împinse spre corăbiile duşmane spre a le da foc (n.t.).

instrumentele unei răzbunări mai ample, dar cel mai adesea era suflată prin țevi lungi de aramă; așezate la prora unei galere, aceste țevi cu formele lor fantastice întruchipau guri de monștri sălbatici, din care păreau să se reverse șuvoaiele unui foc nimicitor. Secretul atît de important al focului grecesc era păstrat la Constantinopol, ca suprema salvare a statului. Galerele și artileria puteau fi împrumutate ocazional aliaților Imperiului, dar formula focului grecesc era ascunsă cu străşnicie, iar surprinderea și ignoranța făceau ca dușmanul să se teamă de fiece dată și din ce în ce mai mult.

Arabii sau sarazinii se răspîndesc pe toată coasta de sud a Mediteranei, cuceresc Spania, unde se stabilesc, dar sînt alungați din Franța; totodată, tabăra arabă e frămîntată de lupte dinastice, din care Constantinopolul trage anumite foloase. În 798 Califul Harun, zis Al Rașid (cel drept), aduse oastea mahomedană pînă sub zidurile Constantinopolului, silind-o pe împărăteasa Irina, care guverna în numele novîrstnicului Constantin, la o pace rușinoasă, și impune un greu tribut. Nichifor Focas și Ioan Tzimiskes reînvie pentru un timp gloria armatelor imperiale recucerind Creta, Antiohia și o bună parte din vechile stăpîniri din Asia Mică.

Capitolul LIII

STAREA IMPERIULUI DE RĂSĂRIT ÎN VEACUL AL X-LEA. ÎNTINDEREA ŞI ÎMPĂRŢIREA STATULUI. BOGĂŢIA ŞI VENITURILE ACESTUIA. PALATUL ŞI PUTEREA ÎMPĂRAŢILOR. TACTICILE GRECILOR, ARABILOR ŞI FRANCILOR PIERDEREA LIMBII LATINE. STUDIILE ŞI IZOLAREA GRECILOR

...După împărţirea definitivă a Imperiului între fiii lui Theodosius, hoardele de barbari din Sciţia şi Germania invadară provinciile romane şi, odată cu aceasta, Imperiul vechii Rome încetă să mai existe. Slăbiciunea Constantinopolului era ascunsă de întinderea teritoriilor pe care le stăpînea; hotarele sale nu fuseseră încălcate sau, cel puţin mai erau încă întregi, iar imperiul lui Iustinian fusese sporit prin strălucita cucerire a Africii şi Italiei. Dar stăpînirea asupra acestor noi cuceriri a fost trecătoare şi nesigură, iar armatele sarasine le smulseră aproape jumătate din Imperiul răsăritean. Siria şi Egiptul se aflau sub stăpînirea califilor arabi şi după cucerirea Africii, locotenenţii acestora invadară şi supuseră fosta provincie romană, devenită acum monarhia gotă a Spaniei. Puterea lor navală le dădea sarazinilor putinţa să ajungă în insulele Mediteranei, iar din poziţiile cele mai avansate pe care le deţineau, porturile Cretei şi fortăreţele Ciliciei, emirii, credincioşi ori rebeli, insultau maiestatea tronului şi a Capitalei. Provinciile rămase în stăpînirea împăratului fură supuse unei reorganizări administrative; jurisdicţia guvernatorilor,

consularilor şi comandanţilor a fost înlocuită de instituţia *theme*-lor[1], sau guvernăminte militare, care s-au impus sub succesorii lui Heraclius şi sînt descrise de condeiul autorului imperial[2]. Originea celor douăzeci şi nouă de „*theme*", douăsprezece în Europa şi şaptesprezece în Asia, este obscură, etimologia cuvîntului fiind îndoielnică sau capricioasă. Limitele erau arbitrare şi schimbătoare, dar unele denumiri, şi anume acelea care nu sună cel mai straniu la ureche, se trăgeau de la caracterul şi atributele oştilor menţinute pe socoteala şi întru apărarea provinciei respective. În vanitatea lor, suveranii greci se agăţau de umbra fostelor cuceriri şi de amintirea domeniilor pierdute. O nouă Mesopotamie a fost creată pe malul apusean al Eufratului. Denumirea şi pretura Siciliei au fost strămutate în acea strimtă fîşie din Calabria, iar modul de viaţă şi titlul de „themă" al Lombardiei au revenit unui fragment al ducatului Beneventum. În perioada de declin a imperiului arab, mîndria urmaşilor lui Constantin ar fi putut năzui spre avantaje mai substanţiale. Victoriile lui Nichifor, Ioan Tzimiskes şi Vasile al II-lea, reînviară faima şi lărgiră aria pe care era cunoscut numele romanilor. Provincia Ciliciei, metropola antiohă, insulele Creta şi Cipru au fost redate credinţei lui Hristos şi a cezarului. O treime din Italia fu anexată imperiului din Constantinopol. Regatul Bulgariei a fost distrus şi ultimii suverani ai dinastiei macedonene îşi extinseră guvernarea de la izvoarele Tigrului, pînă în vecinătatea Romei. În veacul al XI-lea perspectivele erau din nou întunecate, noi duşmani şi

[1] Vezi Constantin, *De Thematibus*, în Banduri, tom. 1, p. 1—30, care crede că termenul nu e vechi. A fost folosit de Mauricius (*Stratagem.* II, c. 2), pentru a indica legiunea, de unde apoi a ajuns cu uşurinţă să denumească locul sau provincia unde aceasta era aşezată (Ducange, *Gloss. Graec.*, tom. 1, p. 487, 488). S-au propus unele etimologii pentru *themele* Opsikion, Optimaton, Thracesion. [theme din Asia Mică (n.c.)].

[2] Constantin Porfirogenetul care în *De Thematibus*, *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, *De Administrando Imperio* arată situaţia Imperiului (n.t.).

noi nenorociri amenințau Imperiul. Rămășițele stăpînirilor din Italia au fost măturate de aventurierii normanzi și aproape toate ramurile asiatice fură tăiate din trunchiul roman de către cuceritorii turci. După aceste pierderi, împărații dinastiei Comnene au continuat să domnească de la Dunăre pînă în Peloponez și de la Belgrad pînă la Nicea, Trebizonda și cursul șerpuitor al rîului Meandru. Întinsele provincii ale Macedoniei și Greciei erau supuse sceptrului lor. Stăpînirea Ciprului, Rodosului și Cretei era întovărășită de cele cincizeci de insule ale Mării Egee sau „Marea Sfîntă"[1] iar rămășițele Imperiului lor mai depășeau încă dimensiunile celui mai întins regat european.

Aceeași suverani puteau afirma cu demnitate și adevăr, că dintre toți monarhii creștinătății, ei stăpîneau cel mai mare oraș, aveau cel mai bogat venit și domneau peste statul cel mai înfloritor și populat. Odată cu declinul și căderea Imperiului, orașele apusului pieriseră sau își pierduseră orice strălucire și putere; străinul latin care ar fi văzut mai întîi ruinele Romei sau zidurile de lut, cocioabele de lemn și incinta strîmtă a zidurilor Parisului ori Londrei n-ar fi fost pregătit să contemple așezarea și întinderea Constantinopolului, solemnele sale palate și biserici, ori arta și luxul unui popor atît de numeros. Tezaurele sale puteau atrage pe năvălitorii străini, dar puterea sa intactă respinsese și promitea să respingă și în viitor îndrăznețele invazii ale perșilor și bulgarilor, ale arabilor și rușilor. Provinciile erau mai puțin norocoase și inaccesibile, și puține erau acele districte sau

[1] *Aghios pelagos* cum e numită de grecii moderni, de unde numele corupte *archipelago*, *archipel* și *arches* care se datoresc geografilor și navigatorilor (d'Anville, *Géographie Ancienne*, vol. 1, p. 281; *Analyse de la Carte de la Grèce*, p. 60). Numărul mare al călugărilor sau „calogeri" din toate insulele și de pe muntele învecinat, Athos (*Observations* ale lui Belon, fol. 32, verso) Monte Santo, ar putea justifiea epitetul *sfînt; aghios (sfînt)* este o ușoară alterare de la originalul *aigaios* nume dat de dorieni, care în dialectul lor au comparat talazurile cu imaginea caprelor (aighes) (Vossius apud Cellarium, *Geograph. Antiq.*, tom. 1, p. 829).

orașe care să nu fi fost violate de vreun barbar feroce, nerăbdător de a prăda, fiindcă nu era în stare să stăpînească. De pe vremea lui Iustinian, Imperiul răsăritean începuse să decadă; forțele distructive erau mai puternice decît cele ale progresului și dezastrele provocate de război erau și mai greu de îndurat din pricina tarelor, mereu aceleași ale tiraniei civile și bisericești. Prizonierul care scăpase din mîinile barbarilor era adesea despuiat și închis de miniștrii suveranului. Credința grecilor odihnea mintea prin rugăciune și slăbea trupul prin post, iar mulțimea de mănăstiri și festivități făcea ca multe brațe și multe zile să nu-și mai afle o întrebuințare spre folosul omenirii. Totuși, supușii Imperiului Bizantin continuau să întreacă alte popoare prin îndemînarea și hărnicia lor. Țara lor era binecuvîntată de natură cu toate avantajele solului, climei și așezării geografice; temperamentul lor pașnic și răbdător, obișnuit cu practica meșteșugurilor era mai folositor omenirii decît spiritul războinic și anarhia feudală din Europa.

În toată Europa și mai ales în Imperiul Roman de Răsărit era o continuă mișcare de populație. Mulți cetățeni din fostele provincii, acum ocupate de barbari, se refugiau în teritoriile aflate încă în stăpînire bizantină unde erau primiți și unde li se ofereau noi posibilități de a se stabili.

Pe de altă parte, triburi barbare se așezau de voie sau de nevoie în „theme"-le Imperiului, uneori temporar, alteori pentru totdeauna, fiind în parte asimilați de populația locală. Astfel mai multe triburi slave au năvălit în Grecia și s-au stabilit în Peloponez; revoltele și actele lor de nesupunere au dat adesea mult de lucru administrației locale.

Totodată se dezvoltă o serie de activități artizanale dintre care producerea și țesutul firelor de mătase este socotită de Gibbon drept una dintre cele mai importante. Bizanțul este acum în primul rînd o putere maritimă și cel mai marc centru comercial al lumii. Averi imense se adună în cetate și un lux extravagant este rezultatul acestei îmbogățiri colosale.

De allfel puterea şi autoritatea împăratului bizantin provine mai ales din tezaurul pe care îl au la dispoziţie suveranii Constantinopolului. O bună parte a acestuia este din nefericire irosită în luxul palatului, care ne este descris pe larg. Se crează un ceremonial foarte complicat, numeroase titluri şi funcţii noi (printre care aceea de „sebastocrator", al doilea personaj al Imperiului, mai presus de „caesar"). Suveranul este în bună parte prizonierul acestei minuţioase reglementări şi trăieşte fără nici un contact direct cu poporul.

Chiar în perioada de declin a puterii Bizanţului prestigiul său este atît de mare, încît toate curţile suveranilor creştini caută să negocieze căsătorii cu familiile domnitoare ale Imperiului de Răsărit.

Orice titlu ar adopta un despot, orice pretenţii ar formula, spada este ultimul său mijloc de apărare împotriva duşmanilor externi şi interni. De pe vremea lui Carol cel Mare, pînă la Cruciade, lumea (lăsind deoparte îndepărtata monarhie a Chinei) era împărţită între şi disputată de cele trei mari imperii sau popoare, ale grecilor, sarazinilor şi francilor. Puterea lor militară ar putea fi stabilită comparînd curajul, dezvoltarea meşteşugurilor, bogăţiile şi supunerea lor faţă de un conducător suprem, care să poată pune în mişcare toate energiile statului. Grecii, cu mult inferiori rivalilor lor în ceea ce priveşte puterea militară, erau superiori francilor şi cel puţin egalii sarazinilor în arte, meşteşuguri şi bogăţii.

Bogăţia grecilor le dădea posibilitatea de a cumpăra serviciile neamurilor mai sărace şi de a menţine o putere navală pentru apărarea coastelor şi neliniştea duşmanilor lor[1]. Un

---

[1] Dacă ascultăm ameninţările lui Nichifor faţă de ambasadorul lui Otho: *Stăpînid tău nu are un număr mare de nave pe mare. Numai mie singur îmi aparţine puterea navală, cu care îl voi ataca pe acesta cu corăbiile şi voi distruge din temelii prin război cetăţile acestuia de pe malul mării: şi cetăţile care sînt aşezate pe fluvii le voi transforma în cenuşă.* (Liutprand în *Legat. ad Nicephorum Phocam*, în Muratori, *Scriptores Rerum Italicarum*, tom. II, pars I, p. 481

comerț de pe urma căruia beneficiau ambele părți, schimba aurul Constantinopolului pe ostași proveniți din rîndul slavilor și turcilor, bulgarilor și rușilor. Vitejia lor a contribuit la victoriile lui Nichifor și Tzimiskes și dacă un popor dușman amenința prea de aproape fruntariile Bizanțului, atacul bine ticluit al unui trib mai îndepărtat[1] îl rechema întru apărare propriei sale țări. Succesorii lui Constantin pretindeau întotdeauna stăpînirea asupra Mediteranei, de la gura Donului pînă la Coloanele lui Hercule și adesea o obțineau. Capitala lor era plină de depozite navale și meșteșugari dibaci. Așezarea Greciei și Asiei (Mici) lungile coaste, golfurile adînci și numeroasele insule, obișnuiau pe supușii lor cu arta navigației, iar comerțul orașelor Veneția și Amalfi alcătuia o sursă de marinari pentru flota imperială[2]...

...După restaurarea Imperiului Apusean de către Carol cel Mare și șirul de împărați cu numele de Otho, denumirile de franc și latin dobîndiră aceeași semnificație și arie de răspîndire, iar acești barbari semeți ridicară, cu oarecare dreptate, pretenții la limba și suveranitatea Romei. Ei îi insultau pe străinii de la răsărit care renunțaseră la îmbrăcămintea și vorbirea romană și acest obicei nedelicat dar justificat va explica frecventa denumire de greci[3]. Această denumire jignitoare era însă respinsă cu indignare de suveranul și poporul căruia i se aplica. În ciuda oricăror schimbări petrecute de-a lungul secolelor, suveranii Răsăritului se pretindeau urmașii în linie dreaptă ai lui August și Constantin în și cea mai neagră perioadă de degenerare și decădere, denumirea de *roman* se

---

[1] Liutprand in *Legat.*, p. 487. Cele două cărți, *De Administrando Imperio*, întipăresc mereu aceeași atitudine.

[2] Capitolul al nouăsprezecelea din *Tactica* ale lui Leon (Meurs. *Opera*, tom. VI, p. 825—848) care e redat mai corect după un manuscris al lui Gudius, de către meticulosul Fabricius (*Bibl. Graec.*, tom. VI, p. 372—379) se referă la *Naumachia* sau război naval.

[3] *Fiindcă ați schimbat limba, obiceiurile și îmbrăcămintea, preasfîntul Papă a socotit astfel că vă displace numele romanilor. Prin acești ambasadori îl roagă pe Nichifor împăratul grecilor ca să lege prietenie cu Otho, împăratul romanilor.* (Liutprand in *Legatione*, p. 486).

asocia cu ultimele fragmente ale Imperiului de la Constantinopol[1]...

... În toate domeniile vieţii materiale şi spirituale, străduinţa atît a statelor cît şi a indivizilor de a se întrece unul pe altul este resortul cel mai puternic al eforturilor progreselor omenirii. Oraşele vechii Grecii trăiau în acea fericită îmbinare de unire şi independenţă, care se repetă pe o scară mai întinsă, dar într-o formă mai liberă, în cadrul naţiunilor Europei moderne: unitate de limbă, religie şi purtări, care le face să-şi cunoască însuşirile şi să şi le judece reciproc; o administraţie independentă şi interese de sine stătătoare care stabilesc libertatea fiecăruia şi îl îndeamnă să se străduiască pentru gloria de-a fi pe primul loc. Situaţia romanilor era mai puţin favorabilă, totuşi în primele zile ale republicii, care au fost hotărîtoare pentru caracterul poporului, o emulaţie asemănătoare înflăcăra statele Laţiului şi Italiei care se străduiau să-i depăşească pe maeştrii lor greci în artă şi ştiinţă. Este un fapt neîndoielnic că imperiul cezarilor a ţinut în loc activitatea şi progresul minţii omeneşti. Întinderea sa îngăduia într-adevăr ca între hotarele sale întrecerea să ia o anumită amploare, dar pe măsură ce Imperiul a fost treptat redus, mai întîi la cel răsăritean şi în cele din urmă la Grecia şi Constantinopol, supuşii bizantini au decăzut, starea lor de spirit a devenit jalnică, iar firea ei s-a moleşit, ca urmare firească a poziţiei lor solitare şi izolate. Dinspre nord erau ameninţaţi de nenumărate triburi barbare, pe care de-abia dacă le puteau numi oameni. Limba şi religia arabilor, mai civilizaţi, constituia o barieră de netrecut în calea oricăror legături culturale. Cuceritorii Europei le erau

[1] Laonic Chalcocondyl care a supravieţuit ultimului asediu a Constantinopolului scrie astfel (1, p. 3): *Constantin a strămutat pe latinii săi din Italia într-un oraş din Tracia. Ei au adoptat limba şi purtările băştinaşilor care s-au confundat cu ei sub denumirea de „romani". Împăraţii din Constantinopol*, spune istoricul, *n-au găsit nicidecum demn să se cheme împăraţi ei elinilor, ci căe mai distins pentru dînşii să-şi zică împăraţi şi autocratori ai romanilor.*

frați intru credință, dar limba francilor sau a latinilor le era necunoscută, purtările acestora erau grosolane și, pe timp de pace sau război, ei intrau arareori în legătură cu urmașii lui Heraclius. Izolată de restul lumii, mîndria oarbă a grecilor nu era tulburată de comparația cu meritele altora; nu e de mirare deci că această trufie a slăbit neamul lor, deoarece n-au avut nici concurenți care să le dea imbold, nici arbitri care să-i încununeze cu laurii victoriei. Expedițiile în Țara Sfîntă au dus la un amestec între popoarele Europei și Asiei; numai în timpul dinastiei Comnenilor în Imperiul Bizantin începe a licări din nou o slabă năzuință de a dobîndi un loc de frunte în domeniul cunoștințelor și al virtuților militare.

Capitolul LIV

ORIGINEA ȘI DOCTRINA PAULICIENILOR. PERSECUTAREA LOR DE CĂTRE ÎMPĂRAȚII GRECI. REVOLTA DIN ARMENIA ETC. TRANSPLANTAREA LOR ÎN TRACIA. RĂSPÎNDIREA SECTEI ÎN OCCIDENT. ORIGINEA, CARACTERUL ȘI CONSECINȚELE REFORMEI.

În practica religiei creștine se afirmă clar deosebirile de caracter între popoare. Popoarele băștinașe din Siria și Egipt își duceau viața într-o devoțiune leneșă și contemplativă; Roma rîvnea din nou la stăpînirea lumii și agerimea de minte a grecilor vioi și vorbăreți era absorbită de discuțiile teologiei metafizice. În loc să le impună supunere și tăcere, misterele de neînțeles ale Treimii și Încarnării făceau necontenit obiectul unor controverse vehemente și subtile, care îi făceau mai credincioși, dar poate că nu mai milostivi și cu dreaptă judecată. De la conciliul din Niceea pînă la sfîrșitul veacului al șaptelea, pacea și unitatea Bisericii a fost tulburată de aceste războiaie ale spiritului; ele au influențat atît de profund perioada declinului și căderii Imperiului, încît istoricii au fost prea adesea obligați să urmărească sinoadele, să cerceteze crezurile și să enumere sectele acestei epoci ce abundă în anale ecleziastice. De la începutul secolului al VIII-lea și pînă în ultimii ani ai Imperiului Bizantin, rar se aude glasul controverselor. Curiozitatea era epuizată, zelul slăbise, iar în decretele a șase concilii

ecumenice articolele credinței catolice fuseseră definite în mod irevocabil. Oricît de zadarnic și de primejdios e spiritul discuțiilor, el necesită totuși oarecare energie și exercițiu al facultăților mintale, iar grecii istoviți se mulțumeau să postească, să se roage, să creadă și să se supună orbește patriarhului și preoților. În decursul unei îndelungate perioade impregnate de superstiții, Fecioara și sfinții, viziunile și miracolele lor, relicvele și imaginile lor, erau propovăduite de călugări și adorate de popor; iar denumirea de popor ar putea fi extinsă, fără a comite vreo greșeală pînă la cele mai înalte pături ale societății laice. Într-un moment nepotrivit, împărații isaurieni au încercat, cam brutal, să-și trezească supușii. Sub influența lor, rațiunea a putut dobîndi cîțiva prozeliți; dar mult mai mulți au fost cei influențați de interes ori teamă. Lumea răsăriteană rămînea fidelă zeităților sale vizibile, pe care le regreta, iar restaurarea imaginilor a fost sărbătorită ca o consacrare a ortodoxiei. În aceste condiții de supunere totală, conducătorii Bisericii au fost scutiți de efortul, sau lipsiți de plăcerea persecuțiilor. Păginii dispăruseră; evreii stăteau liniștiți; certurile cu latinii erau rare și apăreau ca vagi ostilități îndreptate împotriva unui inamic al statului, iar sectele care viețuiau în Egipt și Siria în umbra califilor arabi se bucurau de o largă toleranță. Pe la mijlocul veacului al VII-lea o ramură a manicheenilor a fost aleasă drept victimă a tiraniei spirituale. Ajunși la capătul răbdării, ei s-au dedat în cele din urmă la acte de disperare și rebeliune; exilați, manicheenii au împrăștiat asupra Apusului germenii reformei. Aceste evenimente vor justifica oarecare cercetări in legătură cu doctrina și istoria *paulicienilor*[1], și, dat fiind

[1] Erorile și virtuțile paulicienilor sînt cîntărite cu judecata și imparțialitatea sa obișnuită de învățatul Mosheim. *(Hist. Ecclesiast.* seculum IX, p. 311 etc.). El își culege informațiile originale din Photius *(Contra, Manichaeos* I) și Petrus Siculus *(Hist. Manichaeorum)*. Pe prima nu am avut-o în mînă. A doua, pe care Mosheim o preferă, am citit-o în versiunea latină inserată în *Maxima Bibliotheca Patrum* (tom. XVI, p. 754—764) din ediția iezuitului Raderus (Ingolstadii, 1604, in quarto).

că ei nu-şi pot pleda cauza, critica noastră nepărtinitoare va da proporţii mai ample binelui şi va atenua sau se va îndoi de răul pe care adversarii acestei secte îl pun pe seama lor.

Secta paulicienilor a luat naştere în Siria, la Samosata pe Eufrat, o regiune unde bîntuiseră, rînd pe rînd, diferite schisme și erezii: gnosticii, marcioniții și maniheenii. Un anume Constantin (care a adoptat mai pe urmă numele de Sylvanus, al unuia din discipolii sfîntului Paul) a început să propovăduiască o doctrină creștină bazată exclusiv pe *Noul Testament* și pe scrierile lui Paul, repudiind *Vechiul Testament* precum și toate noile superstiții propovăduite de biserica oficială, ca adorarea sfinților, a moaștelor lor și a altor fetișe. Această credință s-a răspîndit foarte curind în toată partea asiatică a Imperiului Bizantin, și în ciuda persecuțiilor și masacrelor (împărăteasa Theodora se mîndrea că în timpul domniei ei mai bine de o sută de mii de paulicieni fuseseră uciși prin sabie, spînzurătoare sau flăcări) nu a putut fi stîrpită. O expediție militară condusă de împăratul Mihail al VI-lea, fiul Theodorei, a fost înfrîntă chiar sub zidurile Samosatei. Persecuția bizantină era atît de nemiloasă încît paulicienii, oameni dîrzi și combativi și-au căutat un sprijin împotriva prigoanei, aliindu-se cu sarazinii; pentru a scăpa de această periculoasă alianță, împăratul Constantin al V-lea supranumit Copronymos, a început să-i colonizeze pe paulicieni în Tracia; acolo ei au prins repede rădăcini, dar o ramură importantă a rămas în Armenia. În veacul al X-lea, împăratul Ioan Tzimiskes a adus din Asia o nouă și numeroasă colonie a paulicienilor, așezînd-o în văile munților Balcani, în chip de scut împotriva invaziilor de peste Dunăre.

Exilul lor într-o țară îndepărtată a fost îndulcit printr-o largă toleranță. Paulicienii dețineau oraşul Philippopolis şi

7*

cheile Traciei; catolicii erau supușii lor, emigranții iacobiți[1] — tovarășii lor; ei ocupau un șir de sate și castele în Macedonia și Epir, și mulți bulgari din acea regiune intrau în această comunitate de arme și erezie. Atîta vreme cît puterea imperială i-a respectat și i-a tratat cu moderație, cetele lor do voluntari s-au distins în armatele Imperiului; grecii timorați privesc mirați și aproape rușinați curajul acestor „cîini", veșnic dornici de luptă și însetați oricînd de sînge omenesc.

[1] O sectă monofisilă din Asia Mică fondată de Iacob Varadeus din Edessa, în secolul al VI-lea (n.t.).

Capitolul LV

BULGARII. ORIGINEA, MIGRĂRILE ŞI AŞEZAREA UNGURILOR. INVAZIILE LOR ÎN RĂSĂRIT ŞI APUS. MONARHIA RUSĂ. GEOGRAFIE ŞI COMERŢ. RĂZBOAIELE RUŞILOR CU IMPERIUL GRECESC. CONVERTIREA BARBARILOR.

Sub domnia lui Constantin, nepotul lui Heraclius, vechea barieră a Dunării, atît de des călcată şi atît de des restabilită, a fost distrusă în mod ireparabil de un nou potop de barbari. Înaintarea lor era favorizată de califii arabi pe care întîmplarea îi făcea aliaţii lor necunoscuţi; legiunile romane erau ocupate în Asia, şi după pierderea Siriei, Egiptului şi Africii, cezarii au trecut de două ori prin primejdia şi ruşinea de a-şi apăra Capitala împotriva sarazinilor. Dacă relatînd despre acest interesant popor m-am abătut de la linia strictă a lucrării mele, interesul pe care îl prezintă subiectul va face ca digresiunea mea să treacă neobservată, sau o va scuza. La răsărit, la apus, prin războaiele pe care le-au dus, prin religia şi ştiinţa lor, prin izbînzile şi decăderea lor, arabii stîrnesc curiozitatea noastră. Prima înfrîngere a Bisericii şi a Imperiului grecesc poate fi atribuită oştilor lor; discipolii lui Mahomed mai deţin şi astăzi sceptrul civil religios al lumii orientale. Dar acelaşi efort ar fi irosit inutil dacă cercetarea s-ar referi la roiurile de sălbatici care, între veacul al VII-lea şi al XII-lea, au coborît din cîmpiile Sciţiei inva-

dînd sporadic sau emigrînd într-un flux continuu.[1] Ei poartă denumiri stranii, obîrşia le este îndoielnică, faptele — obscure; superstiţia lor izvora dintr-o minte întunecată, vitejia, din brutalitate; în viaţa publică şi particulară, nu se lăsau influenţaţi de spectacolul nevinovăţiei care le-ar fi putut înmuia inimile şi nici de vreo tactică iscusită, ce-ar fi putut să le dea mai multă delicateţe. Maiestatea tronului bizantin a respins şi a supravieţuit atacurilor dezlînate ale acestor seminţii. Cea mai mare parte dintre aceşti barbari a dispărut fără a lăsa vreo amintire a existenţei lor, iar rămăşiţele lor obscure continuă, şi pot continua multă vreme, să geamă sub stăpînirea unui tiran străin.

Mă voi strădui ca din trecutul *bulgarilor*, *ungurilor* şi *ruşilor* să aleg acele fapte care totuşi merită să fie amintite. Cuceririle normanzilor, şi monarhia turcilor vor cunoaşte sfîrşitul lor firesc odată cu memorabila cruciadă la Sfîntul Mormînt şi dubla cădere a Ierusalimului şi Constantinopolului.

1. În marşul său spre Italia, Théodoric[2], ostrogotul, călcase în picioare oştile bulgarilor. După această înfrîngere, numele şi poporul ostrogot rămîn pierdute timp de un secol şi jumătate şi putem bănui că aceeaşi denumire, sau una similară, a fost reînviată de unele colonii străine de pe Nipru, Don sau Volga. Un rege al vechii Bulgarii[3], le-a lăsat ca moştenire celor cinci fii ai săi o ultimă lecţie de moderaţie şi

[1] Toate pasajele istoriei bizantine relative la barbari sînt compilate metodic şi transcrise în versiune latină de minuţiosul J.G. Striller, în lucrarea sa *Memoriae Populorum olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium inde magis ad Septemtriones incolentium*. Petropoli (1771—1779) în şase volume, in-quarto. Moda n-a sporit însă preţul acestor materiale brute.

[2] La sfîrşitul sec. al V-lea grupuri de bulgari încep să facă incursiunii la Sudul Dunării (n.c.).

[3] Theophanes, p. 296—299; Anastasius, p. 113; Nicephorus, *C.P.*, p. 22, 23. Theophanes plasează vechea Bulgarie pe malul fluviului Atei, sau Volga, dar îşi vădeşte lipsa de cunoştinţe geografice, cînd spune că acesta se varsă în Pontul Euxin.

armonie. Dar ea a fost primită așa cum tineretul a primit întotdeauna sfaturile bătrîneții și experienții. Cei cinci prinți și-au înmormîntat părintele, și-au împărțit supușii și vitele, au uitat sfatul părintelui lor, s-au despărțit unii de alții și au pornit-o în căutarea norocului, pînă cînd îl găsim pe cel mai aventuros dintre ei în inima Italiei, sub protecția exarhului din Ravenna[1]. Dar șuvoiul principal al emigrării a fost îndreptat, sau împins către capitala Imperiului Bizantin. Bulgaria modernă, așezată de-a lungul malului sudic al Dunării, păstrează pînă în vremea noastră numele și imaginea acestui popor. Noii cuceritori au dobîndit în mod succesiv, prin război sau tratat, provinciile romane Dardania, Tesalia și cele două Epiruri[2]. Supremația ecleziastică a fost mutată din orașul natal al lui Iustinian[3] și în epoca de prosperitate a bulgarilor, obscurul oraș Lychnidus sau Achrida, avea cinstea de a fi cetatea de scaun a regelui bulgar și reședința unui patriarh[4]. Neîndoielnica mărturie a limbii dovedește că

[1] Paul. Diacon., *De Gestis Langobard.*, V, c. 29, p. 881, 882. Neconcordanța aparentă dintre afirmațiile istoricului longobard și cele ale grecilor mai sus menționați, este rezolvată de Camillo Pellegrino (*De Ducatu Benventano*, dissert. VII, în *Scriptores Rerum Ital.*, tom. V., p. 186, 187) și Beretti (*Choropraph. Italiae Medii Aevi*, p. 273 etc). Această colonie bulgărească a fost așezată în Samnium; locuitorii au învățat latina, fără a uita limba lor natală.

[2] În cadrul disputei privind jurisdicția ecleziastică dintre patriarhul de la Constantinopol și cel de la Roma (Baronius, *Annal. Eccles.* anul 869, nr. 75), aceste provincii de limbă și dominație greacă sînt atribuite regatului bulgar.

[3] Iustiniana Prima în Illyricum, azi probabil o mică localitate lingă Skopje, Iugoslavia (n.c.).

[4] Situația și regalitatea orașului Lychnidus sau Achrida sînt clar arătate de Cedrenos (p. 713). Mutarea unui arhiepiscop sau patriarh de la Iustiniana Prima la Lychnidus, și în cele din urmă la Tîrnovo, a produs oarecare nedumerire în ideile și limbajul grecilor. (Nicephorus Gregoras, II, c. 2, p. 14, 15; Thomassin, *Discipline de l'Eglise*, vol. I, I, c. 19, 23); un francez (d'Anville) cunoaște cu mult mai bine geografia propriei lor țări (*Mém. de l'Académie des Inscriptions*, tom. XXXI).

bulgarii coboară din vechiul neam al slavilor[1], sau mai precis din rasa slavă, și cetele înrudite de sîrbi, bosnieci, rascieni, croați, vlahi[2] au urmat fie stindardul, fie exemplul tribului conducător.

---

[1] Chalcocondyl, un cercetător competent, afirmă asemănarea de limbă între dalmațieni, bosnieci, sîrbi, *bulgari* și polonezi *(De Rebus Turcicis* X, p. 283 (ed. Par. 530, ed. Bonn) și în altă parte, a boemilor (II, p. 38) (p. 73, od. Bonn). Acelaşi autor a consemnat limba diferită a ungurilor.

Afirmația lui Gibbon că bulgarii sînt de origină slavă este incorectă și contrazice propria sa afirmație din capitolul XLII, unde stabilise corect originea bulgarilor și pe a hunilor, așa cum fusese mai dinainte dovedit de Zeuss, care arătase că ei aparțineau rasei turcești și nu celei slave. În veacul al VI-lea mai multe triburi bulgare au fost supuse de avari, dar la 634, Kubrat, un prieten al romanilor, i-a eliberat de sub jugul avar. Cîțiva ani mai tîrziu (c. 670) bulgarii apar ca dușmani ai romanilor; spre marea spaimă a Constantinopolului ei trec Dunărea și, unindu-se cu locuitorii slavi, întemeiază regatul bulgar dintre Dunăre și Balcani. Numele învingătorilor se păstrează, dar limba lor a fost înlocuită cu cea slavonă. O parte dintre bulgari a rămas în vechiul lor sălaș din răsărit, și Theophanes, într-un pasaj citat de Gibbon, situează corect vechea Bulgarie pe Etel, sau Atat, sau Volga, primele fiind numele fluviului în limba tătărască, pe cînd ultimul vine probabil, de la bulgari. Regatul bulgar de pe Volga era numit de istoricii ruși „Bulgaria Mare sau Neagră" iar Bulgaria dunăreană era adesea numită „Bulgaria Mică sau Albă". Bulgaria Mare se întindea de la confluența fluviilor Kama și Volga pînă la malurile Euxinului și ale Caspicei. Ruinele vechii capitale bulgare, Bolgari, au fost descoperite în provincia Kazan, pe malurile *Dunării**. În veacul al X-lea bulgarii erau mahomedani și au încercat să-l converteascä pe țarul Vladimir al Rusiei și poporul său la religia profetului. Bulgarii primeau adesea vizite comerciale din partea arabilor, și au rămas în continuare un popor puternic pînă cînd au fost copleșiți de invazia mongolă. (Cf. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme)* O.S.* În nota lui Oliphant Soames, s-a strecurat o greșeală: *în provincia Kazan, pe malurile Dunării*, trebuie înlocuit cu situarea corectă „pe malurile Volgăi", unde într-adevăr a fost descoperită fosta capitală a „Bulgariei Mari" (n. t.).

[2] Vezi lucrarea lui J. Christopher de Jordan, *De Originibus Sclavicis*, Vindobonae, 1745, în patru părți, sau două volume în folio. Culegerile și cercetările sale sînt folositoare pentru elucidarea istoriei antice a Boemiei și a țărilor învecinate, dar planul său este limitat, stilul barbar, critica superficială și acest consilier aulic nu se

De la Euxin la Adriatică, ca prizonieri, aliați ori dușmani, ai Imperiului grecesc, ei au năpădit țara; întîmplarea sau reaua intenție au înjosit numele acestui neam; denumirea de slavi a pierdut semnificația ei glorioasă ajungînd să desemneze o stare de robie[1]...

... Gloria bulgarilor[2] s-a bucurat de o amploare limitată atît în timp cît și în spațiu. În veacul al IX-lea și al X-lea ei erau stăpîni în sudul Dunării, dar popoarele mai puternice, care urmaseră migrația lor, refuzau să se întoarcă în nord sau să-și facă drum spre apus. Totuși, în obscurul hronic al isprăvilor lor, ei ar putea să se fălească cu cinstea, care pînă acum le aparținuse numai goților, aceea de a fi ucis în bătălie pe unul dintre urmașii lui August și Constantin. Împăratul Nichifor își pierduse faima în războiul cu arabii; el și-a pierdut viața în luptă cu bulgarii. La începutul operațiilor militare Nichifor a înaintat cu îndrăzneală pînă în centrul Bulgariei și și-a biruit dușmanii, arzînd *curtea regală*, care probabil nu era nimic altceva decît o clădire și un sat de

---

poate dezbăra de prejudecățile unui boem. (Gibbon greșește cînd afirmă că vlahii erau de origină slavă; ei nu erau înrudiți nici cu sîrbii, nici cu bosniecii și nici cu alte triburi slave. Valahii sînt un popor romanic, care, vorbește o limbă care se trage din latină, ca și franceza, italiana, spaniola. Ei își mai spun și *rumunje — români — O.S.)*

[1] Jordan e de acord cu binecunoscuta și probabila derivare de la *slava = laus, gloria*, un cuvînt larg folosit in cadrul diferitelor dialecte și graiuri și care formează terminația celor mai ilustre nume *(De Originibus Sclavicis*, pars. I, p. 40; pars, IV, p. 101, 102). Această convertire a unui nume național într-un nume comun pare să fi început în veacul al VIII-lea în Franța orientală, unde prinții și episcopii aveau nenumărați prizonieri slavi, nu din neamul boemilor (spune Iordan), ci din cel al sorabilor. De aci cuvîntul a fost extins în limbile moderne, ajungînd să se refere pînă și la stilul ultimilor bizantini (vezi Glosarul grec și cel latin al lui Ducange. Confuzia dintre *serv* și *sirb*, și latinul *servi*, a fost și mai larg răspîndită. (Constant. Porphyr. *De Administrando Imperio*, c. 32. p. 99).

[2] Primul regat al bulgarilor; datele acestuia, indicate de Cedrenos și Zonaras, în *Analele* lor, se potrivesc. Materialul bizantin e cules de Stritter *(Memoriae Populorum*, tom. II, pers. II, p. 441—647) și seria regilor lor este lămurită de Ducange *(Fam. Byzant.*, p. 305—318).

lemn. Dar pe cînd împăratul căuta pradă și refuza orice ofertă de a duce tratative, dușmanii își recăpătară curajul și-și concentrară din nou curajul și forțele. Trecătorile pe unde Nichifor s-ar fi putut retrage i-au fost închise și împăratul, care tremura, a fost auzit exclamînd: „Vai, vai! Doar de-am avea aripile păsărilor, am putea trage nădejde să scăpăm." Două zile și-a așteptat soarta încremenit de deznădejde, dar în dimineața celei de a treia, bulgarii au pătruns pe neașteptate în tabără și suveranul roman împreună cu înalții ofițeri ai Imperiului au fost măcelăriți în corturile lor. Corpul lui Valens a fost cruțat de insultă, dar capul lui Nichifor a fost expus pe o lance, și din țeasta sa, îmbrăcată în aur, bulgarii au sorbit adesea atunci cînd își sărbătoreau victoriile. Grecii au jelit dezonoarea tronului, dar au recunoscut că lăcomia și cruzimea își primiseră dreapta pedeapsă. Această cupă sălbatică purta adînc întipărite moravurile sălbăticiei scite, dar înainte de sfîrșitul aceluiași veac, bulgarii au fost îmblînziți printr-un contact pașnic cu grecii, prin stăpînirea unui ținut cultivat și trecerea la creștinism. Nobilii bulgari erau educați în școlile și în palatul de la Constantinopol și Simeon[1], un tînăr din neamul regesc a primit învățătura retoricii lui Demostene și a logicii lui Aristotel. El a renunțat la rasă pentru a deveni rege și războinic; în timpul domniei sale de aproape patruzeci de ani,[2] Bulgaria a ocupat un loc printre puterile civilizate ale lumii. Grecii, pe care i-a atacat în repetate rînduri, se consolau, destul de slab, reproșîndu-i perfidia și sacrilegiul. Ei au obținut ajutorul turcilor păgîni, dar Simeon, într-o a doua bătălie, a răscumpărat o primă înfrîngere și aceasta într-o vreme cînd se socotea că e o victorie să respingi armiile acelui popor de temut. Sîrbii au fost bă-

[1] *Ei spun că Simeon este pe jumătate grec, fiindcă din copilărie a învățat la Bizanț retorica lui Demostene și silogismele lui Aristotel.* Liutprand, II, c. 8. El spune în altă parte: *Simeon, un luptător viteaz era în fruntea Bulgariei; el era creștin, dar mare dușman al grecilor învecinați.*

[2] A domnit între anii 893—927 (n.c.).

tuți, luați prizonieri și împrăștiați, iar cei care au vizitat țara înainte de întoarcerea lor, au aflat-o locuită doar de cincizeci de vagabonzi, fără femei și copii, care își asigurau o existență precară din vînat. Pe un teren clasic, pe malurile rîului Acheloos, greeii au fost învinși și cornul lor sfișiat de puterea unui Hercule barbar[1].

El a asediat Constanlinopolul și, în cursul unei întrevederi cu împăratul bizantin, a impus condițiile de pace și a adoptat titlul de împărat al bulgarilor.

Dar după moartea lui Simeon războaiele au început din nou, pînă cînd, în anul 1014, al doilea împărat bizantin cu numele de Vasile, zis Bulgaroctonul, i-a zdrobit pe bulgari, desființîndu-i ca putere.

II. Cînd roiul ungurilor s-a răspîndit prima oară asupra Europei, cam la vreo nouă sute de ani de la începutul erei noastre, ei au fost luați din greșeală drept Gog și Magog din *Evanghelie*, semnele și vestitorii sfîrșitului lumii[2]. De cînd au învățat scrisul, ungurii și-au explorat vechea lor istorie, minați de o mare curiozitate patriotică, demnă de laudă[3]. Critica lor națională nu se mai desfată cu un pedigri inutil ce-i arată trăgîndu-se din Attila și huni, dar se plînge că vechile lor cronici au pierit în războiul cu tătarii, că adevărul

[1] Aluzie la o luptă, descrisă de Ovidiu, între Hercule și zeul rîului cu același nume (n.t.).

[2] Un episcop de Würtzburg a expus această părere unui abate, dar acesta, cu și mai mare gravitate a hotărît că Gog și Magog erau persecutorii spiritului bisericii, deoarece Gog înseamnă acoperișul, mîndria ereticilor, și Magog, ceea ce vine de la acoperiș, propagarea sectelor lor. Și totuși, acești oameni inspirau pe vremuri respect omenirii (Fleury, *Hist. Eccles.*, vol. XI, p. 594, etc).

[3] Cei doi autori unguri care mi-au fost de mare ajutor sînt Georgius Pray (*Dissertationes ad Annales veterum Hungarorum*, etc. Vindobonae, 1775, in-folio) și Stephanus Katona (*Hist. critica ducum et regnum Hungariae stirpis Arpadianae*, Paestini, 1778—1781, 5 vol. in-octavo). Primul îmbrățișează un spațiu vast și adesea conjectural, al doilea, prin învățătura, logica și perspicacitatea sa, merită numele de istoric critic.

sau legendele din cîntecele lor rustice sînt de mult uitate şi arată chinul pe care-l implică necesitatea de a pune de acord fragmentele unei cronici primitive[1] cu informaţiile contemporane, deşi străine, ale geografului imperial[2]. *Magyar* este denumirea naţională şi orientală a ungurilor, dar, în masa triburilor Sciţiei, grecii îi disting sub numele potrivit şi specific de turci, în calitate de urmaşi ai acelui popor care cucerise şi domnise din China pînă la Volga. Colonia din Pannonia a rămas în legături de comerţ şi prietenie cu turcii răsăriteni de la graniţa Persiei, şi după o separare de trei sute cincizeci de ani, misionarii regelui Ungariei au descoperit şi vizitat vechea lor ţară de lingă malul Volgăi. Ei au fost primiţi în chip ospitalier de un popor de păgîni şi sălbatici, care încă mai purtau numele de unguri, vorbeau în limba lor natală, îşi aminteau o legendă despre fraţii lor pierduţi cu multă vreme în urmă şi ascultau uimiţi povestea minunată a noului regat şi a noii religii. Interese comune de neam au dat un nou imbold convertirii ungurilor şi unul dintre cei mai mari suverani ai lor a conceput planul, generos, deşi zadarnic, de a popula pustiul Pannoniei cu colonia înrudită din inima ţării tătăreşti[3]. Din această ţară de baştină ei au fost împinşi către apus de valul războiului şi al migrărilor, de presiunea unor triburi mai îndepărtate, fugare şi cuceritoare totodată.

---

[1] Autorul acestei cronici e numit notarul regelui Bela. (După unii cercetători e vorba de Bela al II-lea—1131—1141—, după alţii de Bela al III-lea—1173—1196 n.c.). Katona îl situează în veacul al XII-lea şi apără acest personaj împotriva hipercriticismului lui Pray. Acest analist amar trebuie să fi transmis cîteva memorii istorice, deoarece putea afirma cu demnitate: *resping falsele fabule ţărăneşti*. În veacul al XV-lea aceste fabule au fost strînse de Thurocz şi înfrumuseţate de italianul Bonifini. Vezi prefaţa la *Hist. critica ducum*, p. 7—33.

[2] Vezi Constantin, *De Administrando Imperio*, c. 3, 4, 13, 38—42. Katona a stabilit corect data cînd a fost compusă această lucrare în anii 949, 950, 951 (p. 4—7). Istoricul critic (p. 34—107) se străduieşte să dovedească existenţa şi să relateze faptele unui prim duce *Almus*, tatăl lui Arpad, care este respins în mod tacit de Constantin.

[3] Pray *(Dissert.*, p. 27—39, etc.) prezintă şi ilustrează pasajele originale ale misionarilor unguri Bonfini şi Aeneas Sylvius.

Judecata sau norocul i-a mînat către granițele Imperiului Roman. În drumul lor ei s-au oprit în locurile obișnuite, lîngă marile fluvii, și pe teritoriile Moscovei, Kievului și Moldovei se mai văd încă unele urme ale așezării lor trecătoare. În această lungă și felurită peregrinare, ei nu puteau scăpa întotdeauna de dominația celor mai puternici, iar puritatea sîngelui lor a avut de cîștigat, sau de pierdut, prin amestecul cu o rasă străină. Din motive de constrîngere ori liberă alegere, mai multe triburi de chazari s-au unit sub stindardele acestor foști vasali, au introdus folosirea unei a doua limbi, și au obținut prin faima lor, mai mare decît a acestora, locul cel mai favorabil în linia de bătaie. Forțele militare ale turcilor[1] și ale aliaților lor înaintau în șapte divizii egale și create anume în scopul de a cuceri Imperiul Roman. Fiecare divizie era formată din treizeci de mii opt sute cincizeci și șapte de războinici, și proporția de femei, copii și slujitori presupune ca necesară cifra de cel puțin un milion de emigranți. Sfatul poporului era condus de șapte *voevozi*, sau șefi ereditari, dar faptul că discordiile și slăbiciunea lor erau cunoscute, recomanda conducerea mai simplă și mai viguroasă a unei singure persoane. Sceptrul care fusese refuzat de modestul Lebedias a fost încredințat datorită spiței din care se trăgea și meritelor sale personale, lui Almus și fiului său Arpad, iar autoritatea hanului suprem al chazarilor a confirmat obligațiile principelui și poporului: poporul trebuia să asculte de poruncile sale, principele să țină seama de fericirea și gloria poporului...

... După un lung șir de retrageri și victorii, hoardele turcești s-au apropiat de granițele comune ale imperiilor franc și bizantin. Prima lor cucerire și așezare definitivă se întindea pe ambele maluri ale Dunării, între Viena și Belgrad, depășind limitele provinciei romane Pannonia, sau regatul modern al Ungariei[2]. Acea țară vastă și fertilă se afla sub stă-

[1] Gibbon folosește indiferent numele de turc sau ungur, considerîndu-i neam turanic (n.t.).
[2] Vezi Katona, *Hist. Ducum Hungar.*, p. 321—352.

pînirea nu prea aspră a moravilor; numele indică un trib slavon, minat și înghesuit de invadatori între granițele strimte ale unei provincii. Imperiul lui Carol cel Mare, stăpînire vagă, bazată pe autoritatea sa personală se întindea pînă în marginea Transilvaniei, dar după ce moștenitorii săi legitimi s-au stins, ducii Moraviei au uitat de supunerea și tributul datorat monarhilor Franței orientale[1]. Bastardul Arnulf[2] a fost îndemnat să facă apel la armatele turcești. Aceștia au năvălit prin breșa deschisă de fapta lui necugetată în zidul real sau imaginar ce-i despărțea de lumea creștină; pe bună dreptate i s-a reproșat regelui Germaniei că a trădat societatea laică și ecleziastică a țărilor creștine. În cursul vieții lui Arnulf, ungurii au fost ținuți în frîu de recunoștință ori frică, dar în anii cînd fiul său Ludovic era copil, ei au descoperit și au invadat Bavaria; iar iuțeala lor, dobîndită pe cîmpiile scite, era atît de mare, încît într-o singură zi pustiiau și distrugeau pe o rază de cincizeci de mile. În bătălia de la Augsburg creștinii și-au păstrat avantajul pînă într-a șaptea oră a zilei, cînd au fost înșelați și învinși de stratagemele rapide ale cavaleriei turcești. Conflagrația a cuprins provinciile Bavaria, Suabia și Franconia; ungurii[3] aduceau cu ei domnia anarhiei obligînd pe cei mai dîrzi baroni să-și disciplineze vasalii și să-și fortifice castelele.

Istoricii au situat în această perioadă dezastruoasă originea orașelor înconjurate cu ziduri[4], căci nici o distanță nu constituia o pavăză împotriva unui dușman care, aproape în

---

[1] Autorul se referă la partea răsăriteană a imperiului carolingian, imperiul franc pe care îl numește „Franța“ (n.t.).

[2] Rege al francilor orientali (887), apoi împărat al Germanici; zdrobește pe moravi (892), invadează Italia și asediază Roma (894—895) (n.t.).

[3] *Neamul ungurilor s-a dedat adesea la acte de cruzime.* Vezi prefața lui Liutprand (I, c. 2) care adesea discută pe larg nenorocirile epocii sale. Vezi I, c. 5; II, c. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7; III, c. 1 etc., V, c. 7, în *Legat.* p. 485. Stilul său e violent colorat dar cronologia sa trebuie rectificată cu ajutorul lui Pagi și Muratori.

[4] In partea aceea a Europei (n.t.).

aceeași clipă, prefăcea în cenușe mănăstirea elvețiană St. Gall, și orașul Bremen, de pe malul oceanului nordic[1]. Timp de peste treizeci de ani imperiul sau regatul Germanic, a fost supus rușinii de a plăti bir; amenințarea gravă care devenea numaidecît fapt, ce spunea că neplata birului va atrage după sine înrobirea femeilor și copiilor, precum și măcelărirea populației masculine de la zece ani în sus, dezarma orice încercare de rezistență.

Ungurii au trecut Rinul, au pustiit o parte din Franța, și au invadat Italia, trecînd-o prin foc și sabie. Spre răsărit ei s-au lovit de bulgari pe care i-au învins, apoi au ajuns pînă sub zidurile Constantinopolului; metropola bizantină și-a salvat, existența cu multă diplomație și mai ales mult aur. În cele din urmă, principele saxon Henric, zis „Păsărarul", i-a zdrobit în marea bătălie de la Merseburg (934 e.n.), mînîndu-i în Pannonia de unde n-au mai cutezat să iasă.

Soarta potrivnică i-a sfătuit să se poarte pașnic și moderat. Jefuitorii Apusului au adoptat o viață sedentară, iar generația următoare a învățat de la un principe înțelept, că se poate dobîndi mult mai mult sporind roadele pămîntului și schimbîndu-le cu alte produse. Rasa băștinașă, în vinele căreia curgea sînge turcesc sau finic, s-a amestecat cu noii coloniști de origine scită sau slavă[2]. Multe mii de prizonieri

---

[1] Autorul se referă la Marea Nordului (n.t.).

[2] Printre aceste colonii putem distinge: 1. chazarii sau cabarii, care s-au alăturat ungurilor în cursul migrației lor; 2. iazygii, moravii, și siculii, pe care i-au găsit în țară (ultimii erau *poate* o rămășiță a hunilor lui Attila și erau însărcinați cu apărarea granițelor); 3. rușii, care, ca și elvețienii în Franța, alcătuiau garda regală desemnată generic cu numele lor; 4. bulgarii, ai căror șefi (956 e.n.) au fost invitați împreună cu marea mulțime a *izmaeliților* (mahomedanilor). Îmbrățișaseră oare vreunii dintre acești slavi religia mahomedană?; 5. bisenii și cumanii, o mulțime amestecată de pecenegi, uzi, chazari etc., care se răspîndiseră spre Dunărea inferioară. Ultima colonie de 40.000 de cumani (1239 e.n.) a fost primită și convertită de regii Ungariei care, odată cu stabilirea acestui trib între hotarele lor, și-au adăugat un

robuşti şi harnici fuseseră aduşi din toate ţările Europei[1] iar după căsătoria lui Geza cu o principesă bavareză, acesta a împărţit onoruri şi moşii nobililor din Germania[2]. Fiul lui Geza a fost investit cu titlul regal; dinastia lui Arpad a domnit trei sute de ani în regatul Ungariei. Dar barbarii născuţi liberi n-au fost uimiţi de strălucirea diademei, şi poporul şi-a afirmat dreptul său irevocabil de a alege, detrona şi pedepsi pe slujitorul ereditar al statului.

În veacul al IX-lea, cînd barbarii scandinavi au început incursiunile lor maritime, o parte dintre ei, trecînd Marea Baltică şi infiltrîndu-se de-a lungul rîurilor şi lacurilor, au ajuns în inima Rusiei, de unde au coborît pe Don şi Nipru, pînă la Marea Neagră. După primele expediţii de explorare şi jaf, aceşti aventurieri nordici cărora li se spunea *Varangi* s-au stabilit în acele ţinuturi supunînd populaţia slavă, mai puţin războinică şi mai înapoiată, iar un şef al lor, pe nume Ruric, a creat un stat cu capitala la Kiev, aşa că la origine denumirea de rus era con-

---

nou titlu (Pray, *Dissert.*, VI, VII, p. 109—173; Katona, *Hist. Ducum* p. 95—99, 259—264, 476—483 etc.). [Iazygii, moravii şi siculii. Primii nu trebuie confundaţi cu sarmaţii, popor mai vechi, cunoscut sub acest nume. Ei erau o ramură a cumanilor, numiţi de unguri Jaszok (de la singularul *jasz*, arcaş, de unde numele lor de iazygi). Locuiau pe malul drept al Tisei. Siculii erau probabil rămăşiţele hunilor lui Attila. Izmaeliţii trebuie să fi fost mahomedani, cum presupune Gibbon. Erau probabil başchiri care s-au stabilit în Bulgaria. Bisseni este numele dat de cronicarii unguri tribului turc al pecenegilor. *Cumanii* erau tot turci şi vorbeau aceeaşi limbă ca pecenegii. Într-o perioadă mai tîrzie aceste două popoare stăpîneau întregul ţinut la nord de Euxin. O.S., p. 521, *op. cit.*, vol. V].

[1] *Dar creştinii, care alcătuiesc majoritatea populaţiei, sînt aduşi captivi acolo din toate părţile lumii.* Astfel scrie Pilgrinus, primul misionar care a pătruns în Ungaria în anul 973. *(Hist. ducum*, p. 517)

[2] Credincioşii teutoni ai lui Geza sînt atestaţi în vechi documente, iar Katona, sîrguincios ca de obicei, face o apreciere justă a acestor coloni, pe care cu prea multă uşurinţă îi preamărise italianul Ranzanus *(Hist. Critic. Ducum*, p. 667—681).

fundată cu numele acestor scandinavi. La început domnia varangă nu era altceva decît o brutală tiranie, dar, cu timpul, relaţiile cuceritorilor cu băştinaşii s-au îmbunătăţit treptat; amestecîndu-şi sîngele, ei au dat naştere unui singur popor, la care predomină în mare parte elementul slav.

În secolul al X-lea, cunoştinţele geografice cu privire la Sciţia depăşiseră cu mult ceea ce se ştia pînă atunci despre aceste teritorii, iar statul ruşilor este marcat printr-un spaţiu întins şi vizibil pe harta lui Constantin[1]. Fiii lui Ruric erau stăpîni pe întinsa provincie Volodomir sau Moscova, şi dacă în această parte erau îngrădiţi de hoardele răsăritului, în schimb, frontiera lor apuseană se întindea în acele vremuri timpurii pînă la Marea Baltică şi la ţara prusienilor. Stăpînirea lor în nord ajungea pînă mai sus de paralela 60, întinzîndu-se asupra regiunilor hiperboreale pe care fantezia le populase cu monştrii, sau le cufundase într-o întunecime veşnică. Către sud, urmînd cursul Nistrului se apropiau de ţinuturile vecine ou Marea Neagră. Triburile care locuiau sau cutreerau această vastă regiune ascultau de acelaş cuceritor şi, pe nesimţite, ele au dat naştere unui singur popor. Limba Rusiei este un dialect al limbii slavone, dar în veacul al X-lea aceste două graiuri erau diferite unul de altul, şi cum limba slavonă domina în sud, se poate presupune că ruşii originari din nord, primii supuşi ai şefului varang, erau o parte a rasei finice. Odată cu migraţia, unirea sau conto-

[1] Despre geografia şi comerţul Rusiei vorbeşte pentru prima dată împăratul Constantin Porfyrogenetul *(De Administrando Imperii*, c. 2, p. 55, 56; c. 9, p. 59—61; c. 13, p. 63—67, p. 107: c. 42, p. 112, 113): acestea au fost deasemenea clarificate datorită sîrguinţei lui Bayer *(De Geographia Russiae Vicinarumque Regionum circiter A.C. 948*, în *Comment. Acad. Petropol.*, vol. IX., p. 367—422, vol. X. p. 371—421) cu ajutorul cronicilor şi tradiţiilor Rusiei, Scandinaviei etc.

pirea triburilor rătăcitoare, imaginea vagă și neconturată a deșertului scit s-a schimbat în mod continuu. Dar cea mai veche hartă a Rusiei indică cîteva puncte care își mai păstrează și astăzi poziția, iar cele două capitale Novgorod[1] și Kiev[2] sînt contemporane cu primă epocă a monarhiei. Novgorodul nu meritase însă epitetul de „mare", și nici alianța cu Liga Hanseatică[3], care răspîndea șuvoiul bogăției și principiile libertății. Pe vremea aceea, Kievul nu putea deocamdată să se laude cu trei sute de biserici și o populație imensă, cu o întindere și o strălucire care-i făcea pe cei ce nu văzuseră niciodată reședința cezarilor, să-l compare cu Constantinopolul. La origine cele două orașe nu erau altceva decît niște tabere sau bîlciuri, locurile cele mai potrivite unde barbarii se puteau aduna pentru treburile ocazionale ale războiului și comerțului. Totuși, chiar aceste adunări, anunță oarecare progres în privința traiului în societate. O nouă rasă de vite a fost adusă din provinciile de sud, iar pe mare și pe uscat,

[1] Senicața zicală care spune: „Cine poate rezista lui Dumnezeu și marelui Novgorod" este aplicată de Levêque *(Hist. de Russie,* vol. I, p. 60), chiar timpurilor care au precedat domnia lui Ruric. În istoria sa el citează adesea această republică, care a fost nimicită în anul 1475 (vol. II, p. 252–266). Călător scrupulos în privința exactității datelor pe care le prezintă, Adam Olearius a descris (în 1635) rămășițele Novgorodului și drumul pe mare și pe uscat al ambasadorilor din Holstein, vol. I, p. 123–129.

[2] *În această mare cetate, care este capitala regatului, există peste trei sute de biserici și opt piețe, și chiar un număr necunoscut de oameni.* (Eggehardus ad annum 1018 IX, apud Bayer, tom. IX, p. 412). El citează de asemenea (tom. X, p. 397) cuvintele analistului saxon, Cujus: *Capitala acesteia* (Rusiei) *este Kiev, rivală a sceptrului Constantinopolului, care este cea mai celebră podoabă a Greciei.* Faima Kievului, mai ales în veacul al XI-lea, ajunsese la urechile geografilor germani și arabi.

[3] Asociație de orașe libere, nerecunoscînd nici un suzeran, așezate de-a lungul Mării Nordului și Balticii; au cunoscut o mare prosperitate datorită comerțului (n.t.).

de la Baltica la Marea Neagră, de la gura rîului Oder pînă în portul Constantinopolului, predomina spiritul întreprinzător al comerțului.

> După ce traversau Marea Baltică, negustorii nordici își aduceau mărfurile și sclavii pe lacuri și pe rîuri, în lotci cioplite dintr-un trunchi de copac, cu care ajungeau, uneori navigînd și alte ori tîrîndu-le pînă la Kiev. Acolo își construiau nave mai mari și se avîntau în josul Niprului, apoi, de-a lungul coastei Mării Negre, pînă la Constantinopol, unde se bucurau de privilegii speciale.

Dar, aceleași mijloace de comunicație, care fuseseră deschise pentru binele omenirii, au fost curînd folosite în mod abuziv în dauna ei. Într-o perioadă de o sută nouăzeci de ani, rușii au făcut patru tentative de a jefui comorile Constantinopolului. Împrejurările au fost diferite, dar cauza, mijloacele și scopul pe care-l urmăreau aceste expediții navale au rămas aceleași[1]. Negustorii ruși văzuseră splendorile și apreciaseră luxul orașului cezarilor. Povestirile în care ei descriau minunile acestui oraș, lipsa anumitor mărfuri resimțită de ascultătorii lor, stîrnea poftele concetățenilor lor sălbatici. Ei invidiau darurile naturii, pe care clima lor nu le îngăduia, și rîvneau la operele de artă pe care prea leneși erau ca să le imite și prea săraci ca să le cumpere. Principii varangi au abordat flamura aventurii piraterești, recrutîndu-și cei mai curajoși soldați ai lor din rîndul popoarelor care locuiau în insulele nordice ale Oceanului[2].

---

[1] Războaiele rușilor cu grecii în secolele al IX-lea, al X-lea și al XI-lea sînt relatate în analele bizantine, mai ales în cele ale lui Zonaras și Cedrenos și toate mărturiile lor sînt adunate în lucrarea lui Stritter, *Rusia*, tom. I, pars II, p. 939—1044.

[2] Cedrenos in *Compend.*, p. 758.

Cu o liotă de două sute, pînă la o mie două sute de lotci destul de primitive, varangii s-au avîntat de trei ori pînă la Constantinopol; prima oară, în lipsa împăratului Mihail, ei ocupă chiar portul, dar sînt obligați să se retragă după o furtună cu efecte dezastruoase. A doua și a treia oară, în ciuda izbînzilor parțiale pe care le obțin, ei sînt respinși cu ajutorul celebrului „foc grecesc". Dar de cele mai multe ori, pericolul invaziei navale rusești a fost îndepărtat prin tratative și daruri, arma obișnuită a Bizanțului.

Rușii erau mai puțin puternici pe uscat ca pe mare, și cum îndeobște ei luptau pe jos, oștile lor neregulate trebuiau să fi fost adesea zdrobite și nimicite de cavaleria hoardelor scite. Totuși orașele lor în creștere, oricît de mici și pline de neajunsuri ar fi fost ele, ofereau un adăpost cetățenilor și alcătuiau o stavilă în calea inamicului. Pînă cînd sciziunea avea să devină de neînlăturat, monarhia Kievului preluă stăpînirea ținuturilor din nord, iar neamurile de la Volga pînă la Dunăre au fost supuse sau respinse de oștile lui Sviatoslav[1], fiul lui Igor și nepotul lui Ruric. Vigoarea minții și a trupului său erau oțelite de asprimile unei vieți războinice și sălbatice. Sviatoslav dormea de obicei pe pămînt, învelit într-o piele de urs, cu capul sprijinit de o șa. Hrana sa era proastă și frugală și, asemenea eroilor lui Homer[2], carnea pe care o consuma (adesea carne de cal) era prăjită sau friptă pe cărbuni. Războiul a dat armatei sale putere de rezistență și disciplină și se presupune că nici unui soldat nu-i era îngă-

[1] Descrierea felului de viață al lui Sviatoslav ori Sphendosthlavos, am luat-o din cronicile rusești ale lui Levêque *(Hist. de Russie)* vol. I, p. 94—107.

[2] Această asemănare reiese limpede din cartea a noua a *Iliadei* (205—221), atunci cînd ne sînt descrise micile detalii ale bucătăriei lui Ahile. Printr-o astfel de imagine un poet epic modern și-ar dezonora opera și și-ar dezgusta cititorul. Dar versurile grecești sînt armonioase — o limbă moartă rar poate apărea vulgară sau familiară — și la distanța de două mii șapte sute de ani, ne plac manierele primitive ale antichității.

duit să se dedea la mai mult lux decît şeful său. O ambasadă trimisă de Nichifor, împăratul bizantin l-a convins să întreprindă cucerirea Bulgariei şi un dar de o mie cinci sute de funzi de aur i-a fost pus la picioare pentru a-i acoperi cheltuielile, sau a-l răsplăti pentru truda expediţiei. O armată de şaizeci de mii de oameni a fost strînsă şi îmbarcată. Această oaste a navigat de la Nipru pînă la Dunăre. A debarcat pe coasta Moesiei şi după o ciocnire violentă, spadele ruşilor au biruit săgeţile cavaleriei bulgare. Regele învins coborî în mormînt. Copii săi fură luaţi prizonieri şi ţinuturile stăpînite de el, pînă la Munţii Balcani, au fost supuse sau pustiite de năvălitorii nordici. Dar, în loc să-şi părăsească prada şi să-şi îndeplinească obligaţiile, principele vareg înclina mai degrabă să înainteze decît să se retragă, dacă ambiţiile sale ar fi fost încununate de succes, reşedinţa sa în această epocă timpurie ar fi putut fi mutată într-o climă mai temperată şi mai roditoare. Sviatoslav recunoaşte avantagiile noii sale poziţii şi se bucura din plin de ele. Mulţumită ei el putea dobîndi, prin schimb sau jaf, diferitele produse ale pămîntului. Cum vasele sale navigau cu uşurinţă, el putea aduce din Rusia produsele locale: blănuri, ceară şi hidromel. Ungaria îi furniza o rasă de cai şi prada capturată din apus, iar Grecia avea din belşug aur, argint, şi obiecte de lux străine pe care, pînă atunci, în sărăcia sa, se prefăcuse că le dispreţuieşte. Cetele de pecenegi, chazari şi turci se adunară sub stindardul învingătorului; trimisul lui Nichifor trădă încrederea suveranului său, îşi atribui purpura şi făgădui să împartă cu noii săi aliaţi comorile lumii răsăritene. De pe malurile Dunării, principele rus îşi continuă marşul pînă la Adrianopol. El respinse cu dispreţ o somaţie formală de a evacua provincia romană şi răspunse furios că nu peste mult timp Constantinopolul se putea aştepta să aibă de-a face cu un inamic şi un stăpîn.

Ioan Tzimiskes, noul împărat al Bizanțului, reușește — însă după o lungă campanie — să-l împresoare pe Sviatoslav, obligîndu-l să se predea. Deși condițiile oferite de greci erau destul de blinde și-i îngăduiau să se retragă împreună cu rămășițele armatei sale, el s-a întors în Rusia numai după ce pe drum a fost rău lovit de triburile care, pe vremuri, îi fuseseră aliate. După această sîngeroasă aventură relațiile dintre ruși și Imperiul de Răsărit rămîn pașnice, iar influența comercială și culturală a Constantinopolului devine tot mai puternică la Kiev. Aceste bune raporturi tot mai accentuate sînt brusc întrerupte de intervenția tătarilor care năvălesc în Rusia, distrug principatul de la Kiev și țin toată țara în robie timp de trei sute de ani.

Capitolul LVI

SARAZINII, FRANCII ŞI GRECII ÎN ITALIA. PRIMELE AVENTURI ŞI AŞEZĂRI ALE NORMANZILOR. CARACTERUL ŞI CUCERIRILE LUI ROBERT GUISCARD, DUCE DE APULIA. ELIBERAREA SICILIEI DE CĂTRE FRATELE LUI, ROGER. VICTORIILE LUI ROBERT ASUPRA ÎMPĂRAŢILOR DIN EST ŞI VEST. ROGER, REGELE SICILIEI, NĂVĂLEŞTE ÎN AFRICA ŞI GRECIA. ÎMPĂRATUL MANUEL COMNENUL. RĂZBOAIELE GRECILOR CU NORMANZII. STINGEREA NORMANZILOR.

Timp de două veacuri şi mai bine, sarazinii, francii şi grecii luptă pentru stăpînirea Italiei. Bizanţul duce din nou o politică activă, reuşind să recucerească sudul peninsulei. Alianţele multiple, surprinzătoare, se leagă şi se desfac. Astfel, armatele Imperiului răsăritean resping o armată germană cu ajutorul a patruzeci de mii de arabi trimişi de califul din Egipt.

În acest permanent freamăt de arme se face apel la orice luptător disponibil; datorită împrejurărilor, nişte pelerini normanzi sînt angajaţi ca mercenari în oraşul Aversa, iar apoi, cu spada în mînă şi în număr din ce în ce mai mare, ei luptă împotriva a diverşi adversari şi cuceresc toată partea de sud a peninsulei italiene. În 1059, conducătorul lor, Robert Guiscard, ia titlul de duce al Apuliei iar un nepot al său, Roger, acela de rege al regatului Neapolului şi Siciliei (1130). Urmează o serie de conflicte cu Imperiul Bizantin; normanzii debarcă în repetate rînduri în Albania, devastează unele regiuni din Tracia şi arhipelagul grecesc, ajungînd in faţa palatului imperial din Constantinopol.

În 1081, ei debarcă în Tracia și îl înving pe împăratul Alexie Comnenul la Dyrrachium. Acesta cumpără cu bani grei ajutorul lui Henric al IV-lea, împăratul german și cu privilegii comerciale, pe acela al veneţienilor, dar este din nou învins de normanzi (1097).

Între 1155 și 1174, împăratul Manuel Comnenul încearcă din nou să cucerească Italia, însă nu izbutește; în 1185 normanzii atacă pentru ultima oară Imperiul de Răsărit și pradă Thesalonicul, dar sînt înfrînţi de Isaac Anghelos.

Cu timpul, regatul normand, lipsit de conducători capabili și frămîntat de lupte interne, cu războinicii moleșiţi de huzur, dispare ca putere mediteraneană și încetează de a fi o amenințare pentru Bizanţ.

Capitolul LVII

TURCII DIN NEAMUL SELGIUK. REVOLTA LOR ÎMPOTRIVA LUI MAHMUD, CUCERITORUL INDUSTANULUI. TOGRUL SUPUNE PERSIA ŞI PROTEJEAZĂ CALIFII. ÎNFRÎNGEREA ŞI PRINDEREA ÎMPĂRATULUI ROMAN DIOGENES DE CĂTRE ALP ARSLAN. PUTEREA ŞI SPLENDOAREA LUI MALEK-ŞAH. CUCERIREA ASIEI MICI. STAREA IERUSALIMULUI ŞI OPRIMAREA SA. PELERINAJ LA SFÎNTUL MORMÎNT.

Neamurile turcomane din centrul Asiei Mici intră în efervescenţă la începuturile mileniului nostru şi, sub conducerea lui Togrul, invadează Persia şi Asia Mică.

...De la căderea califilor, discordia ce domnea în rîndul sarazinilor şi decăderea lor dăduseră un răgaz provinciilor asiatice ale romanilor, care, prin victoriile lui Nicefor, Tzimikes şi Vasile, fuseseră extinse pînă la Antiohia şi fruntariile răsăritene ale Armeniei. La douăzeci şi cinci de ani după moartea lui Vasile, urmaşii săi fură pe neaşteptate atacaţi de un neam necunoscut de barbari; aceştia uneau vitejia sciţilor cu fanatismul noilor prozeliţi, cu meşteşugurile, artele şi bogăţia unei monarhii puternice[1]. Miile de călăreţi turci atacară o

[1] Pentru aceste războaie ale turcilor cu romanii, vezi în genere istoriile bizantine ale lui Zonaras şi Cedrenos, Scylitzes, continuatorul lui Cedrenos, şi Nicephorus Bryennios Caesar. Primii doi erau călugări ultimii doi oameni de stat, totuşi în calitate de greci se aseamănă atît de bine în relatările lor, încît abia se poate discerne o diferenţă de stil. Pentru orientali ca de obicei, mă bizui pe bogăţia de date din lucrările lui d'Herbelot (vezi titlurile primilor selgiukizi) şi pe acurateţea lui De Guignes (*Hist. des Huns*, tom. III, X).

frontieră de șase sute de mile, de la Taurus la Erzerum și sîngele a una sută treizeci de mii de creștini fu jertfit ca un prinos de recunoștință adus profetului arab. Totuși, armiile lui Togrul nu au influențat profund imperiul grecesc. Torentul s-a rostogolit mai departe, părăsind cîmpul deschis. Sultanul renunță fără glorie sau izbîndă la asediul unui oraș armenesc. Ciocniri neconcludente continuară să aibă loc, sporadic, urmînd cursul evenimentelor, iar vitejia legiunilor macedonene ale imperiului reînnoi faima cuceritorului Asiei.[1] Numele de Alp Arslan „leul viteaz" redă bine concepția poporului despre perfecțiunea omului și succesorul lui Togrul se dovedea la fel de feroce ca regele animalelor. El trecu Eufratul în fruntea cavaleriei turcești și intră în Cezarea, metropola Capadociei, spre care îl atrăgea renumele și bogăția bisericii Sfîntului Vasile. Construcția solidă rezistă distrugerii, dar el luă cu sine ușile altarului, încrustate cu aur și perle și profană moaștele sfîntului protector, ale cărui slăbiciuni omenești erau acum acoperite de venerabila rugină a timpului. În Armenia el nimici regatul și spiritul caracteristic poporului. Alp Arslan cuceri definitiv și Georgia. Mercenarii de la Constatinopol, străinii lipsiți de credință, veteranii neplătiți și neînarmați și recrutații fără experiență și disciplină, abandonară în fața dușmanului fortificațiile ei artificiale. Vestea pierderii *acestui hotar important* stîrni interesul, dar nu pentru mult timp, cît despre catolici, aceștia nu erau nici surprinși, nici nemulțumiți din pricină că un popor atît de profund contaminat de erorile ereziilor nestoriene și euticiene, fusese părăsit de către Hristos și maica sa în mîinile păgînilor[2]. Codrii și văile munților Caucaz au fost vajnic apărate

[1] Cedrenos, tom. II, p. 791. Credulitatea vulgului e întotdeauna plauzibilă; turcii au învățat de la arabi legenda lui Escander Dulcarnein (D'Herbelot, p. 317 etc.).

[2] *Cei ce locuiesc Iberia și Mesopotamia și Armenia învecinată și cei ce respectă erezia iudaică a lui Nestor* (Scylitzes, ad calcem Cedreni, tom. II, p. 834). Termenii ambigui în care acesta se ex-

de către băştinaşii georgieni[1] sau iberieni, dar sultanul turc şi fiul său Malek erau neobosiţi în continuarea războiului sfînt. Prizonierii lor fură obligaţi să făgăduiască supunere faţă de credinţa şi administraţia cuceritorului; în loc de colanul şi brăţările lor, cei care ţineau încă la credinţa părinţilor, erau forţaţi să poarte o potcoavă de fier, semnul infamiei. Totuşi, schimbarea n-a fost sinceră şi nici generală, şi de-a-lungul multor secole de robie, georgienii şi-au menţinut succesiunea prinţilor şi episcopilor lor... Falsa, sau sincera mărinimie a lui Mahmud Gazrevidul, nu a fost imitată de Alp Arslan, care o atacă fără nici un scrupul pe împărăteasa bizantină Evdochia şi pe copiii ei. Înaintarea lui ameninţătoare, o obligă pe aceasta să încredinţeze atît propria ei apărare cît şi sceptrul imperiului în mîna unui soldat şi astfel Roman Diogenes fu investit cu purpura imperială. Patriotismul, sau poate mîndria, îl hotărîră să părăsească Constantinopolul la două luni după urcarea sa pe tron, iar următoarea campanie el o porni, cum nu se poate mai scandalos, în timpul sărbătorilor de Paşte. La palat, Diogenes nu era decît soţul Evdochiei, în tabără era împăratul romanilor şi el a reprezentat acest personaj, cu slabele resurse de care dispunea şi cu un curaj invincibil. Curajul şi izbînzile sale învăţară pe soldaţi să lupte, pe supuşi să nădăjduiască şi pe duşmani să se teamă. Turcii pătrunseseră pînă în inima Frigiei, dar sultanul lăsase ca războiul să fie dus mai departe de către emirii săi şi nume-

---

primă nu mă vor tenta să bănuiesc că a confundat erezia nestoriană cu cea monophysită. El vorbeşte foarte familiar despre furia, mînia şi violenţa zeului, calităţi care mă tem că sînt străine fiinţei perfecte, dar bigotismul său e silit să mărturisească că foarte curînd după aceea ele au revenit romanilor ortodocşi.

[1] Dacă numele de georgieni ar fi fost cunoscut grecilor (Stritter, *Memoriae Byzant.*, tom. IV, *Iberica*), aş deduce că termenul are legătură cu îndeletnicirile lor agricole, ca *ţăranii sciţi* ai lui Herodot (IV, c. 18, p. 289, edit. Wesseling). Dar cuvîntul apare odată cu cruciadele, printre latini (Jac. a Vitriaco, *Hist. Hierosol.*, c. 79, p. 1095 şi orientals (d'Herbelot, p. 407) şi a fost împrumutat cuvios de la Sf. Gheorghe din Capadocia.

roasele detaşamente aflate sub conducerea acestora s-au împrăştiat în întreaga Asie, sigure de cuceririle lor. Încărcaţi de pradă şi uitînd disciplina, ei fură surprinşi separat şi învinşi de greci. Energia neobosită a împăratului părea să-i facă simţită prezenţa pretutindeni; duşmanul auzea de expediţia sa la Antiohia şi îi simţea spada pe dealurile Trebizondei. În decursul a trei trudnice campanii turcii fură alungaţi dincolo de Eufrat. În a patra şi ultima, Roman întreprinde eliberarea Armeniei. Ţara fiind pustiită, împăratul este nevoit să transporte cu el merinde pe două luni; el înaintează spre a asedia Malazkerdul[1], o importantă fortăreaţă, aflată la jumătatea drumului între oraşele moderne Erzerum şi Van. Armata lui se ridica la cel puţin o sută de mii de oameni. Oştile venite din Constantinopol erau întărite cu mulţimile în dezordine ale Frigiei şi Capadociei, dar adevărata lor forţă se bizuia pe supuşii şi aliaţii lor din Europa, legiunile din Macedonia şi escadroanele din Bulgaria; uzii, o hoardă în trecere prin Moldova, ei înşişi de rasa turcă[2], şi mai presus de toţi, bandele mercenare de franci şi normanzi. Lăncierii lor, socotiţi fără seamăn în practicarea exerciţiilor cu arma, sau după obiceiul grecesc, în practicarea dan-

[1] Acest oraş, menţionat de Constantin Porphirogenetul (*de Admin. Imperii*, II, c. 44, p. 119) şi de bizantinii din secolul al XI-lea sub numele de Mantzikiert este confundat de unii cu Theodosiopolis; dar Delisle, în notele şi hărţile sale, îl situează exact. Abulfeda (*Geograph.*, lab. XVIII, p. 310) descrie Malasgerdul ca un orăşel, zidit din piatră neagră, alimentat cu apă, fără pomi.

[2] Uzii grecilor (Stritter, *Memor. Byzant*, tom. III, p. 923—948) sînt gozii orientali (*Hist. des Huns*, vol. II, p. 522, tom. III, p. 133). Ei apar pe Dunăre şi Volga, în Armenia, Siria, Chorasan, şi numele pare să se fi extins asupra întregului neam turcic. (Uzii erau poporul care a fost numit mai tîrziu cumani sau comani de scriitorii bizantini. Erau un neam turcesc, în uncie privinţe înrudit cu pecenegii. Constantin Porfirogenetul îi menţionează ca trăind pe vremea lui, dincolo de chazari şi pecenegi. Au apărut mai întîi în Rusia la 1055. Apoi i-au izgonit pe pecenegi din Atelkuz, ţara din care aceştia îi izgoniseră mai înainte pe unguri — O.S.)

sului arzător, erau comandați de viteazul Ursel de Baliol, *rudă sau-părinte al regilor scoțieni*[1].

Încunoștiințat despre această îndrăzneață invazie, care îi amenința stăpînirile ereditare, Alp Arslan, se avîntă spre cîmpul de luptă, in fruntea a patruzeci de mii de călăreți[2]. Mișcările lor dibace semănară groaza și descurajarea în rîndurile grecilor, mult mai numeroși decît dușmanii lor; prin înfrîngerea lui Basilacius, unul dintre principalii generali greci, Alp Arslan își dovedi pentru prima oară vitejia și clemența. Din imprudență împăratul își despărțise forțele după cucerirea Malazkerd-ului. În zadar încercă el să-i recheme pe francii mercenari. Aceștia refuzară să-i asculte ordinele, iar Roman disprețui ideea de a-i aștepta. Dezertarea uzilor îi trezi temeri și îndoială; împotriva sfaturilor celor mai folositoare, el se avîntă drept înainte, căutînd o soluție rapidă și hotăritoare. Dacă ar fi ascultat propunerile avantajoase ale sultanului, Roman ar fi putut să-și asigure retragerea, și poate chiar pacea, dar in aceste propuneri el nu văzu decît teama și slăbiciunea adversarului; răspunsul său era conceput pe un ton de insultă și sfidare: „Dacă barbarul dorește pace, să evacueze terenul pe care îl ocupă pentru ca romanii să-și așeze acolo tabăra și să predea orașul Rei, și palatul lui de acolo, ca zălog al sincerității sale".

---

[1] Urselius (Ursollus), pe care Zonaras îl numește Russelius, este menționat de G. Malaterra (II, c. 33), printre cuceritorii normanzi ai Siciliei, sub numele său de familie, *Baliol*; proprii noștri istorici ne vor spune cum familia Baliol a venit din Normandia la Durham, a zidit castelul Bernard, pe Tees, iar unul din ei s-a însurat cu o moștenitoare din Scoția etc. Ducange *(Not. ad Nicephor. Bryennium*, II, nr. 4), a prelucrat acest subiect in onoarea Președintelui de Bailleul, al cărui tată renunțase la spadă și îmbrăcase roba.

[2] Elmacin (p. 343, 344) dă acest număr probabil care este redus de Abulpharagius la 15.000 (p. 227) și de d'Herbelot la 12.000 de călăreți. Dar același Elmacin vorbește despre 300.000 de soldați ai împăratului, în privința cărora Abulpharagius spune: *cu o sută de mii de oameni, mulți cai și mare fast.* Grecii se abțin de la orice precizare numerică.

Alp Arslan primi această cerere, dar el deplînse moartea altor musulmani credincioşi şi după o cucernică rugăciune, proclamă o liberă iertare pentru toţi cei ce doreau să se retragă de pe cîmpul de luptă. Cu propriile lui mîini el legă coada calului său, lăsă arcul şi săgeţile şi-şi luă buzduganul şi un iatagan, se îmbrăcă în haine albe, îşi parfumă trupul cu mosc şi declară că de va fi învins, locul acela să-i fie mormîntul[1]. Sultanul se prefăcuse în felul acesta că renunţă la folosirea arcului, dar speranţele sale de victorie se bizuiau pe săgeţile cavaleriei turceşti, ale cărei escadroane erau aşezate într-o formaţie degajată, în formă de semilună. În locul liniilor succesive şi al rezervelor, procedeul obişnuit al tacticii greceşti, Roman îşi conduse armata într-o singură şi solidă falangă şi respinse cu vigoare şi iuţeală rezistenţa meşteşugită şi elastică a barbarilor. În această luptă înşelătoare şi sterilă, el irosi cea mai mare parte a unei zile de vară, pînă ce prudenţa şi oboseala îl sili să se întoarcă în tabăra sa. Dar o retragere din faţa unui duşman neobosit este întotdeauna primejdioasă; la scurt timp după ce stindardul fu întors în semn că oastea se înapoia în tabără, falanga fu ruptă de laşitatea josnică a lui Andronic, un principe rival, care dezonoră originea sa şi purpura cezarilor, sau de gelozia sa, chiar şi mai josnică[2]. În această clipă de învălmăşeală şi istovire, coarnele formidabilei semilune se închiseră în spatele grecilor. Ar fi inutil să amintim numărul celor ucişi sau căzuţi prizonieri, odată cu nimicirea şi jaful taberei. Scriitorii bizantini deplîng pierderea unei perle de nepreţuit; ei uită să amintească faptul că în această zi fatală provinciile asiatice ale Romei, au fost pe veci jertfite.

---

[1] Scriitorii bizantini nu vorbesc atît de clar de prezenţa sultanului. *Încredinţînd conducerea forţelor sale unui eunuc, el s-a retras la distanţă*, etc. Oare gelozia, ignoranţa, sau adevărul îi fac să se exprime astfel?

[2] Era fiul caesarului Ioan Ducas, fratele împăratului Constantin (Ducange *Fam. Byzant.*, p. 165). Nichifor Bryennios îi laudă virtuţile şi îi iartă greşelile (I, p. 30, 38; II, p. 53). El recunoaşte duşmănia pe care i-o poartă lui Roman. Scylitzes vorbeşte mai clar despre trădarea sa.

Cită vreme mai rămînea o speranță, Roman încercă să adune și să salveze resturile armatei sale. Dar cînd turcii descoperiră centrul taberei și locul unde se afla împăratul, acesta rămase descoperit din toate părțile; împresurat de dușmanii victorioși, el continuă să lupte cu curajul disperării pînă la sfîrșitul zilei, în fruntea celor mai viteji și credincioși supuși, care se adunaseră sub stindardul său. Aceștia căzură în jurul său. Calul îi fu omorît, iar el însuși rănit; totuși singur și cutezător, ținu piept dușmanului pînă ce mulțimea îl copleși să-l ferecă în lanțuri. Un sclav și un soldat își disputară gloria de a fi răsplătiți pentru această faptă strălucită; un sclav care îl văzuse pe tronul din Constantinopol și un soldat a cărui meteahnă urîtă fusese trecută cu vederea în nădejdea că va aduce servicii însemnate. Despuiat de armele, giuvaerurile și purpura sa, Roman petrecu o noapte tristă și plină de primejdii pe cîmpul de bătălie, în mijlocul unei mulțimi în dezordine, alcătuită din barbari dintre cei mai de rînd. Dimineața, prizonierul imperial fi prezentat lui Alp Arslan; acesta se îndoia de norocul său; dar raportul ambasadorilor săi și mărturia patetică a lui Basilacius, care îmbrățișa cu lacrimi picioarele suveranului său, confirmară identitatea prizonierului. Succesorul lui Constantin, în straie umile, fu condus în divanul turcesc și i se porunci să sărute țarina în fața stăpînului Asiei. Cu toată sila, Roman se supuse și se spune că Alp Arslan, ridicîndu-se de pe tronul său și-ar fi pus piciorul pe grumazul împăratului roman.[1]. Dar faptul este îndoielnic și dacă în acea clipă de insolență, sultanul se supuse unui obicei al turcilor, felul cum se purtă de atunci încolo i-a făcut să-l laude pînă și pe cei mai fanatici dintre dușmanii săi și constituie o lecție pentru cuceritorii din cele mai timpurile civilizate. El îl ridică numaidecît pe prizonierul imperial de la pămînt și strîngîndu-i mîna de trei ori cu o delicată înțelegere, îl asigură că nimeni nu se va atinge de viața

[1] Acest fapt, de care ne îndoim, atunci cînd îl citim la Scylitzes și Constantin Manasses, este omis de Zonaras, din mai multă prudență.

şi demnitatea sa, acum cind era in suferință, dar cînd se afla în mîinile unui principe care învățase să respecte maiestatea semenilor săi și vicisitudinile soartei. De la divan, Roman fu condus într-un cort alăturat unde fu servit cu solemnitate și respect de către ofițerii sultanului, care de două ori pe zi îl așeza la locul de cinste al propriei sale mese. În timpul unei discuții libere și familiare, care dură opt zile, cuceritorul nu lăsă să-i scape nici un cuvînt, nici o privire jignitoare; el îi dojeni însă cu asprime pe acei supuși nevrednici ce-l părăsiseră pe viteazul lor împărat la ceasul primejdiei și îl mustră amabil pe adversarul său pentru unele erori comise în conducerea războiului. Deschizînd negocierile, Alp Arslan îl întrebă pe Roman la ce tratament se aștepta; calma indiferență a împăratului dovedi libertatea sa de gîndire. „Dacă ești crud", zise el, „îmi vei lua viața. Dacă îți pleci urechea la glasul trufiei, ai să mă tîrăști legat de roțile carului său de triumf; dar dac-ai să ții seama de interesele tale ai să te învoiești cu un preț de răscumpărare și o să mă înapoiezi țării mele." „Și cum te-ai fi purtat tu însuți, dacă norocul ar fi surîs armelor tale?" Răspunsul grecului trădează un sentiment pe care din prudență, ba chiar și din recunoștință, ar fi trebuit să și-l înăbușe: „De-aș fi învins eu, răspunse el feroce, aș fi lăsat multe urme de bici pe trupul tău". Învingătorul turc zîmbi la auzul acestor vorbe insolente ale prizonierului său și observă că legea creștină propovăduia iubirea dușmanilor și iertarea insultelor; el declară cu noblețe că nu va imita un exemplu pe care îl condamna. După o matură chibzuință, Alp Arslan dictă condițiile în care era dispus să acorde pacea și libertatea prizonierului imperial: o răscumpărare de un milion de galbeni[1], un tribut anual de trei sute șaizeci de mii, căsătoria copiilor imperiali și eliberarea tuturor mahomedanilor aflați în mîinile grecilor. Roman subscrise cu un sus-

[1] Prețul de răscumpărare și tributul sînt atestate de rațiune și de istoricii orientali. Ceilalți greci păstrează cu modestie tăcerea dar Nichifor Bryennios se încumetă să afirme că termenii erau acceptabili și că împăratul ar fi preferat moartea, unui tratat rușinos.

pîn la acest tratat atît de înjositor pentru măreția Imperiului. El fu îndată îmbrăcat cu o haină care la turci se bucura de mare cinste. Nobilii și patricienii săi li fură redați și, după o îmbrățișare curtenitoare, sultanul îl lăsă să plece, însoțit de daruri bogate și de o escortă militară. Dar Roman abia apucase să ajungă la hotarele imperiului cînd află că palatul și provinciile se lepădaseră de credința lor față de prizonier. Două sute de mii de galbeni fură adunați cu greu și monarhul învins trimise sultanului această sumă care nu era decît o parte a răscumpărării datorate, tristă mărturie a neputinței și căderii sale. Din generozitate, sau poate din ambiție, sultanul se pregăti să îmbrățișeze cauza aliatului său, dar înfrîngerea, închiderea și moartea lui Roman Diogene[1] îi zădărniciră planul.

Urmează o serie de lupte interne între dinastiile turcești (1071).

Un principe din linia domnitoare, Cutulmish, fiul lui Izrail, fiul lui Selgiuk, căzuse în bătălia împotriva lui Alp Arslan și omenosul învingător vărsă o lacrimă pe mormîntul lui. Cei cinci fii ai acestuia, căliți în luptă, dornici de putere și nerăbdători de răzbunare își traseră iataganele din teacă împotriva fiului lui Alp Arslan[2]. Ambele armate așteptau semnalul de începere a luptei cînd califul, uitîndu-și maiestatea care îl ascundea de ochii mulțimii, își interpuse venerabila sa mediere. „În loc de a vărsa sîngele fraților voștri, al fraților voștri de neam și întru credință, uniți-vă într-un război sfînt împotriva grecilor, dușmanii lui Alah și ai profetului său." Turcii ascultară de vocea sa. Sultanul își îmbrățișă rudele rebele și cel mai mare dintre frați, viteazul Soliman, acceptă stindardul regal, care îi dădea drept de liberă cucerire și stăpînire ereditară asupra provinciilor imperiale ro-

[1] Înfrîngerea și captivitatea lui Roman Diogene pot fi găsite în Ioannes Scylitzes ad calcem Cedreni, tom. II, p. 835—843 etc.
[2] Între timp Alp Arslan fusese asasinat (n.t.).

mane, de la Erzerum la Constantinopol și a regiunilor necunoscute ale Apusului[1]. Întovărășit de cei patru frați ai săi, el trecu Eufratul. Tabăra turcească fu curînd așezată în împrejurimile orașului Kutaiek, în Frigia și cavaleria sa ușoară pustii țara pînă la Hellespont și Marca Neagră. Din anii cînd începuse declinul imperiului roman de răsărit, peninsula Asiei Mici fusese expusă invaziilor trecătoare, dar nimicitoare, ale perșilor și sarazinilor; roadele unei cuceriri durabile au fost însă rezervate sultanului turcilor, ale cărui armate au fost chemate de către grecii ce năzuiau să domnească peste ruinele țării lor. De cînd Roman fusese luat prizonier, slabul fiu al Evdochiei tremurase timp de șase ani sub greutatea coroanei imperiale pînă ce provinciile din apus și răsărit au fost pierdute în aceeași lună, în urma unei duble răscoale. Ambii șefi ai celor două răscoale se numeau tot Nichifor, dar poreclele de Bryennios și Botaniates îl deosebeau pe candidatul european de cel asiatic. Motivele fiecăruia din cei doi, sau mai curînd promisiunile lor fură cîntărite în divan și după oarecare șovăire, Soliman se declară în favoarea lui Botaniates; el deschise drum liber oștilor răsculate în trecerea lor de la Antiohia la Nicea și alătură stindardul semilunei celui al Crucii. După ce aliatul său se urcă pe tronul de la Constantinopol, sultanul fu primit cu toate onorurile în suburbia Crysopolis sau Scutari; un corp de două mii de turci fu transportat în Europa, și datorită dibăciei și curajului său, împăratul îl înfrînse și-l luă prizonier pe Bryennios. Dar cucerirea europeană a fost scump plătită prin sacrificarea Asiei. Provinciile de dincolo de Hellespont și Bosfor au încetat să recunoască stăpînirea Bizanțului, lipsindu-l de veniturile provenite din aceste teritorii; înaintarea siste-

[1] În privința cuceririi Asiei Mici, de Guignes n-a beneficiat de nici un ajutor din partea scriitorilor turci și arabi, care nu fac decît să-i înșire pe selgiukizii din Rum. Grecii nu sînt dornici să-și expună rușinea, iar dacă dorim să cunoaștem mai mult trebuie să căutăm cîteva referiri la Scylitzes (p. 860, 863), Nicephor Bryennios (p. 88, 91, 92 etc. 103, 104) și Anna Comnena (*Alexias*, p. 91, 92 etc., 168 etc.).

matică a turcilor, care fortificară trecerile peste rîuri şi munţi, nu lăsa nici o speranţă că ei se vor retrage sau că vor fi izgoniţi. Un alt candidat imploră ajutorul sultanului; îmbrăcat în veşminte de purpură şi încălţăminte roşie, Melissenus urma tabăra turcească, iar în deznădejdea lor, oraşele ce se împotriveau cuceritorului fură ademenite de apelul unui principe roman, care le predă numaidecît în mîinile barbarilor. Cuceririle nou dobîndite fură confirmate printr-un tratat de pace cu împăratul Alexie. Faptul că acesta se temea de Robert[1], îl obligă să caute prietenia lui Soliman, şi numai după moartea sultanului el extinse pînă la Nicomedia, la vreo şaizeci de mile de Constantinopol, frontiera răsăriteană a lumii romane. Singură Trebizonda, situată în punctul cel mai îndepărtat pe ţărmul Euxinului şi ocrotită din toate părţile de mare şi munţi, îşi păstră vechiul caracter de colonie grecească şi apără in anii ce aveau să vină soarta imperiului creştin.

---

[1] Regele normand din sudul Italiei, care îl ataca atunci în Europa. (n.t.).

Capitolul LVIII

ORDINEA ȘI IMPORTANȚA NUMERICĂ A PRIMEI CRUCIADE. CARACTERUL PRINȚILOR LATINI. MARȘUL LOR SPRE CONSTANTINOPOL. POLITICA ÎMPĂRATULUI ALEXIE. CUCERIREA NICEEI, ANTIOHIEI ȘI IERUSALIMULUI DE CĂTRE FRANCI. ELIBERAREA SFÎNTULUI MORMÎNT. GODEFROY DE BOUILLON PRIM REGE AL IERUSALIMULUI. INSTITUȚIILE REGATULUI FRANCEZ SAU LATIN

La vreo douăzeci de ani după cucerirea Ierusalimului de către turci, Sfîntul Mormînt a fost vizitat de un ermit cu numele de Petru, născut la Amiens, în provincia Picardia[1] din Franța. Nedreptățile suferite de el și împilarea numelui de creștin i-au trezit mînia și înțelegerea pentru soarta Imperiului Bizantin. El și-a amestecat lacrimile cu cele ale patriarhului de la Constantinopol și a întrebat cu toată sinceritatea dacă exista vreo nădejde ca lucrurile să se îndrepte și dacă din partea împăratului grec al Răsăritului, speranța aceasta era întemeiată. Patriarhul i-a expus viciile și slăbiciunile succesorilor lui Constantin. „Voi trezi, exclamă ermitul, popoarele războinice ale Europei, înflăcărîndu-le în apărarea cauzei noastre" și Europa ascultă de chemarea ermitului. Mirat, patriarhul îl lăsă să plece înarmat cu scrisori în

[1] Originea numelui de *Picards* și *Picardie*, ce derivă din el, este bizară. Această numire nu a existat înainte de anul 1200. Ea era o glumă academică, un epitet folosit mai întîi pentru caracterul certăreț al studenților care veneau la Universitatea din Paris de la frontiera Franței și a Flandrei (Valesii *Notitia Galliarum*, p. 447; Longuerne, *Description de la France*, p. 54).

core se plîngea de relele ce bîntuiau în Răsărit şi cu alte epistole ce întăreau autoritatea ermitului; Petru debarcă la Bari, şi de îndată se grăbi să sărute picioarele pontifului de la Roma. Era un om mic de stat, cu o înfăţişare jalnică, dar privirea sa era îndrăzneaţă şi vioaie, şi poseda acea vehemenţă în vorbire care arareori dă greş atunci cînd tinde să împărtăşească altora convingerea sa sufletească[1].

Papa Urban al doilea îmbrăţişează cu entuziasm ideea monahului şi se transformă în apărătorul acestei cauze. Cu toate că papalitatea era în conflict cu regii Franţei şi ai Germaniei, el a făcut apel la clerul şi nobilimea Occidentului, convocîndu-i pe reprezentanţii lor mai întîi la Plancentia, în 1095 şi apoi, în anul următor, la Clermont; aci au fost adoptate măsurile necesare în vederea organizării unei cruciade şi s-a hotărît pornirea unei mari expediţii pentru alungarea turcilor din Asia Mică şi eliberarea Ierusalimului. De la început acestei expediţii i-a fost imprimat caracterul de război sfînt, purtat sub semnul crucii; campania a fost pregătită într-o atmosferă de fanatism şi superstiţii, de miracole şi de prevestiri.

Regii n-au participat la această cruciadă, însă un număr de mari feudali, fraţi şi veri de-ai suveranilor, cu vasalii şi oştirile lor s-au legat solemn să-şi închine viaţa şi averea acestui nobil scop.

Despre conducătorii şi soldaţii care au pornit spre Sfîntul Mormînt, voi îndrăzni să afirm că toţi erau mînaţi de entuziasm şi de credinţa într-o faptă mare; toţi nutreau speranţa unei recompense, şi certitudinea unui ajutor din partea proniei cereşti. Dar, tot atît de convins sînt că la *mulţi* acestea nu erau singurul, iar la *unii* nu erau principalul imbold. Practica şi abuzurile religiei sînt neputincioase cînd

---

[1] Guillaume de Tyr (I, c. 11, p. 638) îl descrie astfel pe ermit. Vezi Albert Aquensis, p. 185; Guibert, p. 482; Anna Comnena in *Alexiad.*, X, p. 284, cu notele lui Ducange, p. 349.

caută să stăvilească tendințele unui popor, dar ele se dovedesc puternice și irezistibile cînd stîrnesc acest șuvoi de oameni aparținînd atîtor popoare. Papii puteau tuna și fulgera mult și bine împotriva barbarilor, amenințînd cu turnirurile lor sîngeroase, deșănțarea lor în dragoste și duelurile lor juridice[1]. Este însă mai ușor să provoci discuțiile metafizice ale grecilor, să trimiți la mănăstire victimele anarhiei și ale despotismului, să sanctifici răbdarea sclavilor și a lașilor, sau să afirmi valorile umane și bunăvoința creștinilor moderni. Deasemenea, războiul și exercițiile violente erau pasiunile majore ale francilor sau „latinilor". Drept penitență, li se ceru deci să-și satisfacă aceste pasiuni, să viziteze țări îndepărtate, și să tragă spada împotriva popoarelor din Răsărit. Izbînda lor, sau chiar și simpla încercare de a izbîndi ar imortaliza numele eroilor neînfricați ai crucii, și cele mai cucernice spirite nu puteau rămîne nesimțitoare în fața unor strălucite perspective de glorie militară. În măruntele conflicte din Europa ei vărsau sîngele prietenilor și concetățenilor lor pentru a dobîndi, eventual, un castel sau un sat. Ei puteau porni voioși, deci, împotriva popoarelor îndepărtate și a oștilor pe care armele lor le sorteau pieirii. Imaginația lor îi și făcea să se vadă ținînd strîns în mînă sceptrele de aur ale Asiei, iar cucerirea Apuliei și Siciliei de către normanzi putea da oricărui aventurier[2] nădejdea că va deveni stăpînul unui regat... Creștinătatea în starea ei primitivă, trebuie să fi acceptat superioritatea climei și culturii țărilor mahomedane; bogăția lor naturală și artificială fusese exagerată de poveștile pelerinilor și de darurile unui comerț sporadic. Lumea de rînd, atît cei mai mari cît și cei mai mici, a fost învățată să creadă că orice minune e posibilă în țări unde curge lapte și miere, unde se află ruine și comori, aur și diamante, palate de marmoră și jasp, și crînguri înmirezmate de scor-

[1] Obicei al neamurilor germanice: judecata se făcea prin duelul dintre acuzat și acuzator (n.t.).

[2] Aluzie la grupul de aventurieri normanzi care își făuriseră un regat în Italia (n.t.).

țișoară și tămîie. În fața acestui paradis terestru, fiecare războinic se bizuia pe spada sa pentru a dobîndi belșug și cinstire pe măsura propriilor sale dorințe[1]. Vasalii și soldații lor iși puneau nădejdea în Dumnezeu și în stăpînul lor. Prada unui emir turc putea îmbogăți pe cel mai mărunt ins dintre cei ce urmau tabăra iar gustul vinurilor, frumusețea grecoaicelor[2], erau tentații care se potriveau mai bine condiției umane a campionilor crucii, decît profesiunii lor de credință. Dragostea de libertate era un imbold puternic pentru mulțimile oprimate de tirania feudală și eclesiastică. Sub semnul sfînt al crucii, țăranii și orășenii legați de pămînt, puteau scăpa de un stăpîn trufaș și să fie strămutați împreună cu familiile lor într-o țară a libertății. Călugărul putea să se elibereze de disciplina mănăstirii sale, camăta nu se mai îngrămădea pe capul datornicului care scăpa de urmărirea creditorilor, iar proscrișii și răufăcătorii de tot soiul aveau putința să sfideze mai departe legile și să scape de pedeapsa cuvenită pentru crimele lor[3]...

...Ignoranța care exagera speranțele, micșora pericolele acestui plan îndrăzneț. De la cucerirea turcească drumurile pelerinilor (către Ierusalim) încetaseră. Șefii înșiși aveau puține cunoștințe despre cît de lungă era calea și care era situația inamicilor lor, iar stupiditatea poporului era atît de mare, încît la vederea primului oraș sau castel de dincolo de

[1] Aceleași speranțe se regăsesc în scrisorile aventurierilor care locuiau în Franța. Hugues de Reiteste se putea lăuda că partea sa se ridica la o mănăstire și zece castele, care-i aduceau anual 1.500 de mărci și că va dobîndi o sută de castele prin cucerirea orașului Alepp (Guibert, p. 554, 555).

[2] În scrisoarea sa autentică sau fictivă către contele de Flandra, Alexie pune pe același plan pericolele bisericii, relicvele sfinților, „aurul și argintul dragostei“ și voluptățile celor mai frumoase femei (p. 476), ca și cum, spune Guibert indignat, femeile din răsărit ar fi mai frumoase decît cele din Franța.

[3] Vezi privilegiile cruciaților — eliberarea de datorii, scutirea de dobînzi, iertarea daunelor, absolvirea de pedepsele justiției civile etc. Papa era tutorele lor permanent (Ducange, tom. II, p. 651, 652).

hotarele cunoscute de ei, erau gata să întrebe dacă nu cumva acesta era Ierusalimul, capătul și țelul trudei lor. Totuși cei mai prudenți dintre cruciați, care nu erau siguri că pronia divină îi va hrăni cu o ploaie de prepelițe sau de mană, s-au aprovizionat cu acele metale prețioase care, în toate țările, reprezintă contravaloarea oricărui produs. Pentru a acoperi potrivit rangului lor, cheltuielile drumului, prinții și-au înstrăinat provinciile, nobilii — moșiile și castele, țăranii — vitele și sculele gospodăriei...

... Consiliul de la Clermont hotărîse pentru plecarea pelerinilor ziua de cincisprezece august, dar mulțimea nesăbuită și mizeră a plebeilor o luă înaintea datei stabilite; voi relata pe scurt calamitățile pe care ei le-au pricinuit și le-au suferit, înainte să vorbesc despre acțiunile lor mai serioase, adesea încununate de izbîndă. Pe la începutul primăverii, o gloată de vreo șaizeci de mii de inși, femei și bărbați de la granițele Franței și Lorenei s-au adunat în jurul primului misionar al cruciadei, stăruind cu zgomot să o conducă la Sfîntul Mormînt. Odată ajunși pe malurile Rinului și ale Dunării, ermitul, asumîndu-și rolul de general fără a avea talentul ori autoritatea unui conducător de oști, căută să întețească zelul adepților săi, sau se supuse impulsului lor prematur. Nevoile și numărul acestor adepți vădiră curînd nevoia ca mulțimea să se împartă: locotenentul său, Walter Fără un Ban, un ostaș viteaz dar nevoiaș, prelua comanda unei avangărzi de pelerini, a cărei situație poate fi determinată de proporția de opt călăreți la cincisprezece mii de pedestrași. Un alt fanatic, călugărul Godescal, urmă pilda lui Petru și o porni pe urmele lui; predicile sale stîrniră entuziasmul a cincisprezece pînă la douăzeci de mii de țărani din satele Germaniei. Spatele expediției suferea presiunea unei turme alcătuită din două sute de mii de inși, cel mai sălbatic și mai inconștient rebut al populației, care amestecau cucernicia cu dezmățul brutal al furtului, prostituției și beției.

Această mulţime în dezordine îşi începe cruciada prin cîteva masacre şi jafuri îndreptate împotriva evreilor din Lorena şi Palatinat, neamul „care l-a răstignit pe Hristos", după care coboară de-a lungul Dunării spre Bizanţ. Trecînd prin Ungaria şi Bulgaria ei se dedau la noi tulburări şi jafuri, care sînt sîngeros pedepsite de regele maghiar şi de guvernatorul roman al Bulgariei. Abia o treime a celor plecaţi să cucerească Ierusalimul ajunge pînă la Constantinopol, unde împăratul Alexie Comnenul îi sfătuieşte în zadar să aştepte restul expediţiei. Ei se lasă atraşi în cursă de sultanul turc Soliman, care îi masacrează în faţa Niceei, ridicînd la locul bătăliei o piramidă de oase.

Dintre primii cruciaţi, trei sute de mii pieriseră înainte ca un singur oraş să fi fost eliberat de păgîni, înainte ca fraţii lor mai serioşi şi de rang mai înalt să fi terminat pregătirile în vederea expediţiei lor.

Aceste preparative erau destul de complexe, dat fiind numărul cavalerilor şi al vasalilor lor. Godefroy de Bouillon a pornit din Lorena cu patruzeci de mii de pedestraşi şi zece mii de călăreţi, Raymond Conte de Toulouse, cu o sută de mii din sudul Franţei şi Bohémond, fiul lui Robert Guiscard, cu zece mii de călăreţi şi douăzeci de mii de pedestraşi din sudul Italiei. Toţi aceşti nobili aduceau cu ei, în afară de arme şi provizii, servitori, corturi, cîini şi şoimi de vînătoare, ba unii chiar soţiile şi suita lor. După diferite peripeţii şi întîrzieri ei ajunseră cînd împlineau nouă luni de la data plecării, sub zidurile Constantinopolului, unde împăratul Alexie Comnenul a trebuit să facă uz de toată diplomaţia sa şi să pună în joc multe din resursele sale băneşti, pentru a-i împiedica să-şi unească forţele spre a cuceri şi jefui Constantinopolul. În fine, după lungi tratative el parvine să-i transporte în Asia iar pe drum izbuteşte să-i unească în vederea realizării ţelului pe care şi-l propuseseră şi pe care aveau tendinţa să-l uite.

Cucerirea Asiei a fost întreprinsă de Alexandru, cu treizeci şi cinci de mii de macedoneni şi greci[1]; el îşi punea toată nădejdea în puterea şi disciplina falangei sale de infanterie. Forţa principală a cruciaţilor consta în cavaleria lor, şi fiind această forţă a fost reunită în şesurile Bityniei, cavalerii şi însoţitorii lor călări şi înarmaţi se ridicau la o sută de mii de luptători, în armură completă — cu coifuri şi cămaşa de zale. Valoarea acestor ostaşi merită o relatare amănunţită şi autentică; floarea cavaleriei europene putea oferi, într-un prim efort, acest corp formidabil de cavalerie grea. O parte din infanterie putea servi drept iscoade, pionieri sau arcaşi, iar mulţimea pestriţă se pierdea în propria-i dezordine; nu ne bazăm pe ochi sau cunoştinţe, ci pe credinţa şi fantezia unui capelan al contelui Baudouin[2] atunci cînd apreciem la şase sute de mii de pelerini în stare să poarte armele, în afară de preoţi, călugări, femei şi copii, efectivul taberei creştine..

... La apropierea acestei formidabile oştiri, Soliman s-a retras în munţi, însoţit de cincizeci de mii de călăreţi, cu care ataca ariergarda armatei creştine, ce-i asedia acum capitala. Niceea a căzut totuşi datorită sprijinului bizantinilor şi li s-a predat lor. Cruciaţii pornesc mai departe şi sînt atacaţi pe drum de toate forţele turceşti; dar după o luptă lungă şi sîngeroasă, ei resping victorios atacul turcilor şi înaintează spre Antiohia. În această perioadă se produce prima defecţiune: Baudouin pleacă cu oastea sa în ajutorul tiranului de la Edessa, ocupă acest oraş şi se proclamă stăpîn, întemeind un regat care a durat o jumătate de secol. Între timp trecuseră vara şi toamna; lipsa bizantinilor, care nu mai sprijină asediul Antiohiei, adăugată la indisciplina şi neprevedrea armatei

---

[1] Există oarecare divergenţe în privinţa efectivului armatei sale iar nici o autoritate nu poate fi comparată cu acea a lui Ptolemeu, care o apreciază la cinci mii de călăreţi şi treizeci de mii de pedestraşi. (vezi Usher, *Annales*, p. 152).

[2] Fulcher. Carnotensis, p. 387. El enumeră nouăsprezece popoare cu diferite nume şi vorbind diferite limbi (p. 389). Dar nu înţeleg clar diferenţa pe care o stabileşte între franci şi gali, itali şi apuli. Într-alt loc el infiercează cu dispreţ pe dezertori.

apusene, face ca operațiile militare să fie foarte anevoioase. Iarna, lipsa de provizii și bolile seceră și-i descurajează pe purtătorii Crucii, care acum se ceartă între ei, îi părăsesc pe șefii lor și fac să circule cele mai grosolane superstiții ce demoralizează armata. Din fericire, principele normad Bohemod de Tarent parvine să găsească un trădător sirian care îi predă o poartă de intrare, și Antiohia cade în mîna creștinilor, în primăvara anului 1098 e.n. Dar bucuria lor fu de scurtă durată; abia se așezaseră în orașul sleit de pe urma unui lung asediu, cînd fură la rîndul lor asediați de toate forțele emirilor turei sub comanda lui Kerboga, principele din Mosul. După douăzeci și cinci de zile de asediu, pradă foametei și deznădejdii și la capătul puterilor cruciații atacă forțele mult superioare ale turcilor cu curajul disperării și fanatismul credinței; ei izbutesc să învingă armatele turcești și să le împrăștie, pornind mai departe către ținta expediției. Din vajnica și numeroasa armată nu mai rămăseseră acum decît vreo patruzeci de mii de oameni în stare să poarte armele. În afară de iataganele și săgețile turcilor, foametea, frigul, molimele și dezertările le răriseră rîndurile, iar rivalitățile personale le măcinaseră moralul. Totuși rămășițele oștirii pornesc înainte și pe coasta siriană ele sînt aprovizionate și re-echipate de navele genoveze și pizane. În fine, cruciații ajung în fața Ierusalimului; zidurile puternice și garnizoana numeroasă a orașului par să sfideze mică armată creștină, din nou lipsită de provizii și furaje. Un prim atac este respins cu pierderi, dar cruciații construiesc două tunuri mobile pe care parvin să le împingă pînă sub ziduri.

Vineri, la ora trei după amiază, la ora și în ziua crucificării, Godefroy de Bouillon, sta victorios pe zidurile Ierusalimului. Exemplul său a fost urmat pretutindeni în rîndurile armatei creștine, unde ostașii viteji se străduiau să-i egaleze vitejia; la patru sute șaizeci de ani după cucerirea lui Omar, orașul a fost salvat de jugul mahomedan. În jaful bunurilor publice și particulare, aventurierii căzuseră de acord să respecte proprietatea exclusivă a primului ocupant; prada adu-

nată din marea moschee, șaptezeci de lămpi și vase de aur și argint masiv a răsplătit hărnicia și a demonstrat generozitatea lui Tancred[1]. Adepții săi însă făcură greșeala de a oferi un sacrificiu sîngeros dumnezeului creștinilor; iar dacă împotrivirea le putea stîrni mînia, în schimb, nici vîrsta și nici slăbiciunea sexului nu puteau îmblînzi furia lor necruțătoare. Timp de trei zile ei s-au dedat la un masacru fără discriminare[2], și infecția provocată de cadavre a produs o boală epidemică. După ce șaptezeci de mii de mahomedani fuseseră trecuți prin sabie și evreii inofensivi fuseseră arși în sinagoga lor, cruciații păstrară totuși o mulțime de prizonieri pe care interesul sau oboseala i-a convins să-i cruțe.

După aceste isprăvi, cavalerii crucii au pornit cu capul gol și desculți, intonînd cîntece bisericești și rugîndu-se fierbinte, în procesiune la locul Sfîntului Mormînl.

Opt zile după acest eveniment memorabil, pe care papa Urban nu l-a mai apucat, șefii latini au purces la alegerea unui rege, spre a păzi și guverna cuceririle lor din Palestina. Hugo cel Mare și Etienne de Chartres se retrăseseră după ce-și pierduseră oarecum bunul lor renume, pe care s-au străduit să-l recîștige printr-o a doua cruciadă și o moarte onorabilă. Baudouin se stabilise la Edessa, și Bohemond la Antiohia, iar cei doi Robert, ducele de Normandia și contele de Flandra preferau frumoasa lor moștenire din apus unei competiții dubioase sau unui sceptru steril. Gelozia și ambiția lui Raymond erau înfierate de înșiși tovarășii săi: și liber, drept și unanim, votul ostașilor îl proclamă pe Godefroy de Bouillon, primul și cel mai vrednic dintre campionii creștinătății...

---

[1] Nobil și neînfricat luptător, socotit modelul tuturor virtuților cavalerești (n.t.).

[2] Pe lîngă latini, cărora nu le e rușine de masacru, vezi Elmacin, (*Hist. Saracen.*, p. 363), Abulpharagius (*Dynast.*, p. 242) și de Guignes (vol. II, p. 99) de la Aboulmahasen.

...După ce a agăţat in faţa Sfîntului Mormînt spada şi stindardul sultanului, noul rege (care-şi merita titlul) îi îmbrăţişă pe tovarăşii săi ce se pregăteau de plecare şi nu păstră pe lingă sine, în afară de viteazul Tancred, decît trei sute de cavaleri şi două mii de pedestraşi, pentru apărarea Palestinei.

Regatul este organizat după sistemul feudal al Apusului, de unde sosesc cîteva sute de cavaleri, dornici de aventură; dar cel mai mare ajutor în apărarea micului regat împresurat din toate părţile de duşmani îl dau Cavalerii Hospitalieri, un ordin militar călugăresc, fondat pentru apărarea Sfîntului Mormînt; după ce întreaga Palestină a căzut totuşi în mîinile musulmanilor, ei s-au retras la Malta unde au fost cunoscuţi pînă de curînd sub denumirea de Cavaleri ai Ordinului de Malta.

Capitolul LIX

ÎMPERIUL GRECESC SUPRAVIEŢUIEŞTE. CRUCIADA A DOUA ŞI A TREIA: NUMĂRUL PARTICIPANŢILOR, EPISOADE; EVENIMENTUL PE CARE ELE ÎL REPREZINTĂ. SF. BERNARD. DOMNIA LUI SALADIN ÎN EGIPT ŞI SIRIA; CUCEREŞTE IERUSALIMUL. CRUCIADE NAVALE. RICHARD I AL ANGLIEI. PAPA INOCENŢIU AL III-LEA ŞI CRUCIADELE A PATRA ŞI A CINCEA. ÎMPĂRATUL FREDERIC AL DOILEA. LUDOVIC AL IX-LEA AL FRANŢEI ŞI ULTIMELE DOUĂ CRUCIADE. IZGONIREA LATINILOR SAU FRANCILOR DE CĂTRE MAMELUCI

Într-un stil mai puţin grav ca cel de care uzează istoria, aş putea eventual să-l asemuiesc pe împăratul Alexie cu şacalul[1], despre care se spune că urmăreşte paşii leului şi înghite resturile lăsate de el. Oricare vor fi fost temeiurile şi truda sa la trecerea primei cruciade, el a fost larg răsplătit de foloasele pe care le-a tras ulterior de pe urma faptelor vitejeşti ale francilor. Abilitatea şi vigilenţa sa le asigurase cruciaţilor prima lor cucerire; odată ce creştinii deveniră stăpîni pe această poziţie ameninţătoare, turcii fură obligaţi să se retragă din vecinătatea Constantinopolului. În timp ce cruciaţii, dînd dovadă de o vitejie nesăbuită, înaintau orbeşte în mijlocul ţărilor Asiei, vicleni greci folosiră momentul prielnic cînd emirii de pe coastă erau rechemaţi sub drapelul sultanului. Turcii au fost alungaţi din insulele Rodos

[1] Anna Comnena relatează: cucerirea Asiei Mici de către tatăl ei (*Alexiad.* XI, p. 321—325, XIV, p. 419); războiul dus de el în Cilicia împotriva lui Tancred şi Bohémond, p. 328—342; războiul din Epir, descris cu o prolixitate obositoare, XII, XIII, p. 345—406; moartea lui Bohémond, XIV, p. 419.

și Chios. Orașele Efes, Sardes, Philadelfia și Laodicea fură redate imperiului, pe care Alexie îl mări de la Hellespont pînă la malurile Meandrului și țărmul stîncos al Pamfiliei. Bisericile își recăpătară strălucirea. Orașele fură reclădite și fortificate și țara pustie a fost repopulată cu colonii de creștini, strămutați cu blîndețe de la frontierele mai îndepărtate și mai amenințate. Iar dacă în toiul acestor griji părintești, Alexie a uitat de eliberarea Sfîntului Mormînt, putem să-l iertăm; latinii însă l-au înfierat cu mîrșavul cuvînt de trădător și dezertor. Ei juraseră credință și supunere tronului său, dar și el jurase să-i ajute personal în strădania lor, sau cel puțin cu oștile și bogățiile sale. Josnica sa retragere îi elibera de orice îndatorire față de împărăția bizantină; spada care fusese instrumentul victoriei lor, era acum chezășia și actul doveditor al dreptei lor independențe. Se pare că împăratul nu a încercat să ridice din nou pretenții asupra regatului Ierusalimului, întrucît acestea nu se mai potriveau cu noile împrejurări[1]; dar nu trecuse mult timp de cînd Cilicia și Siria fuseseră în stăpînirea sa, iar armatele sale puteau ajunge mai ușor la hotarele lor. Marea armată a cruciaților era nimicită sau împrăștiată. Luat prin surprindere și făcut prizonier, Bohémond[2] lăsase principatul Antiohiei fără conducător; răscumpărarea ce-i fusese hotărîtă însemna pentru el o povară grea, iar numărul tovarășilor săi normanzi nu era destul de mare pentru a respinge atacurile grecilor și turcilor. În această situație grea, Bohémond luă hotărîrea generoasă de a încredința apărarea Antiohiei rudei sale, credinciosului Tancred, de a înarma Apusul împotriva Imperiului Bizantin și de a-și aduce la îndeplinire

---

[1] Regii Ierusalimului se supuneau totuși unei dependențe nominale; datele inscripțiilor pe care le-au lăsat lor (una se mai poate încă citi în biserica din Bethleem), așează respectuos înaintea numelui lor pe acela al împăratului care domnește la Constantinopol (Ducange, *Dissertation sur Joinville*, XXVII, p. 319).

[2] Într-o campanie contra turcilor; după multe peripeții el izbutește să fugă (n.t.).

planul folosind învățăturile și exemplul tatălui său Giscard. El se îmbarcă în taină și dacă e să credem cele relatate de prințesa Anna, Bohémond a trecut marea împînzită de dușmani, închis într-un sicriu[1]. Dar la întoarcerea sa în Franța, fu primit cu aplauzele publicului și onorat prin căsătoria sa cu fiica regelui. Întoarcerea i-a fost glorioasă, deoarece spiritele cele mai curajoase ale vremii s-au înrolat sub comanda sa încercată, și el retrecu Adriatica în fruntea a cinci mii de călăreți și patruzeci de mii de pedestrași, adunați din regiunile cele mai îndepărtate ale Europei[2]. Tăria cetății Durazzo și prudența lui Alexie, faptul că foamea se făcea tot mai mult simțită în rîndul celor ce-l urmau și apropierea iernii au înșelat speranțele lui ambițioase și venalii săi aliați fură ademeniți să-l părăsească. Un tratat de pace[3] a liniștit temerile grecilor, iar în cele din urmă, moartea adversarului lor, care se dovedise infidel jurămintelor, neînfricat în fața primejdiei și niciodată sătul de bunuri și de glorie ii scuti de griji. Copiii săi i-au urmat la domnia asupra principatului Antiohiei, dar granițele acestuia au fost trasate cu strictețe; omagiul de vasal era stipulat în mod clar și orașele Tarsus și Malmistra au fost înapoiate împăraților bizantini.

Pe coasta Anatoliei bizantinii stăpîneau întreaga întindere de la Trebizonda pînă la porțile Siriei. Dinastia selgiucidă[4] din Roum era despărțită din toate părțile de mare și

[1] Anna Comnena adaugă (X, p. 341) că, pentru a face ca stratagema să pară mai verosimilă, Bohémond era închis cu un cocoș mort și se întreba cum putea oare barbarul să suporte strîmtoarea și putreziciunea. Această poveste absurdă nu e cunoscută de latini.

[2] Geografia bizantină se referă probabil la Anglia, dar datele noastre, mai verosimile, arată că Henric I al nostru, nu i-ar fi permis să recruteze ostași în regatul lui. (Ducange, *Not. ad Alexiad.*, p. 41).

[3] Copia tratatului (*Alexiad.*, XIII, p. 406—416) este un document curios și original care ar cere, și ar putea oferi, o bună hartă a principatului Antiohiei.

[4] Vezi în lucrarea savantă a lui de Guignes (vol. II, part. II) povestea selgiucizilor de la Iconium, Alep și Damasc, prezentată după indicațiile care s-au putut procura de la greci, latini și arabi. Aceștia din urmă nu cunosc sau nu-i interesează treburile *Roum*-ului.

de frații săi musulmani. Puterea sultanului era zdruncinată de victoriile francilor, iar după pierderea Niceei, el își mută tronul la Cogni sau Iconium, un oraş obscur din interior, situat la peste trei sute de mile de Constantinopol[1]. În loc să se teamă pentru siguranța capitalei lor, principii Comneni au dus un război ofensiv împotriva turcilor și astfel prima cruciadă a împiedicat căderea imperiului în declin.

În 1147 porneşte a doua cruciadă, mai numeroasă dar mai prost condusă de ducii Burgundiei, Bavariei și Aquitaniei, de regii Franței și ai Germaniei. Bizantinii îi primesc cu răceală și îi privesc bănuitori, iar turcii, clima și ignoranța conducătorilor lor lichidează repede această expediție zadarnică.

Revenindu-și după surpriza provocată de prima cruciadă, musulmanii aflați acum sub comanda lui Saladin, cuceresc Ierusalimul (1187), alungindu-i pe latini. Se formează a treia cruciadă pentru recucerirea „locurilor sfinte". După unele mici victorii, pe care cruciații le dobîndesc la începutul campaniei, rivalitatea dintre Filip August, regele Franței și Richard Inimă de Leu, al Angliei, la care se adaugă vitejia lui Saladin, zădărnicesc și această încercare neizbutită (1191—1192).

Papa Inocențiu al III-lea instigă la a patra și a cincea cruciadă (1203—1218), dar ultima, debarcată în Egipt, cu greu își poate asigura o retragere, mai mult sau mai puțin onorabilă, iar cealaltă se îndreaptă spre Constantinopol, războindu-se nu cu păgînii, ci cu bizantinii.

---

[1] Xenophon și Strabo menționează Iconium ca un loc de popas spunînd că e un sat mai mare (Cellarius, tom. II, p. 121). Totuși sfîntul Paul a găsit aci o mulțime de evrei și păgîni. Sub numele corupt de Kunijah este descris ca un mare oraș, cu un rîu și grădini, aflat la trei leghe de munți și împodobit (nu știu de ce) cu mormîntul lui Platon. (Abulfeda, p. 303)

Capitolul LX

SCHISMA DINTRE BISERICILE GREACĂ ŞI LATINĂ. STAREA CONSTANTINOPOLULUI. REVOLTA BULGARILOR. ISAAC ANGHELOS DETRONAT DE FRATELE SĂU ALEXIE. ORIGINEA CRUCIADEI A PATRA. ALIANŢA FRANCEZILOR ŞI A VENEŢIENILOR CU FIUL LUI ISAAC. EXPEDIŢIA LOR NAVALĂ LA CONSTANTINOPOL. CELE DOUĂ ASEDII ŞI CUCERIREA FINALĂ A ORAŞULUI DE CĂTRE LATINI

Restaurarea imperiului apusean de către Carol cel Mare, a fost curînd urmată de despărţirea bisericilor greacă şi latină[1]. O duşmănie religioasă şi naţională mai separă încă cele două mari comunităţi ale lumii creştine; schisma de la Constantinopol, care a dus la depărtarea celor mai utili aliaţi ai Bizanţului şi i-a provocat pe cei mai periculoşi duşmani a grăbit declinul şi căderea Imperiului roman din Răsărit.

În cursul istoriei de faţă s-a putut observa nu odată, în mod clar, aversiunea grecilor pentru latini. Ea a izvorît la început din dispreţul servitudinii la care grecii erau supuşi; după domnia lui Constantin, acest resentiment a fost alimentat de trufia grecilor de a se şti egali sau superiori latinilor, iar în cele din urmă animozitatea a fost agravată de faptul că supuşii lor rebeli înclinau spre alianţa cu francii.

[1] În secolele ce urmează, din veacul al IX-lea pînă în veacul al XVIII-lea Mosheim urmăreşte schisma grecilor cu mijloacele unui cercetător învăţat, cu claritate şi imparţialitate; pentru acel *filioque* vezi *Inst. Hist. Eccles.*, p. 277; Leon III p. 303; Photios, p. 307, 308, Mihail Cerularios, p. 370, 371, etc.

În toate timpurile grecii au fost mîndri de superioritatea lor în domeniul cunoştinţelor laice şi religioase. Ei erau primii care primiseră lumina credinţei creştine, ei pronunţaseră decretele celor şapte consilii ecumenice. Numai ei posedau limbajul *Scripturii* şi al filozofiei, şi după cum socoteau ei, nu s-ar fi cuvenit ca barbarii, cufundaţi în întunecimea Apusului[1] să îndrăznească a discuta despre problemele înalte şi misterioase ale ştiinţei teologice. Aceşti barbari dispreţuiau la rîndul lor subtila şi agitata nestatornicie a orientalilor, autorii tuturor ereziilor, şi îşi binecuvîntau propria simplitate, care se mulţumea să păstreze tradiţia bisericii apostolice...

...Primele trei expediţii spre Ţara Sfîntă au întreţinut vie şi au scos în evidenţă aversiunea reciprocă a grecilor şi latinilor. Despre Alexie Comnenul se poate cel puţin spune că a pus la cale plecarea formidabililor pelerini. Dar succesorii săi, Manuel şi Isaac Anghelos, au uneltit cu mahomedanii spre ruina celor mai mari principi ai francilor, iar politica ambiguă şi răufăcătoare dusă de ei s-a bucurat de sprijinul activ şi liber consimţit al fiecărei categorii dintre supuşii lor. O bună parte a acestei dispoziţii ostile trebuie, fără îndoială, atribuită diferenţei de limbă, îmbrăcăminte şi obiceiuri, care desparte şi înstrăinează popoarele globului. Mîndria ca şi prudenţa împăratului a fost adînc rănită de prezenţa supărătoare a armatelor străine, care pretindeau dreptul de a trece prin posesiunile sale şi pe sub zidurile capitalei lui. Supuşii săi fură insultaţi şi jefuiţi de străinii grosolani ai Apusului, iar faptele îndrăzneţe şi cucernice ale femeilor sporeau ura grecilor timoraţi. Otrava fanatismului religios aprofunda şi învenina mai rău pricinile lumeşti care aţîţau duşmănia între cele două popoare. În loc ca fraţii lor, întru credinţă din Răsărit să-i primească ospitalieri şi să-i îmbrăţişeze cu drag pe ostaşii crucii, fiece glas era învăţat să repete numele de schismatic şi eretic, care pentru urechea

[1] Vezi Phot., *Epist.*, p. 47, ed. Mont. Patriarhul bizantin îi aseamănă cu trăznetul, cutremurul, grindina şi mistreţul; el îi numeşte precursori ai lui Anticrist, etc., etc.

unui ortodox sună mai odios decît acela de păgîn și necredincios. În loc să-i iubească pe cruciați pentru că aveau de fapt aceeași credință și se închinau aceluiași Dumnezeu, îi priveau cu ură și dezgust din cauza vreunei reguli a cultului bisericesc sau a vreunei probleme teologice, ce-i făcea pe creștinii din Apus, ori pe predicatorii lor să se deosebească de biserica orientală. În timpul cruciadei lui Ludovic al VII-lea, clerul grecesc spăla și purifica altarele care fuseseră spurcate, fiindcă acolo slujise vreun preot francez...

...Trecerea acestor puternice armate constituia un eveniment rar și comporta primejdii, dar cruciadele au făcut ca între Răsărit și Apus să se stabilească legături mai dese, care cu timpul au devenit un lucru obișnuit; ele au lărgit cunoștințele de-o parte și de alta, dar nu au dus la slăbirea prejudecăților. Bogăția și luxul Constantinopolului aveau nevoie de produsele tuturor climatelor. Importurile erau compensate prin meșteșugul și munca numeroșilor săi locuitori. Situația sa făcea din Bizanț un centru comercial al lumii, și în toate perioadele istoriei sale, acest comerț fusese în mîna străinilor. După declinul Amalfi-ului, veneticnii, pisanii și genovezii își introduseseră contoarele și așezămintele lor în capitala imperiului. Serviciile lor fură răsplătite cu onoruri și diferite scutiri de taxe și impozite. Ei achiziționaseră case și terenuri, familiile lor se înmulțiseră prin căsătorii cu localnicii și după ce Bizanțul îngădui ca o moscheie mahomedană să se ridice pe teritoriul său, a fost cu neputință să se interzică bisericile de rit roman[1]...

...În timpul domniei lui Manuel[2] și a succesorului său Alexie, negustorii italieni din Constantinopol fură acuzați de-a fi străini, eretici și favoriți ai împăratului; această întreită vină a fost plătită scump atunci cînd izbucni răzmerița care

[1] Vezi Anna Comnena (*Alexiad.*, VI, p. 161, 162) și un pasaj remarcabil din Nicetas (în *Manuel* V, c. 9).

[2] Care contractase o serie de alianțe matrimoniale cu principese și principi latini, deci catolici (n.t.).

a anunțat întoarcerea și înălțarea lui Andronic. Poporul se răsculă cu arma în mînă. De pe coasta asiatică, tiranul trimise oștile și galerele sale în ajutorul poporului răsculat împotriva străinilor; aceștia se apărară cu deznădejde, dar rezistența lor nu făcu decît să justifice furia mulțimii și să ascută pumnalele asasinilor. Ura de neam, lăcomia de pradă și fanatismul religios nu-și cruțară victimele, pe care nici vîrsta, nici sexul, nici legăturile de prietenie nu le-au putut salva. Latinii fură măcelăriți în casele lor și pe străzi, iar cartierul lor fu prefăcut în cenușă. Clerul era ars în biserici și bolnavii în spital. Numărul celor uciși poate fi oarecum apreciat dacă ținem seama că din milă și îndurare peste patru mii de creștini au fost vînduți în veșnică robie turcilor. Preoții și călugării au fost cei care și-au ridicat cel mai puternic glasul ațîțînd masacrul; în timp ce capul unui cardinal roman, trimisul papei, era despărțit de trup, legat de coada unui cîine și tîrît cu o sălbatică bătaie de joc prin oraș, ei înălțau un imn de slavă. Cei mai grijulii dintre străini s-au retras la primul semnal de alarmă pe vasele lor și trecînd prin Hellespont au scăpat lăsînd în urmă această tragedie sîngeroasă; în fuga lor ei au ars și au pustiit coasta pe o distanță de două sute de mile și s-au răzbunat cumplit pe supușii nevinovați ai imperiului, răfuindu-se mai ales cu preoții și cu călugării pe care îi considerau dușmanii lor personali; iar prin prada pe care au adunat-o s-au despăgubit pentru pierderea proprietăților și a prietenilor lor. La întoarcerea în patrie ei arătară Italiei și Europei bogăția, slăbiciunea, perfidia și răutatea grecilor, ale căror vicii erau prezentate drept adevărate întruchipări ale ereziei și schismei. Scrupulele primilor cruciați îi făcuseră să piardă cel mai buni prilej de a-și asigura prin stăpînirea Constantinopolului drumul spre Sfîntul Mormînt. O revoluție internă îi solicită și aproape îi

---

[2] Vezi relatarea faptelor în grecește și în latinește, în Nicetas (in *Alexio Comneno*, c. 10) și respectiv Guillaume de Tyr (XXII, c. 10, 11, 12, 13). Primul este potolit și concis, al doilea patetic, bogat în date și tragic.

obligă pe francezi și venețieni să realizeze cucerirea Imperiului Roman de Răsărit.

După pierderea Ierusalimului, cavalerii apuseni și mai ales cei francezi, la îndemnul papei Inocențiu și în alianță cu venețienii pornesc a patra oară în cruciadă (1198), sub conducerea lui Balduin de Flandra. Oștile se adună la Veneția (1201), de unde se îmbarcă și pleacă mai întîi spre coasta dalmată, cu scopul de a supune cetatea Zara care se revoltase împotriva venețienilor. Între timp Isaac Anghelos este înlăturat de pe tron de către fratele său, Alexie; fiul lui Isaac, tot Alexie cere ajutor cruciaților pentru ca tatăl său și el însuși să-și recapete tronul. Cruciații debarcă la Calcedon și își așează tabăra la Scutari, în fața Constantinopolului.

În cea de a zecea zi după ce-și așezaseră tabăra la Scutari, cruciații se pregătiră ca soldați și catolici, pentru trecerea Bosforului. Aventura era într-adevăr periculoasă, din pricina curentului larg și rapid. Pe vreme calmă, fluxul Euxinului putea duce cu el focul lichid și de nestins al grecilor; iar malul opus era apărat de șaptezeci de mii de călăreți și pedestrași înarmați cum nu se poate mai bine. În această zi memorabilă, care s-a întîmplat să fie luminoasă și plăcută, latinii fură împărțiți în șase batalioane, sau divizii. Prima avangardă, era condusă de Contele de Flandra, unul dintre cei mai puternici principi creștini prin dibăcia și numărul arbaletierilor săi. Cele patru batalioane următoare ale francilor erau comandate de fratele său Henric, conții de St. Paul și Blois, și de Mathieu de Montmorency; acesta din urmă avea cinstea de a-i număra în rîndurile sale ca voluntari pe nobilii din Champagne și pe mareșalul lor. A șasea divizie, ariergarda și rezerva armatei, era condusă de marchizul de Montferat, care se afla în fruntea germanilor și lombarzilor. Caii, înșeuați cu lungile lor cioltare ce atingeau

pămîntul, erau îmbarcaţi în *palandre*[1] plate; alături se aflau cavalerii, în armură completă, cu căştile legate şi lăncile în mînă. Suita lor numeroasă de *sergenţi*[2] şi arcaşi ocupa vasele de transport fiecare dintre acestea fiind remorcat de o galeră, vas puternic şi rapid. Cele şase divizii traversară Bosforul, fără a întîlni vreun inamic sau obstacol. Fiece divizie dorea să debarce prima, fiecare divizie şi fiecare ostaş erau hotărîţi să învingă sau să moară. Dornici să se afle acolo unde primejdia era mai mare, cavalerii în greaua lor armură săriră în mare, atunci cînd ea le ajungea pînă la cingătoare; pilda lor de vitejie fu urmată de sergenţi şi arcaşi; iar scutierii, coborînd podurile mobile ale palandrelor, duseră caii la mal. Înainte ca escadroanele să poată încăleca, înainte ca ele să se aşeze în formaţie şi să-şi aplece lăncile, cei şaptezeci de mii de greci dispăruseră la orizont. Fricosul Alexie fu primul care fugi, pildă ce fu urmată de ostaşii lui; numai după ce jefuiră bogatul său pavilion, latinii aflară că luptaseră cu un împărat. Ei hotărîră să se folosească de primul moment de zăpăceală al duşmanului pus pe fugă ca să-şi asigure printr-un dublu atac intrarea portului.

---

[1] Adopt din versiunea lui Vigenere cuvîntul care sună frumos, *palander*, folosit, cred şi astăzi în Mediterană. Dar dacă aş fi scris în franceză, aş fi preferat denumirea originală şi expresivă de *vessiers* ori *hussiers*, de la *huis*, sau uşă, care se lăsa ca o punte, dar care în mare se închidea în latura vasului. (Vezi Ducange şi Villehardouin, nr. 14 şi Joinville, p. 27, 28, edit. du Louvre), (Palandrele sînt nişte bareaze mari cu fundul plat care servesc la transbordări) (n.t.).

[2] Pentru a evita expresia vagă de însoţitori etc. folosesc după Villehardouin, cuvîntul *serjeants* pentru toţi călăreţii care nu erau şi cavaleri. Existau „*serjeants*" în armată şi în justiţie; parăzile sau o vizită la Westminster Hall, ne dau prilejul de a observa straniul rezultat al acestei deosebiri. (Ducange, *Glossar. Latin.*, *Servientes* etc., tom. IV, p. 226—231). (*Serjeants d'armes* erau pe vremea aceea ostaşi de elită, înarmaţi la fel cu cavalerul căruia îi aparţineau; ei au devenit mai tîrziu sergenţi de trupă, pe cînd *serjeants de loi* erau auxiliari ai justiţiei, ocupînd funcţia pe care o îndeplinesc astăzi portăreii şi comisarii de poliţie în Occident. La acest lucru face aluzie autorul (n.t.).

Turnul Galata[1], din suburbia Pera, a fost atacat și luat cu asalt de francezi, pe cînd venețienii își asumară sarcina mai grea de a forța cablul sau lanțul care era întins de la acel turn pînă la malul bizantin. După cîteva încercări fără rezultat, stăruința și îndrăzneala se dovedi mai tare. Douăzeci de vase de război, rămășițele flotei grecești, fură fie scufundate, fie cucerite. Enormele și masivele zale de fier[2] au fost tăiate de foarfeci sau rupte de greutatea galerelor[3]; și flota venețiană, sigură și triumfătoare putea fi ancorată în portul Constantinopolului. Prin aceste acțiuni îndrăznețe, o rămășiță[4] de douăzeci de mii de latini cuteza să asedieze o capitală ce număra peste patru sute de mii de locuitori[5] capabili să ia armele în apărarea țării lor, chiar dacă nu se arătaseră dornici să treacă la fapte. Această cifră ar presupune întradevăr o populație totală de aproape două milioane, dar oricît ar fi de necesar ca numărul grecilor să fie considerat

[1] E inutil să remarcăm că în ce privește turnul Galata, lanțul etc. Ducange este corect și complet. Consultați de asemenea capitolele potrivite din *C.P. Christiana* de același autor. Locuitorii Galatei erau atît de înfumurați și ignorați încît își închipuiau că scrisoarea Sfîntului Paul către galateni le era adresată lor.

[2] Un lanț greu de fier închidea portul Constantinopolul, azi „Cornul de aur" (n.t.).

[3] Vasul care a rupt lanțul se numea *Aquila* (Dandol., *Chronicon*, p. 322) pe care Blondus *(de Gestis Venet.)* l-a schimbat în *Aquilo*, vîntul de nord. Ducange, *Observations*, nr. 83, menține această interpretare, dar n-a văzut textul respectabil a lui Dandolo și nici n-a studiat îndeajuns topografia portului. Vîntul de sud-est ar fi fost mai prielnic.

[4] După cucerirea Zarei, o bună parte din cruciați, fiind excomunicați de papă, părăsiră expediția (n.t.).

[5] Patru sute de mii de oameni sau mai mult (Villehardouin nr. 133), trebuie înțeles în sensul de bărbați ajunși la vîrsta să poată purta arme. Le Beau *(Hist. du Bas Empire*, vol. XX, p. 417) atribuie Constantinopolului un milion de locuitori, dintre care 60.000 de călăreți și un număr infinit de pedestrași. În decăderea ei actuală, capitala imperiului otoman poate număra 400.000 de suflete. (Bell, *Călătorii*, vol. II, p. 401, 402.) Dar cum turcii nu țin registre și împrejurările sînt potrivnice, este imposibil ca cifra aceasta să fie controlată (Niebuhr, *Voyage en Arabie*, vol. I, p. 18, 19) punînd-o de acord cu populația reală a orașelor lor.

mai mic, faptul că se credea că e atît de mare face cinste spiritului neînfricat al atacatorilor.

În alegerea felului de a ataca, francezii și venețienii se deosebeau prin obiceiurile lor de viață și de război. Primii socoteau că partea dinspre mare și port a orașului constituie cea mai ușoară cale de acces spre Constantinopol. Dar venețienii aveau temei să afirme că își încredințaseră destul timp, viața și avutul unei ambarcațiuni șubrede și unui element precar, și cereau cu voce tare o luptă care să valorifice posibilitățile cavaleriei, un teren solid și un atac compact al pedestrașilor sau al ostașilor călări. După ce se ajunse la un compromis dictat de prudență, acela ca atît unii cît și alții să-și aducă aportul potrivit aptitudinilor lor, pe mare sau pe uscat, flota acoperind armata, cei doi parteneri au purces spre extremitatea portului. Podul de piatră al rîului a fost reparat în grabă și cele șase batalioane ale francezilor își așezară tabăra în fața Capitalei, la baza acelui triunghi ce cuprindea o suprafață cam de patru mile, între port la Marmara[1]. Ajunși la marginea șanțului lat și la picioarele zidului înalt, ei avură timp să privească greutățile întreprinderii lor. Porțile zidului din dreapta și stînga strîmtei lor tabere se deschideau adesea pentru a lăsa să iasă grupuri de cavalerie și infanterie ușoară, care ațineau calea celor răzlețiți, străbăteau regiunea în căutare de provizii, dădeau alarma de cinci-șase ori pe zi și îi obligau pe latini să se înconjoare cu o palisadă și să-și sape tranșee pentru a se pune la adăpost. Atunci cînd se făcea aprovizionarea și se organizau convoaie, venețienii se arătau prea zgîrciți, iar francezii prea lacomi. Ostașii se plîngeau de foame și de alte lipsuri pe care le îndurau, așa cum se întîmplă

[1] Pe planurile cele mai corecte ale Constantinopolului nu apar mai mult de 4.000 de pași. Totuși, Villehardouin calculează spațiul la trei leghe (nr. 86). Dacă ochiul nu l-a înșelat, el trebuie să fi socotit această distanță după vechea leghe galică, care avea 1.500 de pași și, în vremea sa, mai era, poate, folosită în Champagne (locul de baștină a lui Villehardouin) (n.t.).

de obicei în asemenea împrejurări şi poate că aceste lipsuri nu erau decît foarte adevărate; proviziile de făină aveau să se termine peste trei săptămîni, iar scîrba lor pentru carne sărată îi ispitea să se înfrupte din carnea cailor lor. Uzurpatorul îngrozit era susţinut de Theodor Lascaris, ginerele său, un tînăr viteaz, care năzuia să-şi salveze ţara şi să ajungă în fruntea ei. În rîndurile grecilor, soarta ţării, şi apărarea religiei trezeau conştiinţa datoriei de a lupta; ei îşi puneau însă cea mai mare nădejde în puterea şi curajul gărzii varange, a danezilor şi englezilor, cum sînt denumiţi de scriitorii acelor timpuri[1]. După zece zile de muncă fără răgaz, terenul a fost nivelat, şanţul astupat, iar lucrările de apropiere ale asediatorilor executate conform regulilor; două sute cincizeci de maşini de asalt intrară în funcţie cu diferitele lor capacităţi spre a curăţa meterezele, a zdruncina zidurile şi a submina fundaţiile. La prima apariţie a unei breşe, fură aşezate scările de asalt. Din poziţia lor avantajoasă, numeroşii apărători respinseră şi copleşiră pe îndrăzneţii latini, dar ei admirară hotărîrea a cincisprezece cavaleri şi a ajutoarelor lor, care, după ce izbutiseră să se urce pe ziduri, îşi păstrară periculoasa poziţie, pînă ce fură azvîrliţi jos şi făcuţi prizonieri de garda imperială. În partea dinspre port, atacul naval a fost condus cu mai mult succes de veneţieni, popor dibaci într-ale războiului care întrebuinţă cu acest prilej toate mijloacele cunoscute şi folosite înainte de descoperirea prafului de puşcă. O linie dublă, pe un front de trei bătăi de arc, era formată de galere şi corăbii; mişcările rapide ale primelor, erau susţinute de greutatea şi înălţimea celorlalte; punţile, pupa şi turnurile corăbiilor erau folosite ca platforme pentru maşinile de război, care îşi aruncau proiectilele peste capetele celor din prima linie. Soldaţii care săreau din galere pe uscat, fixau şi ridicau numaidecît scările de asalt, pe cînd

---

[1] Gărzile, Varangii, sînt numiţi de Villehardouin (nr. 85, 95) englezii şi danezii, înarmaţi cu securile lor. Oricare ar fi fost originea lor, un pelerin francez nu putea să se înşele in ce priveşte poporul din rîndul căruia se recrutau pe atunci aceste gărzi.

corăbiile cele mari, înaintînd mai încet şi coborînd o punte mobilă, deschideau o cale de acces prin văzduh de la catargele lor la metereze. În toiul bătăliei, dogele o figură venerabilă şi care se făcea uşor remarcată, sta drept, în armură completă la prora galeriei sale. Ameninţările, promisiunile şi îndemnurile sale dădeau necontenit un nou imbold strădoinţei vîslaşilor. Vasul său a fost primul care a izbit malul şi Dandolo[1] a fost primul războinic care a coborît la mal. Ostaşii aparţinînd atîtor neamuri admirau măreţia acestui bătrîn orb, fără a se gîndi că vîrsta şi infirmităţile sale făceau ca viaţa să aibă pentru el mai puţin preţ decît gloria nemuritoare. Dintr-o dată, o mînă invizibilă (căci stegarul fusese probabil ucis) aşeză pe metereze drapelul republicii. Douăzeci şi cinci de turnuri fură imediat ocupate prin procedeul plin de cruzime al incendierii, grecii fură alungaţi din cartierul alăturat. Dogele trimisese veste despre izbînda lui, cînd fu oprit în loc de pericolul ce-i ameninţa pe aliaţii săi. Declarînd cu nobleţe că ar prefera să moară împreună cu pelerinii, decît să cîştige o victorie prin distrugerea lor, Dandolo renunţă la avantajul său, îşi rechemă oastea şi se grăbi spre locul bătăliei. El găsi acolo cele şase mici batalioane epuizate ale francezilor, înconjurate de şaizeci de escadroane de cavalerie grecească, din care, cel mai mic era totuşi mai numeros decît cea mai mare dintre diviziile latinilor. Ruşinea şi disperarea îl îndemnaseră pe Alexie la acest ultim efort al unui atac general; dar ordinea neclintită şi aspectul bărbătesc al latinilor îl îngroziră; după o hărţuială la distanţă, cînd se lăsă întunericul, el îşi retrase trupele. Tăcerea sau tumultul nopţii îi exasperară temerile şi fricosul uzurpator, adunînd un tezaur de zece mii de funzi de aur, îşi părăsi în chip josnic soţia, poporul şi rangul, se aruncă într-o barcă, se furişă prin Bosfor şi acoperindu-se de ruşine, debarcă în siguranţă într-un port obscur al Tracici. De în-

[1] Dogele Veneţiei (n.t.).

dată ce fuga sa fu cunoscută, nobilii greci căutară iertare şi pace în temniţa unde orbul Isaac [1] aştepta în orice clipă vizita călăului. Salvat din nou şi înălţat de soarta schimbătoare, prizonierul în veşmintele sale imperiale, fu iarăşi aşezat pe tron şi înconjurat de sclavi prosternaţi, a căror groază adevărată şi bucurie prefăcută el nu era în stare s-o vadă. La răsăritul soarelui, ostilităţile au fost suspendate şi şefii latini fură surprinşi de un mesaj din partea împăratului legitim, care ocupa acum tronul, şi care era nerăbdător să-şi îmbrăţişeze fiul şi să-i răsplătească pe generoşii săi eliberatori[2].

Dar aceşti generoşi eliberatori nu erau dornici să-şi elibereze ostaticul, pînă ce nu aveau să obţină din partea tatălui său plata, sau cel puţin făgăduiala unei recompense. Ei aleseră patru ambasadori: Mathieu de Montmorency, istoricul nostru, mareşalul de Champagne şi doi veneţieni, spre a-l felicita pe împărat; la apropiere lor porţile fură date în lături; de ambele părţi ale străzilor erau aliniate halebardele gărzii engleze şi daneze, sala de audienţă strălucea de aur şi giuvaeruri, falşi înlocuitori ai virtuţii şi puterii. Alături de orbul Isaac era aşezată soţia sa, sora regelui Ungariei, iar apariţia ei le hotărîse pe nobilele matroane ale Greciei să iasă din singurătatea lor casnică şi să se amestece în cercul senatorilor şi al soldaţilor. Latinii, prin glasul mareşalului, vorbiră ca nişte oameni conştienţi de meritele proprii, care respectau opera săvîrşită cu mîinile lor şi împăratul înţelese limpede că înţelegerea fiului său cu veneţienii şi pelerinii trebuie ratificată, fără şovăire ori întîrziere. Retrăgîndu-se

---

[1] Isaac Anghelos, fostul împărat, detronat şi orbit de fratele său Alexie (n.t.).

[2] Despre primul asediu şi prima cucerire a Constantinopoului, putem citi în original scrisoarea cruciaţilor către Inocenţiu al III-lea, *Gesta*, c. 91, p. 533, 534; Villehardouin nr. 79—99; Nicetas in *Alexio Comnen.*, III, c. 10, p. 349—352; Dandolo în *Chron.* p. 323; Gunther şi abatele său Martin nu se întorseseră încă din pelerinajul lor îndărătnic la Ierusalim, sau Saint Jean d'Acre, unde cea mai mare parte a expediţiei a murit de ciumă.

într-o cameră personală, împreună cu împărăteasa, un șambelan, un interpret și cei patru ambasadori, tatăl tînărului Alexie întrebă, cu oarecare emoție, care erau aceste condiții. Supunerea imperiului răsăritean în fața puterii papale, eliberarea locurilor sfinte și o contribuție imediată de două sute de mii de mărci de argint. „Sînt condiții grele, răspunse el prudent. Greu de acceptat și greu de îndeplinit. Dar ele sînt pe măsura serviciilor și meritelor voastre.“ După această asigurare satisfăcătoare, baronii încălecară și-l aduseră pe moștenitorul Constantinopolului în oraș și la palat. Tinerețea și aventurile sale minunate cuceriseră toate inimile și Alexie a fost încoronat solemn, împreună cu tatăl său, în catedrala Sfintei Sofia. În primele zile ale domniei sale, poporul, binecuvîntat cu restabilirea bunei stări și a păcii, era încîntat de fericitul deznodămînt al tragediei; nemulțumirea nobililor, regretele și temerile lor erau ascunse sub pojghița fără cusur a bucuriei și loialității. Amestecul a două popoare aflate în conflict, în cadrul aceleiași capitale, ar fi purtat în sine germeni de necazuri și primejdii și astfel suburbia Galatei, sau Pera, fu destinată drept cartier pentru francezi și venețieni. Dar legăturile comerciale și familiale erau libere și zilnic cucernicia sau curiozitatea îi ispitea pe pelerini să viziteze bisericile și palatele Constantinopolului. Mințile lor grosolane, poate nepăsătoare față de artele mai rafinate, se minunau de splendoarea peisajului; sărăcia orașelor lor natale făcea să pară și mai mare numărul populației și bogățiile primei metropole a Creștinătății[1]. Uitînd de înaltul său rang, tînărul Alexie, îmboldit de interes și recunoștință se simțea și el ispitit să repete adesea vizitele intime pe care le făcea aliaților săi latini, iar atmosfera liberă a banchetelor, vesela îndrăzneala a francezilor, uita uneori de împăra-

[1] Cu energia sa brutală, Villehardouin (nr. 66, 100) vorbește despre vederile exterioare și interioare ale Constantinopolului, și impresia pe care ele o fac asupra pelerinilor. „Acest oraș, spune el, e suveran peste toate celelalte.“ Vezi pasajul paralel al lui Fulcherius Carnotensis, *Hist. Hierosol.*, I, c. 4, și Guill. Tyr. II, 3; XX, 26.

tul Răsăritului[1]. În convorbirile lor mai serioase, se căzu de acord că reunirea celor două biserici trebuia obținută cu răbdare și în timp; dar setea de bani ridica mai multe piedici în calea tratativelor decît zelul religios; și o sumă considerabilă a fost numaidecît plătită pentru a alina nevoile și a reduce la tăcere insistențele cruciaților[2].

Alexie se temea de momentul plecării lor. Absența cruciaților l-ar fi eliberat de obligațiile pe care nu era încă în stare să le îndeplinească, dar prietenii săi l-ar fi lăsat descoperit și singur, în voia capriciilor și prejudecăților unui neam perfid. Pentru a le prejungi șederea și a căpăta un răgaz de un an, el plănuia să-i mituiască, plătindu-le cheltuiala și achitînd, în numele lor, costul transportului datorat vaselor venețiene. Oferta a fost discutată în consiliul baronilor și după ce scrupulele acestora fură luate de două ori în dezbatere; sfatul dogelui și rugămintea tînărului împărat fură acceptate din nou cu o majoritate de voturi. Cu prețul a o mie șase sute de funzi de aur, el îl convinse pe marchizul de Montferat să-l însoțească împreună cu o armată în provinciile europene, să-i stabilească autoritatea și să-l urmărească pe unchiul său[3], deoarece prezența lui Baudouin și a aliaților săi din Franța și Flandra, inspira teamă și respect la Constantinopol. Expediția a fost încununată de succes. Împăratul orb exulta în fața izbînzilor dobîndite de armatele sale; el își pleca urechea la vorbele lingușitorilor cînd ei ii preziceau că providența, aceeași care îl ridicase din temniță

---

[1] În timp ce jucau zaruri, latinii i-au scos diadema și i-au pus pe cap o căciulă de lînă, sau de blană (Nicetas, p. 358). în cazul cînd acești hitri erau veneționi, gestul vădea impertinența negustorimii și a republicii.

[2] Villehardouin, nr. 101; Dandolo, p. 322. Dogele afirmă că venețienii erau plătiți mai încet decît francezii, dar el mărturisește că analele celor două popoare, adoptă puncte de vedere deosebite asupra acestui subiect. Îl citise pe Villehardouin? Totuși grecii se plîngeau (Gunther, *Hist.* c. p. 13). Vezi lamentările și invectivele lui Nicetas (p. 355).

[3] Alexie, fostul împărat, unchiul său, care fugise în Tracia de unde uneltea împotriva tînărului Alexie (n.t.).

pe tron, îi va vindeca podagra, îi va reda vederea şi va avea grijă ca domnia sa să propăşească ani îndelungaţi. Totuşi, gloria crescîndă a fiului tortura cugetul bătrînului plin de bănuieli; nici măcar trufia nu-i putea ascunde faptul că numele său era pronunţat fără entuziasm, în timp ce imperialul tînăr era lăudat din inimă şi de către toţi[1], ceea ce stîrnea invidia părintelui.

Prin recenta invazie grecii fuseseră treziţi dintr-un vis de nouă veacuri, timp în care se hrăniseră cu iluzia că nu se află armată străină în stare să cucerească capitala Imperiului Roman. Străinii din apus violaseră oraşul şi sceptrul lui Constantin se afla la bunul lor plac. Cei pe care ei îi sprijineau deveniră curînd tot atît de nepopulari ca şi străinii înşişi. Binecunoscutele vicii ale lui Isaac erau acum mai supărătoare datorită infirmităţilor sale, iar tînărul Alexie îşi atrăgea ura, ca un apostat care renegase obiceiurile şi credinţa poporului său. Înţelegerea sa secretă cu latinii a fost divulgată sau bănuită. Poporul şi mai ales clerul, sincer legat de credinţă şi superstiţiile lui; în fiecare mănăstire şi în jurul fiecărei tarabe, răsunau discuţii despre primejdia ce pîndea Biserica şi despre tirania papei[2]. Un tezaur gol putea cu greu să asigure luxul împărătesc şi pretenţiile străinilor. Grecii refuzau să evite, printr-o contribuţie generală, pericolul robiei şi jafului ce se profila la orizont. Împilarea la care se dedau cei bogaţi trezea o indignare mai periculoasă şi mai personală, iar atunci cînd împăratul topea vasele şi despuia imaginile sanctuarelor, el părea că justifică acuzările de erezie şi sacrilegiu. În absenţa marchizului Boniface şi a protejatului său imperial, Constantinopolul a fost lovit

[1] Domnia lui Alexie Comnenul umple trei din cărţile lui Nicetas p. 291—352. Scurta perioadă a restaurării lui Isaac şi a fiului său este lichidată în cinci capitole: p. 352—362.

[2] Cînd Nicetas îi reproşează lui Alexie alianţa sa lipsită de cucernicie, el se referă cu epitetele cele mai aspre la noua religie a papei. În acelaşi fel se exprimau cu sinceritate toţi grecii, pînă în ultima clipă a împăratului.

de o nenorocire care fu atribuită pe drept cuvînt necugetării pelerinilor flamanzi[1]. Într-una din vizitele lor în oraș, ei au fost scandalizați de aspectul unei sinagoge, în care era adorat un Dumnezeu unic. Modul lor operativ de a duce o controversă era de a-i trece pe necredincioși prin sabie și a le da foc caselor; dar evreii și cîțiva dintre vecinii lor creștini îndrăzniră să-și apere viața și bunurile, iar flăcările pe care bigotismul le ațîțase, mistuiră construcțiile cele mai ortodoxe și nevinovate. Timp de opt zile și opt nopți, incendiul s-a întins pe un front de peste o leghe, de la port pînă la Propontida cuprinzînd partea cea mai împînzită de clădiri și mai populată a orașului. Nu e ușor să ții socoteala bisericilor și palatelor superbe care au fost prefăcute într-un morman de ruine fumegînde, după cum nu e ușor să evaluezi mărfurile care au fost distruse în cartierele comerciale, sau să numeri familiile lovite de această nimicire în masă. Acest act de violență, de care dogele și baronii zadarnic se prefăceau că sînt cu totul străini, a făcut ca numele de latin să devină și mai nepopular; colonia latină de peste cincisprezece mii de persoane căută să-și afle un adăpost sigur printr-o grabnică retragere din oraș sub protecția stindardului lor, în suburbia Pera. Împăratul se întoarse în triumf, dar cea mai fermă și mai iscusită politică n-ar fi putut să-i croiască drum prin furtuna care s-a dovedit prea puternică pentru persoana și domnia acelui nefericit tînăr. Simpatiile sale și sfaturile tatălui îl făceau să încline spre binefăcătorii săi; dar Alexie ezită între recunoștință și patriotism, între frica de supuși și teama de aliații săi[2]. Prin purtarea sa nehotărîtă și schimbătoare, el pierdu stima și încrederea

---

[1] Acuzația adusă de Nicetas (p. 355) este categorică; el specifică: „autorii celor petrecute sînt flamanzii", deși greșește cînd presupune că aceasta e o denumire veche; Villehardouin (nr. 107) îi dezvinovățește pe baroni și nu cunoaște (sau poate se face că nu cunoaște) numele vinovaților.

[2] Compară bănuielile și plîngerile lui Nicetas (p. 359—362) cu acuzațiile directe ale lui Balduin de Flandra (*Gesta Innocent.* III, c. 92, p. 534).

amîndurora; pe cînd îl invita pe marchizul de Montferrat să ocupe palatul, Alexie lăsa ca nobilii să conspire și poporul să se înarmeze, pentru eliberarea țării lor. Fără a ține seama de situația sa dureroasă, șefii latini își repetau cererile și se mîniau fiindcă tînărul împărat tergiversa lucrurile; ei îl bănuiau de intenții rele și cereau un răspuns decisiv; pace sau război. Somația lor arogantă fu adusă la cunoștința lui Alexie de trei cavaleri francezi și trei deputați venețieni; aceștia își încinseră spadele, își încălecară armăsarii, străpunseră mulțimea furioasă și se înfățișară cu un aer neînfricat la palat, în fața împăratului grec. Ei amintiră răspicat serviciile pe care aliații i le făcuseră împăratului și obligațiile acestuia față de ei și declarară cu îndrăzneală că, dacă pretențiile lor bine întemeiate nu erau satisfăcute imediat și din plin, nu-l vor mai considera nici ca suveran, nici ca prieten. După această sfidare, cum alta nu rănise vreodată o ureche imperială, solii plecară fără a lăsa să se vadă vreun semn de teamă; dar faptul că izbutiseră să scape dintr-un palat slugarnic și un oraș ce clocotea de mînie îi miră chiar pe ambasadori; întoarcerea lor în tabără a fost semnalul declanșării ostilităților de-o parte și de alta.

În rîndul grecilor, orice autoritate ori înțelepciune erau înăbușite de mulțimea dezlănțuită care confunda furia cu vitejia, numărul cu puterea și fanatismul cu sprijinul și inspirația divină. Ambele popoare îl socoteau pe Alexie fals și vrednic de dispreț. Neamul josnic și fățarnic al Anghelilor era respins cu un dispreț gălăgios și poporul din Constantinopol împresură senatul, cerîndu-i să-i dea un împărat vrednic. Ei oferiră pe rînd purpura, fiecărui senator distins prin origine sau demnitatea sa, dar aceștia respinseră pînă la ultimul veșmîntul fatal. Discuția dură trei zile, și putem afla de la istoricul Nicetas, unul dintre membrii adunării, că loialitatea senatului era chezășuită doar de frică și slăbiciune. O fantomă, pe care timpul a cufundat-o în uitare, a

fost proclamată cu sila de mulțime[1]; dar autorul răzmeriței și conducătorul luptei era un prinț din casa Ducas și faptul că se numea Alexie, la fel cu împăratul, făcea necesară, ca cei doi să se deosebească unul de altul, prin porecla de Murzuflos[2], ceea ce în vorbirea vulgară indică apropierea sprîncenelor sale negre și zbîrlite. Patriot și curtean, în același timp, perfidul Murzuflos care nu era lipsit de șiretenie și curaj, se opuse latinilor atît în vorbe cît și în fapte, ațîță patimile și prejudecățile grecilor și știu să cîștige favorurile și încrederea lui Alexie, care îl numi în funcția de mare șambelan și îi vopsi sandalele cu culorile împărăției[3]. În toiul nopții el pătrunse în camera de culcare a împăratului, părînd speriat, și strigă că palatul era atacat de popor și trădat de gărzi. Sărind din culcușul său, nebănuitorul principe se aruncă în brațele dușmanului său, care îi puse la cale scăparea printr-o scară secretă. Dar această scară se termina într-o închisoare. Alexie fu înșfăcat, despuiat și ferecat în lanțuri; după ce gustă cîteva zile amărăciunea morții, el fu otrăvit, sau sugrumat, sau bătut cu bîte, din ordinul și în prezența tiranului. Împăratul Isaac Anghelos își urmă curînd fiul în mormînt și poate Murzuflos s-ar fi putut lipsi de o crimă inutilă, aceea de a grăbi ultima suflare a unui bătrîn neputincios și orb.

Moartea împăraților și uzurparea lui Murzuflos schimbase natura conflictului. Acum nu mai era vorba despre neînțelegeri între aliați, care își supraestimau serviciile aduse, sau își neglijau obligațiile. Francezii și venețienii uitară plîngerile

---

[1] Numele său erau Nicolae Canabos. El merita lauda lui Nicetas și răzbunarea lui Murzuflos (p. 362).

[2] Villehardouin (nr. 116) îl consideră un favorit, fără să știe că era prinț de sînge domnesc, un *Anghelos* și *Ducas*. Ducange, care se documentează epuizînd toate sursele de informație, crede că e fiul lui Isaac Ducas sebastocrator și văr de al doilea al tînărului Alexie.

[3] Sandale purpurii purtau numai împărații și caesarii (n.t.).

lor împotriva lui Alexie, vărsară o lacrimă pentru sfîrşitul prea timpuriu al tovarăşului lor şi jurară răzbunare unui neam perfid care încoronase pe un asasin. Totuşi, prudentul doge era încă dispus să negocieze. El ceru drept datorie, un subsidiu, sau o amendă de cincizeci de mii de funzi de aur, cam două milioane de lire sterline; iar tratativele n-ar fi fost întrerupte brusc, dacă zelul sau politica lui Murzuflos nu ar fi refuzat să sacrifice biserica greacă în folosul securităţii statului[1]. În ciuda insultelor duşmanilor săi externi şi interni, ne dăm totuşi deama că acesta nu era nedemn de rolul de apărător al ţării pe care şi-l asumase. Al doilea asediu al Constantinopolului a fost cu mult mai greu decît primul. Tezaurul s-a umplut şi disciplina a fost restabilită, printr-o cercetare severă a abuzurilor regimului trecut, iar Murzuflos, care cu un buzdugan de fier în mînă, mergea din fort în fort, în costumul şi cu ţinuta unui războinic, trezea groază, cel puţin printre soldaţii şi concetăţenii săi. Înainte şi după moartea lui Alexie, grecii au făcut două încercări viguroase şi bine dirijate de a arde flota duşmană în port; dar dibăcia şi curajul veneţienilor respinseră bruloţii şi flăcările rătăcitoare se pierdură în mare, fără a pricinui vreo pagubă[2]. În timpul unui atac nocturn, împăratul grec a fost învins de Henri, fratele contelui de Flandra. Avantajul numărului şi al surprizei de care beneficiase, făcea ruşinea înfrîngerii sale şi mai grea. Scutul său a fost găsit pe cîmpul de bătaie iar stindardul imperial[3], purtînd imaginea Fecioarei, a fost

[1] Din delicateţă, Dandolo şi Villehardouin omit ca scandaloasă această negociere, probabilă în sine, şi confirmată de Nicetas (p. 365).

[2] Baudouin menţionează ambele încercări de a incendia flota (*Gest.*, c. 92, p. 534, 535; Villehardouin (nr. 113—115) o descrie numai pe prima. Este remarcabil că nici unul dintre aceşti războinici nu remarcă vreo calitato specială a focului grecesc.

[3] Ducange (nr. 119) înşiră o sumedenie de date savante cu privire la stindardul imperial. Stindardul cu fecioara se păstrează la Veneţia ca trofeu şi relicvă. Dacă este autentic, cucernicul doge trebuie să-i fi tras pe sfoară pe călugării din Citeaux.

oferit în chip de trofeu și relicvă, călugărilor cistercieni, discipolii Sfîntului Bernard. Aproape trei luni, fără a excepta nici perioada sacră a postului mare, trecură în hărțuieli și pregătiri, înainte ca latinii să fie gata ori hotărîți la un asalt general. Fortificațiile de pe uscat fuseseră găsite inexpugnabile și cîrmacii venețieni informară că pe țărmul Mării de Marmara, ancorarea nu era sigură și corăbiile ar fi fost mînate de curent, departe de strîmtoarea Hellespontului; perspectivă deloc neplăcută pelerinilor lipsiți de entuziasm, care căutau orice prilej de a părăsi rîndurile armatei. Asaltul era deci hotărît de către atacatori și așteptat de asediați din direcția portului, iar împăratul își așezase pavilionul purpuriu pe o înălțime învecinată spre a îndruma și însufleți strădania oștilor sale. Un spectator neînfricat, dornic de fast și plăcere, ar fi putut admira lunga ordine de bătaie a celor două armate încleștate, ordine care se întindea pe o jumătate de leghe; una dintre armate se afla pe corăbii și galere, cealaltă pe ziduri și turnuri, ridicate mai sus de nivelul obișnuit cu ajutorul a numeroase turele de lemn suprapuse. La început, în furia primei năvale, atacatorii lansară săgeți, pietre și foc din mașinile de război; dar apa era adîncă, francezii îndrăzneți, iar venețienii dibaci; ei se apropiară de ziduri și o luptă disperată cu spade, sulițe, halebarde, se încinse pe punțile instabile, care legau bateriile plutitoare de cele stabile. Asaltul continuă într-o sută de puncte și apărarea răspunse, pînă ce superioritatea terenului și a numărului precumpăni și trompetele latine sunară retragerea. În ziua următoare, atacul fu reînnoit cu egală vigoare și cu același rezultat iar în timpul nopții dogele și baronii ținură sfat, preocupați nu de primejdia în care se afla fiecare dintre ei, ci de soarta întregii armate. Nu se auzi nici un glas care să amintească de scăpare sau tratative; fiecare războinic, după cum îi era firea, se mîngîia cu speranța victoriei sau certi-

tudinea unei morți glorioase[1]. Grecii beneficiau de experiența asediilor precedente, dar latinii erau plini de însuflețire și cunoașterea faptului că metropola Răsăritului putea fi cucerită, era de mai mare folos decît precauțiile locale pe care experiența le inspirase pentru apărarea sa. La al treilea asalt, corăbiile erau legate cîte două spre a le dubla puterea. Un vînt violent de la nord le împinse la mal. Episcopii din Troyes și Soissons conduceau prima linie și de-a lungul frontului de luptă[2] răsunau cuvintele „pelerin" și „paradis". Stindardele episcopale fură desfășurate pe ziduri. O sută de mărci de argint fuseseră promise primilor îndrăzneți iar dacă unora dintre aceștia moartea le-a răpit răsplata, numele și gloria lor au fost sortite veșniciei. Patru turnuri au fost escaladate, trei porți au fost sparte; cavalerii francezi, care e cu putință să fi tremurat pe cînd se aflau pe vas, în voia valurilor, se simțeau invincibili atunci cînd erau călări, pe pămînt bătut. Să relatez oare că cei o mie care păzeau persoana împăratului o luară la fugă în fața lănciei unui singur războinic? Despre fuga lor rușinoasă stau mărturie vorbele compatriotului lor, Nicetas. O armată de fantome pășea o dată cu eroul francez care în ochii grecilor căpătă proporțiile unui uriaș[3]. În timp ce fugarii își părăseau posturile și își aruncau armele, latinii intrară în oraș sub drapelele conducătorilor lor. Străzile și porțile se deschiseră pentru a-i lăsa să treacă și,

---

[1] Villehardouin (nr. 126) mărturisește că era pericol mare, iar Gunther *(Hist. C.P.* c. 13), afirmă că „nu exista nici o speranță de victorie". Totuși cavalerul disprețuiește pe cei care se gîndeau la fugă, iar călugărul își laudă compatrioții care s-au hotărît să moară.

[2] Baudouin și toți scriitorii onorează numele acestor două galere, „de bun augur".

[3] Făcînd aluzie la Homer, Nicetas îl numește „uriaș", înalt de nouă „orgyao" sau optsprezece metri, o statură care într-adevăr ar fi justificat teroarea grecilor. În această împrejurare, istoricul pare să țină mai mult la miraculos decît la țara sa, sau chiar la adevăr. Baudouin exclamă în vorbele psalmistului: „mai valoros e unul de-al nostru decît o sută de dușmani".

fie voit, fie din întîmplare, se dezlănţui un nou incendiu care, în cîteva ore, mistui o parte a Constantinopolului, egală cam cu trei dintre cele mai mari oraşe ale Franţei[1]. La căderea serii, baronii îşi numărară oştile şi îşi întăriră poziţiile. Ei erau speriaţi de întinderea oraşului şi desimea populaţiei, care ar fi putut cere un efort de încă o lună, în cazul cînd bisericile şi palatele şi-ar fi dat seama de puterea lor interioară. Dar spre dimineaţă o procesiune supliantă, cu cruci şi icoane anunţă supunerea grecilor şi potoli furia cuceritorilor. Uzurpatorul scăpă prin Poarta de Aur, palatele Blacherne şi Bucoleon fură ocupate de contele de Flandra şi marchizul de Montferrat; imperiul care mai purta încă numele lui Constantin şi denumirea de Imperiul roman, fu supus de armele pelerinilor latini[2].

Constantinopolul fusese luat cu asalt; legile războiului nu ridicau nici o stavilă în faţa învingătorilor, în afară de opreliştile religiei şi omeniei. Boniface, marchiz de Montferrat deţinea încă rolul de general al cruciaţilor şi grecii, care îi respectau numele ca pe acela al viitorului lor suveran, fură auziţi exclamînd „Sfînte-marchiz-rege, ai milă de noi!". Înţelepciunea sau mila sa deschise fugarilor porţile oraşului şi el îi îndemnă pe soldaţii Crucii să cruţe vieţile fraţilor lor creştini. Şuvoaiele de sînge care curg în paginile lui Nice-

---

[1] Villehardouin (nr. 130) nu cunoaşte iarăşi autorii acestui incendiu ale cărui cauze par oarecum mai lesne de înţeles; Gunther îl atribuie „unui nobil teuton" (c. 14). Incendiatorii par ruşinaţi!

[2] Pentru al doilea asediu şi cucerire a Constantinopolului, vezi: Villehardouin (nr. 113—132); Baudouin, *Epistola a doua către Inocenţiu al III-lea* (*Gesta*, c. 92); Nicetas care povesteşte şi domnia lui Murzuflos, (p. 363—375); aluziile lui Dandolo (*Chron. Venet.* p. 323—330) şi Gunther (*Hist. C.P.* c. 14—18) care completează tabloul cu o profeţie şi o viziune. Primul dă un oracol al Sibylei Eritreenc, care vorbeşte despre o mare armată ce înaintează sub conducerea unui şef orb, împotriva Bizanţului etc. Destul de curios, dacă prezicerea ar fi fost anterioară faptului.

tas, înseamnă de fapt măcelul a două mii dintre concetăţenii săi dezarmaţi[1]; cea mai mare parte dintre aceştia nu a fost masacrată de străini, ci de latinii care fuseseră alungaţi din oraş şi care dovedeau setea de răzbunare a unui partid învingător. Totuşi, dintre aceşti exilaţi unii ţineau mai puţin seamă de injuriile suferite cît de beneficii şi însuşi Nicetas fusese salvat mulţumită generozităţii unui negustor veneţian. Papa Inocenţiu al III-lea îi acuză pe pelerini de a nu fi respectat în desfrînarea lor nici vîrsta, nici sexul, nici tagma religioasă; el deplînge amarnic faptele întunericului, păcatele trupeşti, adulterul şi incestul săvîrşite în plină zi şi că nobile matroane şi sfinte călugăriţe au fost pîngărite de rîndaşii şi ţăranii taberei catolice[2]. Este într-adevăr probabil că destrăbălarea victoriei a inspirat şi acoperit o mulţime de păcate, dar nu încape îndoială că în capitala Răsăritului se aflau destule femei venale, gata să-şi vîndă farmecele şi că ele erau deajuns de numeroase ca să sature poftele a douăzeci de mii de pelerini; de asemenea, e neîndoielnic faptul că femeile prizoniere nu mai erau supuse dreptului şi abuzului sclaviei domestice. Marchizul de Montferrat era apărătorul disciplinei şi decenţei; contele de Flandra, oglinda castităţii. Ei interziseseră sub pedeapsa cu moartea violul femeilor măritate, virginelor sau călugăriţelor şi proclamaţia era uneori invocată de către învinşi şi respectată de învingători. Cruzimea şi poftele lor trupeşti erau moderate de autoritatea şefilor şi sentimentele soldaţilor; căci de astă dată nu

[1] *Au căzut totuşi în această zi aproximativ două mii de cetăţeni* (Gunther, c. 18). Aritmetica este o excelentă piatră de încercare pentru a verifica intensitatea pasiunii şi retoricii.

[2] *Unii* (spune Inocenţiu al III-lea, *Gesta*, c. 94, p. 538), *nu au avut respect faţă de credinţă, nici faţă de vîrstă, nici faţă de sex; dimpotrivă, săvîrşind şi inceste ei au pîngărit prin felurite spurcăciuni nu numai femei măritate şi văduve, ci şi matroane şi fecioare care s-au dedicat lui Dumnezeu.* (Villehardouin nu ţine seama de aceste incidente banale).

mai e vorba despre invazia unor sălbatici din nord și oricît de cruzi ar mai apare cruciații, timpul, politica și religia civilizaseră manierele francezilor și mai mult, încă, pe ale italienilor. Dar nu se puse nici o stavilă poftei lor de bani, pe care ostașii crucii și-o satisfăcură pînă și în săptămîna sfîntă, prin jefuirea Constantinopolului. În baza dreptului învingătorului, neînfrînat de vreo promisiune sau de vreun tratat, fusese confiscată averea publică și particulară a grecilor; această sentință putea fi executată de oricine, potrivit cu situația și puterea sa, orice mînă putea înhăța obiectul supus confiscării. Un etalon practic și universal a fost găsit pentru metalele prețioase și acest etalon consta fie în monede, fie în obiecte, pe care fiecare dintre cei ce capturau o pradă le putea preschimba în posesiuni mai potrivite firii și situației sale, în țară sau în afara acesteia. Dintre tezaurele pe care negoțul și luxul le acumulaseră, mătăsurile, catifelele, blănurile, nestematele și bogatele bunuri mobile erau cele mai prețioase, căci ele nu puteau fi procurate cu bani în țările mai puțin civilizate ale Europei. Se institui o ordine a jafurilor, iar partea fiecăruia nu fu nici ea lăsată în voia sîrguinței sau a norocului. Sub teribila amenințare de a fi pedepsiți ca sperjuri, excomunicați sau executați, latinii erau obligați să-și predea prada la masa comună. Trei biserici fură alese pentru depunerea și distribuirea prăzii. Un pedestraș primea o singură parte; un călăreț, ajutorul unui cavaler — două; un cavaler — patru; proporții mai mari, după rang și merit, reveneau baronilor și prinților. Pentru violarea acestei sfinte înțelegeri, un cavaler, aparținînd contelui de St. Paul, a fost spînzurat cu scutul și armura de gît. Exemplul său a făcut, poate, ca făptașii unor delicte similare să dovedească mai multă dibăcie și discreție, dar setea de cîștig era mai puternică decît frica și se crede îndeobște, că prada ascunsă întrecea cu mult pe cea mărturisită. Totuși mărimea tezau-

rului adunat depăşea toate prevederile[1]. După ce totul fusese împărţit în mod egal între francezi şi veneţieni, cincizeci de mii de mărci fură depuse pentru a acoperi datoriile francezilor şi cererile veneţienilor. Ceea ce le rămăsese francezilor se ridica la patru sute de mii de mărci de argint[2], cam opt sute de mii de funzi sterlini; nu văd cum aş putea aprecia mai bine valoarea acelei sume în comparaţie cu tranzacţiile publice şi particulare ale acelor timpuri, decît definind-o ca de şapte ori venitul anual al regatului englez[3].

---

[1] Referindu-se la masa de bunuri jefuite, Gunther spune că *din cetăţeni săraci şi străini cruciaţii deveniseră foarte bogaţi* (*Hist. C.P.*, c. 18); Villehardouin (nr. 132) spune că de la facerea lumii *nu s-a cîştigat atît într-un oraş;* Baudouin (*Gesta*, c. 92) spune că *întreaga latinitate nu părea să posede atîtea bunuri* (cîte se aflau în metropola bizantină).

[2] Villehardouin, nr. 133—135. În loc de 400.000, se mai citeşte şi 500.000. Veneţienii se oferiseră să ia întreaga pradă şi să dea 400 de mărci fiecărui cavaler, 200, fiecărui preot şi călăreţ, 100, fiecărui soldat, ceea ce ar fi însemnat o mare pierdere pentru ei. (Le Beau, *Hist. du Bas-Empire*, vol. II, p. 506; nu ştiu de unde a luat aceste date).

[3] La conciliul de la Lyons (anul 1245), ambasadorul englez a afirmat că veniturile coroanei sînt mai mici decît ale clerului străin, care se ridicau la 60.000 de mărci anual. (M. Paris, p. 451; Hume, *History of England*, vol. II, p. 170).

Capitolul LXI

ÎMPĂRŢIREA IMPERIULUI ÎNTRE FRANCEZI ŞI VENEŢIENI. CINCI ÎMPĂRAŢI LATINI DIN NEAMURILE DE FLANDRA ŞI COURTENAY. RĂZBOAIELE LOR CU BULGARII ŞI GRECII. SLĂBICIUNEA ŞI SĂRĂCIA IMPERIULUI LATIN. RECUCERIREA CONSTANTINOPOLULUI DE CĂTRE GRECI. URMĂRILE CRUCIADELOR

După dispariţia împăraţilor legitimi şi cucerirea Constantinopolului, cruciaţii îl aleg împărat pe Baudouin de Flandra.

La împărţirea provinciilor greceşti[1], partea veneţienilor a fost mai mare decît aceea a împăratului latin. Doar o pătrime a intrat în stăpînirea lui; o jumătate din ce a rămas fu rezervată Veneţiei iar cealaltă jumătate a fost împărţită între aventurierii Franţei şi ai Lombardiei. Venerabilul Dandolo a luat titlul de despot al Romaniei şi investit după moda grecească cu sandalele de purpură. El îşi sfîrşi lunga şi glorioasa lui viaţă la Constantinopol şi chiar dacă prerogativele acestea erau personale, titlul a fost folosit de succesorii săi pînă la mijlocul secolului al XIV-lea cu adausul straniu, deşi adevărat, de stăpîni ai unei pătrimi şi jumătate a impe-

[1] În tratatul de împărţire, cele mai multe denumiri sînt transcrise greşit de copişti. Ele ar putea fi restabilite şi o hartă bună pentru ultima perioadă a Imperiului Bizantin ar fi folositoare geografiei. Dar vai! d'Anville nu mai trăieşte!

riului roman[1]. Dogelui, un rob al statului, arareori îi era îngăduit să plece de la cîrma republicii, dar locul său era ținut de *bail* sau *regent*, care exercita jurisdicția supremă asupra coloniei de venețieni. Ei stăpîneau trei din cele opt cartiere ale orașului; iar tribunalul său independent era alcătuit din șase judecători, patru consilieri, doi șambelani, doi avocați fiscali și un șef al poliției. Lunga lor experiență în ce privește comerțul răsăritean îi făcea capabili să-și aleagă partea lor cu mult discernămînt. Venețienii se cam pripiseră atunci cînd acceptaseră stăpînirea și apărarea Adrianopolului, dar scopul bine gîndit al politicii lor era să constituie un lanț de comptoare comerciale, orașe și insule de-a lungul coastei maritime, din vecinătatea Ragusei pînă la Hellespont și Bosfor. Truda și costul unei cuceriri atît de întinse le sleia tezaurul. Ei renunțară la principiile lor de guvernămînt, adoptară un sistem feudal și se mulțumiră cu omagiul nobililor[2] lor, în ce privește posesiunile pe care acești vasali personali le cuceriseră și-și adumaseră obligația să le mențină.

Și astfel s-a întîmplat că familia de Sanut să dobîndească ducatul Naxos, care cuprindea cea mai mare parte din arhipelag. La prețul de zece mii de mărci, republica Veneția a cumpărat de la marchizul de Montferrat rodnica insulă Creta sau Candia cu ruinele a o sută de orașe[3], dar succesele ei erau dobîndite în spiritul semeț și strîmt a unei aristo-

---

[1] Titlul lor era „Stăpîn al unei pătrimi și jumătate *(trei optimi* din Imperiul Roman" — quartae partis et dimidiae totius imperii Romaniae dominator! — pe care l-au păstrat pînă în anul 1356 cînd a fost ales doge, Giovanni Dolfino (Sanuto, p. 530, 641). În privința guvernării Constantinopolului, vezi Ducange, *Hist. de C.P.*, 1. 37.

[2] Ducange *(Hist. de C.P.*, 11. 6) amintește cuceririle făcute de către stat ori de către nobilii din Veneția și anume, insulele: Candia, Corfu, Cefalonia, Zante, Naxos, Paros, Melos, Andros, Mycones, Scyros, Cea și Lemnos.

[3] Bonifacé a vîndut insula Candia în august 12, 1204. Vezi actul în Sanuto, p. 533, dar nu pot înțelege cum putea fi insula o parte din proprietățile mamei sale, sau cum putea fi mama sa o fiică a împăratului Alexie.

orații[1], iar cei mai înțelepți dintre senatori mărturiseau că marea și nu pămîntul erau tezaurul Sfîntului Marcu. În grupul aventurierilor, marchizul Boniface putea pretinde răsplata cea mai generoasă; înlăturarea de la tron a fost compensată, în afară de insula Creta, cu titlul de rege și cu provinciile de dincolo de Hellespont. Dar, prudent, el a schimbat această cucerire îndepărtată și anevoioasă, cu regatul Thessalonic sau Macedonia, aflat la douăsprezece zile de drum departe de capitală, unde putea fi sprijinit de puterea vecină a cumnatului său, regele Ungariei. Înaintarea sa a fost aclamată spontan sau forțat de populația locală, și Grecia, adevărata și antica Grecie, primi din nou pe un cuceritor latin[2], care călca cu indiferență pe acest tărîm clasic. El aruncă o privire distrată frumuseților văii Tempe, traversă prudent strimtorile Thermopyle, ocupă orașele necunoscute Theba, Atena și Argos, și atacă fortificațiile Corintului și Napoli-ului[3] care rezistaseră asalturilor sale. Loturile pelerinilor latini erau hotărîte la întîmplare sau prin schimburile care urmau; cu o bucurie nestăpînită ei au abuzat de viețile și averile unui mare popor. După un examen atent al provinciilor, ei au măsurat cu zgîrcenie veniturile fiecărui județ, avantajele situației lui geografice și resursele ce permiteau o aprovizionare mai îmbelșugată sau mai sărăcăcioasă pentru între-

[1] În anul 1212, dogele Pietro Zani a trimis o colonie la Candia, recrutată din fiecare cartier al Veneției. Dar, prin purtarea lor sălbatică și prin frecventele rebeliuni, candioții pot fi comparați cu corsicanii sub jugul Genovei. Comparînd relatările lui Belon și Tournefort, nu văd o mare diferență între situația insulei sub turci și sub venețieni.

[2] Villehardouin (No. 159, 160, 173—177) și Nicetas (p. 387—394) descriu expediția în Grecia a marchizului Bonifàce. Nicetas Choniates a obținut — poate — informații de la fratele său Mihail, arhiepiscop de Atena, pe care îl zugrăvește ca pe un orator, un om de stat, și un sfînt. Elogiul adus de el Atenei, și descrierea văii Tempe, ar trebui să fie publicate din manuscrisul bodleian, al lui Nicetas *(Fabric. Biblioth. Graec.*, tom. VI, p. 405) și ar servi cercetărilor lui Harris.

[3] Napoli di Romania, sau Nauplia, vechiul port maritim al Argesului, așezat pe o peninsulă stîncoasă, dispune încă de un port cu o poziție avantajoasă. (Chandler, *Travels into Greece*, p. 227)

ţinerea soldaţilor şi a cailor. În înfumurarea lor ei revendicau posesiunile de mult pierdute ale sceptrului roman; Nilul şi Eufratul curgeau prin regatele lor imaginare, şi un războinic fericit a dobîndit drept premiu palatul sultanului turc din Iconium[1]. Nu voi merge pînă acolo încît să urmăresc arborele genealogic al familiilor şi să arăt veniturile proprietăţilor, dar doresc să specific că ducatul Nice şi stăpînirea oraşului Demotica[2] au revenit conţilor de Blois şi St. Paul. Principalele fiefuri erau administrate de conetabil, şambelan, stegar, paharnic şi maestru bucătar, iar istoricul nostru Geoffroy de Villehardouin a primit o frumoasă proprietate pe malul rîului Hebru; el ocupa dubla funcţie de mareşal al provinciilor Champagne şi Romania[3]. Fiecare baron, călărind în fruntea cavalerilor şi arcaşilor săi se străduia să-şi asigure stăpînirea asupra părţii sale, şi primele lor eforturi erau îndeobşte încununate de succes. Dar împrăştierea cruciaţilor pe un teritoriu atît de întins ducea la slăbirea forţei publice şi e de presupus că sute şi sute de litigii trebuiau să se işte sub o lege şi între oamenii care nu cunoşteau alt mijloc mai bun decît spada, pentru a hotărî de partea cui era dreptatea. Nu trecuseră nici trei luni de la cucerirea Constantinopolului, cînd împăratul şi regele din Thessalonic, învrăjbiţi, şi-au scos partizanii în cîmp deschis. Conflictul a fost aplanat datorită autorităţii dogelui, prin sfatul mareşalului, şi iniţiativa *pair*-ilor, care şi-au afirmat cu neclintire în această împrejurare libertatea lor de acţiune[4].

[1] Am atenuat expresia lui Nicetas, care se străduieşte să arate îngîmfarea francilor. Vezi *de Rebus C.P. expugnatam*, p. 375—384.

[2] Un oraş încercuit pe rîul Hebru, la şase leghe sud de Adrianopol, a primit de la zidul său dublu numele grecesc Didymoteichos, treptat corupt în Demotica şi Dimot. Am preferat denumirea mai modernă Demotica. Aceasta a fost ultima reşedinţă turcească a lui Carol al XII-lea.

[3] Champagne în Franţa şi Romania (Rumelia) în Tracia (n.t.).

[4] Cearta o povestită de Villehardouin (nr. 146—158) într-un spirit liberal. Meritul şi reputaţia mareşalului sînt recunoscute de istoricul grec (p. 387), ceea ce nu se întîmplă cu unii eroi moderni ale căror fapte de arme sînt amintite numai în propriile lor memorii.

Doi fugari, care domniseră la Constantinopol continuau să revendice titlul de împărat; nenorocirile vîrstnicului Alexie trezeau mila iar felul de a fi a lui Murzuflos stîrnea setea de răzbunare a foştilor supuşi. O oarecare înrudire, interese comune, o vină similară şi faptul că amîndoi îşi suprimaseră duşmanii, un frate şi un nepot, îl făcură pe uzurpatorul de dată mai recentă să-şi unească rămăşiţele puterii sale cu uzurpatorul mai vechi. Uzurpatorul fu primit cu zîmbete şi onoruri în tabăra părintelui său Alexie, dar ticăloşii nu pot iubi niciodată, şi rareori ar trebui să se încreadă în complicii lor la crimă. El fu înhăţat în timp ce se afla în baie, orbit, lipsit de oaste şi despuiat de tezaurul său; izgonit, el fu sortit să rătăcească mereu ca o fiinţă ce trezea groază şi dispreţuit de cei ce ar fi putut să-l urască în chip mai cuviincios, şi să pedepsească mai legitim pe asasinul împăratului Isaac şi al fiului său. Pe cînd tiranul, urmărit de frică şi remuşcare se furişa spre Asia, fu înşfăcat de latinii din Constantinopol şi osîndit, după un proces public la o moarte infamantă. Judecătorii săi dezbătură modul cum avea să fie executat: securea, roata, sau rugul şi se hotărî ca Murzuflos[1] să fie urcat pe coloana lui Theodosius, un stîlp de marmoră albă, înalt de patruzeci şi şapte de picioare. De acolo fu aruncat cu capul înainte şi se frînse în bucăţi pe caldarîm, în faţa a nenumăraţi spectatori, care umpleau forumul Taurusului şi admirau îndeplinirea unei vechi preziceri, identificată cu acest straniu eveniment. Soarta lui Alexie a fost mai puţin tragică. Marchizul l-a trimis prizonier în Italia, dăruindu-l suveranului de la Roma; dar dacă fortăreaţa din Alpi, unde fu închis şi exilat pentru a-şi executa sentinţa ar fi fost schimbată cu o mînăstire din Asia, nu se poate spune că ar fi avut mai mult noroc...

[1] Vezi soarta lui Murzuflos, in Nicetas (p. 392), Villehardouin (nr. 141–145, 163) şi Gunther (c. 20, 21). Nici mareşalul şi nici călugărul nu au pic de milă pentru un tiran sau rebel, a cărui pedeapsă, totuşi, a fost mai teribilă decît crima sa.

...Cuceritorii latini fuseseră salutați de o ambasadă solemnă trimisă din vreme de Ioan, sau Ioniță, sau Caloian șeful revoltat al bulgarilor și vlahilor. Ca partizan al pontifului roman de la care primise titlul regal și stindardul sfînt, Ioan declara că se considera fratele latinilor, iar în lupta dusă de aceștia pentru răsturnarea monarhiei grecești el pretindea că le-a fost prieten și părtaș. Dar Caloian fu mirat să vadă cum contele de Flandra adoptă fastul și orgoliul urmașilor lui Constantin; sau cînd ambasadorii săi au fost concediați cu mesajul trufaș că rebelul trebuie să-și merite iertarea, atingînd cu fruntea taburetul din fața tronului imperiual. Dacă ar fi dat frîu liber mîniei sale, Ioan ar fi răspuns prin acte violente și sîngeroase; dar, mai stăpîn pe sine, el observă nemulțumirea crescîndă a grecilor, simulă o grijă atentă pentru suferințele lor și făgădui că prima lor luptă pentru eliberare va fi sprijinită de el și de regatul său.

La izbucnirea revoltei generale contra feudalilor latini, Caloian pornește asupra Adrianopolului în fruntea armatei sale, întărită cu 14.000 de cumani chemați în ajutor.

Neclintit în fața acestui pericol neașteptat, împăratul expediază un curier rapid pentru a-l rechema din Asia pe contele Henri și oștile sale; dacă Baudouin ar fi așteptat întoarcerea viteazului său frate, ce urma să-i vină în ajutor cu douăzeci de mii de oameni, el ar fi putut întîmpina pe invadatori cu forțe egale și cu superioritatea decisivă a armelor și disciplinei ostașilor lui. Dar spiritul cavaleresc, rareori deosebea prudența de lașitate și împăratul plecă la luptă în fruntea a patruzeci de cavaleri, împreună cu suita lor de scutieri, arcași și sergenți. Mareșalul, care a încercat să-i schimbe hotărîrea, a sfîrșit prin a supune voinței împăratului; el a condus avangarda în marșul asupra Adrianopolului. Grosul armatei era comandat de contele de Blois, iar vîrstnicul doge al Veneției urma cu ariergarda; pretutindeni, numărul lor redus era sporit de fugarii latini. Această armată

pornește să asedieze Adrianopolul, sediul rebelilor, iar imboldul cucernic al cruciadelor era atît de puternic, încît folosiră săptămîna patimilor jefuind regiunea în căutare de merinde și construind mașini pentru distrugerea fraților lor creștini. Dar, în strădania lor, latinii fură curînd tulburați și alarmați de cavaleria ușoară a cumanilor, ce hărțuia cu îndrăzneală pozițiile lor înaintate; dispunînd de mijloace imperfecte de apărare, mareșalul Romaniei dădu o proclamație prin care cerea ca la sunetul trîmbiței, cavaleria să încalece și să-și ia formația, dar ca nimeni, să nu îndrăznească a-l urmări pe dușman, lăsîndu-se astfel atras într-o cursă înșelătoare și periculoasă. Această dispoziție înțeleaptă a fost călcată mai întîi de contele de Blois; forțîndu-l pe împărat să i se alăture, el l-a făcut, prin gestul său pripit și catastrofal, să-i împărtășească soarta. Urmînd metoda parților sau a tătarilor, cumanii fugiră în fața primei șarje a inamicului; dar după un galop de două leghe, cînd cavalerii și caii lor erau cu răsuflarea tăiată, ei se întoarseră, se regrupară și copleșiră greoaiele escadroane ale francilor. Contele fu ucis pe cîmp, iar împăratul fu luat prizonier și dacă unul a considerat nedemnă fuga și celălalt că e nedemn să se dea bătut, vitejia lor personală nu a putut compensa faptul că nu respectaseră sau își uitaseră îndatoririle lor de generali[1].

Fratele lui Balduin, Henri, domnește în același spirit (1204—1216); el respinge pe bulgari și este urmat la domnie de Pierre de Courtenai (1216—1217), care moare după ce grecii îl iau prizonier în munții Epirului. Urmașul său, Robert de Courtenai (1217—1228) pierde una după alta provinciile supuse împărăției de la Constantinopol, Jean de Brienne, asociat cu tînărul Balduin al II-lea (1229—1261), respinge o coaliție greco-bulgară, care atacă Constantinopolul la îndemnul lui Mihail Paleologul, împăratul din Nicea, hotărît să-și recucerească capitala.

[1] Din necunoștință ori din răutate, Nicetas atribuie înfrîngerea lașității lui Dandolo (p. 383), dar Villehardouin împarte propria sa glorie cu venerabilul său prieten *care e un om bătrîn și nu vede deloc, dar e foarte înțelept, și viteaz.*

Cu atenția ațintită asupra acestui mare scop, împăratul de la Nicea, Mihail Paleologul, vizită personal și întări oștile și fortificațiile din Tracia. Rămășițele latinilor fură alungate din ultimele lor stăpîniri. El asaltă fără succes suburbia Galata și tratä cu un baron perfid, care se dovedi nevolnic sau incapabil să-i deschisă porțile metropolei. În primăvara următoare, generalul său favorit, Alexie Strategopulos, distins de el cu titlul de caesar, porni într-o expediție secretă și trecu Hellespontul cu opt sute de călăreți și oarecare trupe de infanterie[1]. Acesta primise ordinul să se apropie, să asculte, să observe, dar să nu se avînte într-o acțiune îndoielnică ori primejdioasă împotriva orașului. Teritoriul alăturat, între Marea de Marmara și Marea Neagră, era cultivat de un neam temerar de țărani și proscriși, dibaci în mînuirea armelor, de o credință îndoielnică, dar pe care limba, religia și unele avantagii de moment îl făceau să încline a lupta alături de greci. Ei erau numiți voluntari[2] și, prin adeziunea lor, armata lui Alexie, cu trupele regulate din Tracia și auxiliarii cumani[3] se ridica la douăzeci și cinci de mii de oameni. Entuziasmul voluntarilor și propria sa ambiție l-au îndemnat pe Caesar să calce ordinele precise ale împăratului, sigur, pe drept cuvînt, că reușita îi va aduce iertarea și recompensa. Slăbiciunea Constantinopolului, situația grea a latinilor și spaima acestora erau cunoscute voluntarilor care le semnalaseră în urma acțiunilor lor de recunoaștere; ei indicară clipa de față ca cea mai prielnică pentru surprinderea și cucerirea cetății. Un tînăr pripit, noul guvernator al

---

[1] Trebuie multă precauție pentru a pune de acord cifrele care nu concordă pe cei 800 de soldați care apar la Nicetas, cu cei 25.000 menționați de Spandugino (apud Ducange, V, c. 24; pe grecii și sciții menționați de Acropolites cu numeroasa armată a lui Mihail, din epistolele papei Urban al IV-lea (1.129).

[2] Ei sînt descriși de Pachymeres care îi numește *telimatari* (II, c. 14).

[3] Degeaba îi căutăm pe acești cumani în deșerturile tătărești. O parte a hoardei se supusese lui Ioan Vatatzes și era probabil stabilită ca o pepinieră de soldați pe terenurile necultivate din Tracia. Cantacuzino (I, c. 2).

coloniei venețiene, plecase cu treizeci de galere și cei mai buni dintre cavalerii francezi, într-o expediție nesocotită la Defnuzia, un oraș de pe țărmul Mării Negre, aflat la o depărtare de patruzeci de leghe, iar latinii rămași erau fără forțe și nu bănuiau nimic. Ei fuseseră informați că Alexie trecuse Hellespontul, dar efectivul redus al armatei sale de la începutul expediției le potolea temerile; imprudenți, ei nu urmăriseră cum rîndurile acestei armate crescuseră în ultima vreme. Dacă grosul forțelor rămînea în urmă pentru a-i sprijini operațiile, Alexie avea putința să înainteze neobservat noaptea cu un detașament de elită. În timp ce unii urmau să fixeze scări acolo unde zidurile erau mai joase, alții urmau să se folosească de un grec bătrîn, al cărui sprijin și-l asiguraseră și care-i putea introduce printr-o trecere subterană în casa sa. Apoi, dinăuntru, aveau să deschidă o trecere subterană prin „Poarta de Aur", care era de mult astupată și invadatorii aveau să pătrundă în inima orașului înainte ca latinii să-și dea seama de pericol. După oarecare dezbateri, cezarul își încredință soarta bunei credințe a „voluntarilor". Aceștia erau demni de încredere, îndrăzneți și siguri de sine, datorită numeroaselor lor izbînzi; descriind planul conceput de ei, am arătat cum urma să fie executat și încununat de succes[1]. Dar Alexie nici nu apucase bine să pătrundă în Poarta de Aur, că se îngrozi de gestul său pripit. Se opri, reflectă, pînă ce voluntarii disperați îl îmboldiră să meargă înainte, asigurîndu-l că pericolul cel mare și inevitabil constă tocmai în retragere. Pe cînd cezarul își ținea trupele regulate în formație strînsă, cumanii se împrăștiară în toate direcțiile. Se dădu alarma și amenințarea de foc și jaf obligă pe cetățeni să ia o măsură hotărîtoare. Grecii din Constantinopol își amintiră de suveranii lor băștinași, negustorii genovezi de recenta lor alianță și de dușma-

[1] Pierderea Constantinopolului este relatată succint de latini. Cucerirea este descrisă cu mai multă satisfacție de greci: Acropolita (c. 85); Pachymercs, (II, 26, 27); Nicephorus Gregoras (IV, c. 1, 2)). Vezi Ducange, *Hist. de C.P.*, V, c. 19–27).

nii veneţieni. Fiecare cartier era sub arme şi văzduhul răsuna de aclamaţii prelungi: „Viaţă lungă lui Mihail şi Ioan, auguştii împăraţi ai romanilor. Zarva îl trezi pe rivalul lor Baudouin, dar nici cel mai mare pericol nu-l putea îndemna pe acesta să-şi tragă spada în apărarea unui oraş pe care îl părăsea, poate, cu mai multă plăcere decît regret. El fugi din palat spre malul mării, unde zări binevenitele pînze ale flotei ce se întorcea din expediţia inutilă şi zadarnică, împotriva Dafnuziei. Constantinopolul era pierdut pe vecie, dar împăratul latin şi principalele familii se îmbarcară pe bordul galerelor veneţiene şi porniră spre insula Eubea şi apoi spre Italia, unde papa şi regele Siciliei îi primiră pe fugarii imperiali cu milă şi dispreţ. De la pierderea Constantinopolului pînă la moarte, Baudouin irosi treisprezece ani solicitînd puterile catolice să-l sprijine în încercările sale de a redobîndi tronul pierdut. Era o tactică învăţată încă din tinereţe, iar ultimul său exil n-a fost mai anevoios sau mai ruşinos decît primele sale trei pelerinaje la curţile europene. Fiul său Filip era moştenitorul unui imperiu ideal, iar fiica acestuia, Ecaterina, prin căsătoria ei cu Charles de Valois, fratele lui Filip cel Frumos, transmise aceste pretenţii regelui Franţei. Casa de Courtenai a fost reprezentată pe linie femeiască prin căsătorii succesive, pînă ce titlul de împărat al Constantinopolului, prea măreţ şi sonor pentru a fi alăturat unui nume particular, se pierdu modest în tăcere şi uitare.

Nu pot încheia această relatare a expediţiilor întreprinse de latini în Palestina şi la Constantinopol, fără a aminti din nou consecinţele generale pe care aceste evenimente le-au avut în ţările unde ele s-au desfăşurat şi asupra popoarelor care au fost protagoniştii acestor memorabile cruciade. De îndată ce armatele francilor fură retrase, efectele, dar nu şi amintirea cruciadelor dispărură în împărăţiile mahomedane ale Egiptului şi Siriei. Dorinţa profană de a studia legile sau limba idolatrilor nu i-a inspitit niciodată pe credincioşii discipoli ai profetului, care nu au renunţat cîtuşi de puţin la simplitatea manierelor lor primitive, datorită

legăturilor stabilite, în timp de pace sau război, cu străinii necunoscuţi din apus. Grecii, care se socoteau măreţi dar erau doar înfumuraţi, se arătară oarecum mai puţin intransigenţi. În eforturile lor pentru redobîndirea imperiului, ei încercară să întreacă curajul, disciplina şi tactica adversarilor. Ei puteau dispreţui pe bună dreptate literatura modernă a apusului; dar spiritul său liber le făcea cunoscute drepturile omului, iar de la franci, grecii adoptară unele instituţii publice şi particulare. Corespondenţa dintre Constantinopol şi Italia răspîndi cunoaşterea limbii latine şi mai mulţi dintre părinţii Bisericii şi dintre clasici fură în cele din urmă onoraţi cu o versiune grecească. Persecuţiile şi domnia latinilor au dat însă un nou imbold prejudecăţilor naţionale şi religioase ale orientalilor; ele an confirmat separarea celor două biserici.

Dacă pe latinii din epoca cruciadelor îi punem faţă în faţă cu grecii şi arabii în ce priveşte dezvoltarea cunoştinţelor, meşteşugurilor şi artelor, primitivii noştri strămoşi trebuie să se mulţumească cu rangul al treilea pe scara naţiunilor. Progresele pe care ei le-au realizat în timp şi superioritatea lor actuală pot fi atribuite unui caracter deosebit de energic, unui spirit activ şi dispus să-şi însuşească ce e nou, spirit necunoscut unor rivali mai rafinaţi, dar care pe vremea aceea, băteau pasul pe loc sau se aflau într-o stare înapoiată. Într-o asemenea situaţie, latinii puteau să tragă cele mai imediate şi importante beneficii de pe urma unor evenimente care le-au deschis altă perspectivă asupra lumii şi i-au obişnuit să întreţină legături frecvente şi îndelungate cu regiunile locuite de popoarele mai cultivatte ale Răsăritului. Primul şi cel mai evident progres a fost realizat în domeniul negoţului şi al meşteşugurilor, precum şi artele cărora setea de bogăţie, cerinţele şi nevoile vieţii de toate zilele, ca şi dorinţa de a-şi satisface orgoliul le-au dat un imbold puternic. Privind dincolo de mulţimea fanatică, un prizonier, sau un pelerin, ar fi putut uneori observa rafinamentul superior al oraşului Cairo sau Constantinopol. Primul

importator al morilor de vînt[1] a fost un binefăcător al popoarelor și dacă lumea se bucură de această moștenire binecuvîntată și de altele asemenea ei fără a-și aminti cu recunoștință de cei cărora i le datorează, istoria a consimțit însă să consemneze înlesnirile mai aparente pe care le reprezintă apariția mătăsii și zahărului, aduse în Italia din Grecia și Egipt. Dar nevoile intelectuale ale latinilor s-au făcut simțite și au fost satisfăcute mai încet. Pofta și curiozitatea de a studia a fost trezită în Europa de diferite cauze și evenimente mai recente; pe vremea cruciadelor, literatura greacă și arabă era primită cu o lipsă totală de interes. Unele cunoștințe rudimentare din domeniul matematicii și medicinei puteau fi dezvăluite prin intermediul practicii și al cifrelor; nevoia făcuse să fie interpretate unele cunoștințe legate de treburile mai rudimentare ale negustorilor și soldaților; iar datorită necesităților pe care le ridicau, aspectele mai brute ale comerțului și artei militare puteau să fi prilejuit unele tălmăciri și comentarii; dar comerțul orientalilor nu răspîndise încă studiul și cunoașterea limbii lor în școlile europene. Dacă pe criterii religioase era respinsă limba în care a fost scris Coranul, aceleași principii religioase ar fi trebuit să inspire răbdarea și curiozitatea de a înțelege textul original al Evangheliei, iar aceeași gramatică ce-ar fi folosit la tălmăcirea Noului Testament ar fi dezvăluit sensul lui Platon și frumusețile lui Homer[2]. Totuși, în timpul celor șaizeci de ani ai domniei lor asupra Constantinopolului, latinii au disprețuit limba și cultura supușilor lor și manuscrisele au fost singura comoară de care s-au putut bucura localnicii, fără a fi jefuiți ori invidiați. Aristot era într-adevăr oracolul universităților apusene, dar un Aristot barbar și în loc de a se coborî la sursă, adepții săi latini acceptau în mod umil o versiune coruptă și învechită, transmisă prin maurii și evreii din Andaluzia. Cauza care a dus la organizarea cruciadelor

[1] Ideea acestora a fost adusă din Asia Mică (n.t.).
[2] Care nu existau pe atunci în versiune latină și era aproape necunoscuți în Apus (n.t.).

era un fanatism sălbatic, iar principalele urmări ale acestora au fost similare cu cauza. Fiecare pelerin avea ambiția de a se întoarce cu prăzile sale sfinte, relicvele Greciei și Palestinei și fiecare relicvă era precedată și urmată de o serie de miracole și vedenii. Credința catolicilor era coruptă de noi legende, practica lor religioasă de noi superstiții și instituirea inchiziției, ordinele de călugări cerșetori, abuzul de indulgențe[1] și, în fine, progresul idolatriei, își au obîrșia în pacostea războiului sfînt. Spiritul activ al latinilor era obsedat de esența rațiunii și religiei lor și dacă veacul al nouălea și al zecelea au fost vremuri de întuneric, secolele al XIII-lea și al XIV-lea au fost epoci ale absurdității și fabulației.

Deveniți creștini și cultivînd o țară fertilă, cuceritorii nordici ai Imperiului Roman (din vest) s-au amestecat pe nesimțite cu provincialii și au reînviat flacăra artelor antichității. Așezămintele lor dobîndiseră în timpul lui Carol cel Mare un anumit grad de ordine și de stabilitate, cînd fură copleșite de noi roiuri de invadatori, normanzi, sarazini[2] și unguri, care cufundară iarăși țările Europei apusene în anarhia și barbaria de la începutul istoriei lor. Prin veacul al XI-lea, această furtună, ce bîntuise pentru a doua oară Apusul, încetase odată cu expulzarea sau convertirea dușmanilor creștinătății. Fluxul civilizației, atîta vreme în declin, începu din nou să crească, statornic și cu repeziciune; noi perspective se deschideau pentru speranțele și eforturile generațiilor tinere. Dezvoltarea și progresele civilizației în cei două sute de ani pe care-i însumează perioada cruciadelor au fost mari, iar unii filozofi au admirat influența binefăcătoare a acestora, deși eu consider că ele mai degrabă au ținut în loc decît au favorizat procesul de maturizare al Europei[3]. Viața

[1] Iertări ale păcatelor sau ale penitențelor cumpărate cu bani (n.t.).

[2] Dacă îi trec pe sarazini în rîndul barbarilor, singurul meu criteriu sînt războaiele pe care le-au dus, sau mai bine zis invaziile lor în Italia și Franța, expediții ce nu aveau alt scop decît jaful și distrugerea.

[3] Asupra acestui subiect interesant, progresul social în Europa, o rază puternică de lumină filozofică izvorăște în vremea noastră din

şi munca milioanelor de oameni îngropaţi în răsărit, ar fi fost folosite cu mai mult folos pentru propăşirea ţărilor de baştină. Acumulările de muncă productivă şi bogăţie s-ar fi revărsat asupra navigaţiei şi comerţului, iar latinii s-ar fi îmbogăţit şi luminat prin legături curate şi prieteneşti cu regiunile răsăritene. Îmi dau seama că dintr-un anumit punct de vedere şi numai în această privinţă, cruciadele au avut un rezultat pozitiv şi aceasta nu fiindcă au adus foloase, ci fiindcă au pus capăt unei situaţii nefaste. Cea mai mare parte a locuitorilor Europei era încătuşată, de pămînt, lipsită de libertate, de proprietăţi sau cunoştinţe, preoţii şi nobilii, comparativ puţin numeroşi, erau singurii care prin condiţiile lor de viaţă puteau fi numiţi cetăţeni şi oameni. Acest sistem de oprimare se sprijinea pe artificiile clerului şi pe săbiile baronilor. În vremurile mai întunecate, autoritatea preoţilor a acţionat ca un antidot salutar. Ei nu lăsau ca flacăra culturii să se stingă cu totul, îndulceau sălbăticia acelor timpuri, adăposteau pe sărmani şi pe cei fără apărare şi vegheau să fie păstrate pacea şi ordinea în rîndurile societăţii, iar la nevoie o făceau să domnească din nou. Dar neatîrnarea, jaful şi certurile baronilor feudali nu aveau nimic bun în ele şi orice aspiraţie spre activitate şi progres era zdrobită sub călcîiul de fier al aristocraţiei militare. Printre cauzele care subminau edificiul gotic, cruciadele ocupă un loc important. Proprietăţile baronilor au fost risipite şi neamul lor s-a stins adesea în cursul acestor expediţii costisitoare şi primejdioase. Numai cînd au sărăcit trufaşii baroni au lăsat să li se smulgă acele „cărţi de libertate", care au desfăcut cătuşele robilor, au asigurat ferma ţăranului şi atelierul meşteşugarului şi au redat treptat substanţă şi suflet părţii celei mai numeroase şi mai folositoare a societăţii. Incendiul care a distrus copacii înalţi şi golaşi ai pădurilor a curăţat locul şi a creat spaţiul necesar vegetaţiei, alcătuite din plante mai mici ce hrănesc solul.

Scoţia, şi cu stimă personală şi publică repet numele lui Hume, Robertson şi Adam Smith.

Capitolul LXII

ÎMPĂRAȚII GRECI DIN NICEEA ȘI CONSTANTINOPOL. RIDICAREA ȘI DOMNIA LUI MIHAIL PALEOLOGUL. FALSA LUI UNIRE CU PAPA ȘI BISERICA LATINĂ. INTENȚIILE OSTILE ALE LUI CAROL DE ANJOU. REVOLTA SICILIEI. RĂZBOIUL CATALANILOR ÎN ASIA ȘI GRECIA. REVOLUȚIILE ȘI STAREA ACTUALĂ A ATENEI

Pierderea Constantinopolului a redat pentru un timp vigoare grecilor. Principii și nobilii își părăsiră palatele lor și rămășițele monarhiei care se prăbușea fură înhățate de candidații cei mai puternici și dibaci. În lungile și goalele pagini ale analelor bizantine[1], nu e ușor să găsești personaje ca Theodor Lascaris și Ioan Ducas Vatatzes[2] care au ridicat și au ținut sus stindardul roman la Niceea, în Bytinia. Virtuțile cu care erau înzestrați fiecare nu erau deloc aceleași, ceea ce, din fericire se potrivea cu situația lor deosebită. În tim-

[1] Pentru domnia împăraților din Niceea, mai ales a lui Ioan Vatatzes și a fiului său, însemnările lăsate de ministrul lor, Georgios Acropolites, sînt singurele mărturii contemporane autentice, dar Georgios Pachymeres s-a întors la Constantinopol cu grecii la vîrsta de nouăsprezece ani (Hanckius de *Script. Byzant.*, c. 33, 34, p. 564—578); Fabric. *Biblioth. Graec.*, tom. VI, p. 448—460. Totuși istoria lui Nichifor Gregoras, deși datează din secolul al XIV-lea, constituie o valoroasă relatare a cuceririi Constantinopolului de către latini.

[2] Nichifor Gregoras (II, c. 1) face distincție între Lascaris și Vatatzes. Ambele portrete beneficiază de un stil bun cu vădite calități literare.

pul primelor sale eforturi, fugarul Lascaris dispunea numai de trei orașe și două mii de soldați. Domnia sa a fost marcată de fapte energice și acte generoase inspirate de disperare. Odată cu fiece operație militară el își risca viața și coroana, iar dușmanii săi de pe Hellespont și Meandru erau surprinși de iuțeala cu care proceda și învinși de îndrăzneala sa; în timpul celor optsprezece ani victorioși ai domniei lui, principatul Niceei a cunoscut treptat măreția unui imperiu.

Tronul lui Vatatzes, ginerele și urmașul său, a fost așezat pe o bază mai solidă; acesta dispunea de un cîmp de activitate mai vast și de resurse mai îmbelșugate; și era în firea, cît și în interesul său, să calculeze riscurile și să pîndească momentul prielnic pentru realizarea scopurilor sale ambigue. Odată cu decăderea stăpînirii latinilor am expus pe scurt progresele grecilor, înaintarea prudentă și treptată a unui cuceritor care, în timpul unei domnii de treizeci de ani, a eliberat provinciile de uzurpatorii băștinași și străini pînă ce a ajuns să strîngă ca într-un clește orașul imperial, trunchi fără frunze și sevă, menit să se prăbușească la prima lovitură de secure. Dar pe plan intern ocîrmuirea sa pașnică merită mai multă atenție și mai multe laude[1].

Între Ioan Vatatzes și fiul său Theodor, între întemeietorul care a susținut povara coroanei imperiale și moștenitorul care s-a bucurat de splendoarea ei, își face loc o accentuată notă de degenerare. Totuși, caracterul lui Theodor nu era lipsit de energie. El fusese crescut la școala tatălui său, supus exercițiilor războiului și vînătoarei. Constantinopolul a fost cruțat, dar în cei trei ani a unei scurte domnii el și-a condus de trei ori armatele pînă în inima Bulgariei.

După moartea lui Theodor urmează fiul său minor Ioan, sub tutela marelui șambelan, Mihail Paleologul, care e mai întîi aso-

[1] Pachymer. I, c. 23, 24; Nic. Greg., II, c. 6. Cititorul care-i consultă pe autorii bizantini observă cît de rar ni se oferă asemenea detalii prețioase

ciat la putere, iar după ce îl înlătură prin orbire pe tînărul nevîrstnic, rămase singurul împărat (1261—1282); el își asociază la cîrmuirea imperiului pe fiul său Andronic, zis „cel Bătrîn", întemeind astfel dinastia Paleologilor.

După ce Constantinopolul reintră în stăpînirea grecilor, domnia sa înseamnă o lungă serie de războaie, tranzacții și intrigi. Mihail Paleologul a avut mereu de făcut față amenințărilor din Apus, încurajate pe sub mînă de papă; el a fost nevoit să lupte împotriva succeselor pe care imperiul otoman le dobîndea în răsărit.

Pentru a veni în ajutorul Bizanțului în lupta cu turcii sosesc opt mii de mercenari catalani, rămași fără ocupație după războaiele din Sicilia; aceștia se află sub comanda amiralului Roger de Flor, care este numit mare duce al Romaniei. Ei înving și-i alungă pe turci, dar devastează provinciile Asiei Mici.

Locuitorii (spune un istoric grec), scăpară din fum în flăcări, și dușmanii turci se dovediră mai puțin primejdioși decît prietenii catalani. Viețile și averile pe care ei le salvaseră din mîinile turcilor le considerau acum ca pe ale lor. Fecioara care consimțea, sau care se opunea, scăpase de otomani pentru a cădea pradă soldaților creștini. Extorsiunile de amenzi și stocuri de bunuri destinate aprovizionării erau întovărășite de un jaf deșănțat și de execuții arbitrare și cînd Magnezia opuse rezistență, marele duce asedie un oraș al Imperiului Roman[1]. El scuză aceste dezordini ca fiind păcatele și excesele unei armate victorioase; propria sa autoritate și propria sa persoană n-ar fi fost în siguranță dacă ar fi îndrăznit să pedepsească pe credincioșii săi tovarăși, care erau lipsiți de plata ce li se cuvenea pe drept pentru serviciile lor. Amenințările și plîngerile lui Andronic dezvăluiau

[1] Pentru a ne face o idee despre populația acestor orașe e destul să ne gîndim că Tralles-ul avea la acea dată 36.000 de locuitori; sub domnia precedentă acest oraș a fost reclădit de împărat, și distrus de turci (Pachymer. VI, c. 20, 21).

lipsa de posibilități a imperiului. Chrysobulul[1] invitase numai cinci sute de călăreți și o mie de pedestrași, totuși printr-un gest spontan de bunăvoință, Andronic înrolase sub steagul său și hrănise mulțimile de voluntari care migraseră spre Răsărit.

La somația împăratului, Roger evacuează o provincie care nu-i mai oferea posibilități de jaf — dar refuză să-și împrăștie oștile; respectuos în vorbe și în purtările sale, el dovedește un spirit independent și ostil.

Marele duce al Romaniei, binevoi să accepte titlul de caesar și podoabele acestui rang, dar el respinse noile propuneri care-i ofereau să devină guvernator al Asiei și subvenții în grîu și bani, cu condiția să-și reducă oștile la numărul inofensiv de trei mii de oameni. Asasinatul este ultima resursă a celor lași. Cezarul fu îmbiat să viziteze reședința imperială de la Adrianopole. În apartamentul împărătesei și sub ochii ei, el a fost înjunghiat de soldații din garda alană; deși fapta aceasta a fost atribuită unei răzbunări personale, concetățenii săi, care locuiau la Constantinopol, în pace și siguranță fură supuși acelorași prescripții decretate de către „principele popoarelor". Pierderea conducătorului lor intimida mulțimea aventurierilor, care ridicară pînzele gata de fugă și se împrăștiară curînd în jurul coastelor Mediteranei. Dar o bandă de o mie cinci sute de veterani catalani și francezi, rămaseră neclintiți în fortăreața Galipoli, pe Hellespont; ei desfășurară drapelele aragoneze și propuseră să-l răzbune și să-l dezvinovățească pe șeful lor într-o luptă egală la care să participe zece sau o sută de războinici. În loc de a accepta această îndrăzneață provocare, împăratul Mihail, fiul și asociatul la domnie al lui Andronic, hotărî să-i doboare prin superioritate numerică. El își încordă toate forțele pentru a alcătui o armată de treisprezece mii de călăreți și treizeci de mii de pedestrași, iar Propontis-ul

[1] Act imperial cu caracter solemn întărit cu bula de aur cu efigia împăratului (n.c.).

se acoperi cu corăbiile grecești și genoveze. În cursul a două bătălii, pe mare și pe uscat, aceste puternice efective fură întîmpinate și înfrînte de catalanii care luptau cu deznădejde și în spiritul unei discipline desăvîrșite. Tînărul împărat fugi căutîndu-și adăpost în palat, iar apărarea ținutului fu lăsată pe seama unei gărzi insuficiente ca număr, alcătuită din cavalerie ușoară. Victoria a făcut să renască speranțele și să crească numărul aventurierilor. *Marea companie* reunea sub această denumire și sub drapelul ei ostași aparținînd tuturor popoarelor; trei mii de prozeliți turci dezertară din serviciul imperial spre a se alătura acestei asociații militare. Stăpîni pe Galipoli, catalanii controlau comerțul Constantinopolului și cel din Marea Neagră, deseori dedîndu-se la incursiuni pustiitoare pe un teritoriu întins pe ambele părți ale Hellespontului, peste hotarele dintre Europa și Asia. Pentru a-i împiedica să se apropie, cea mai mare parte a teritoriului bizantin fu pustiit chiar de către greci. Țăranii cu vitele lor se retraseră la oraș și mii de oi și boi, pentru care nu se puteau găsi loc și hrană fură măcelărite fără folos. De patru ori ceru împăratul Andronic pace și de patru ori se izbi de un refuz neînduplecat, pînă ce lipsa de merinde și cearta dintre șefi îi obligă pe catalani să evacueze malurile Hellespontului și să se retragă din vecinătatea Capitalei. După ce se despărțiră de turci, resturile „marii companii", își continuară marșul prin Macedonia și Tesalia, căutînd să se statornicească în inima Greciei[1].

---

[1] Războiul cu catalanii este relatat foarte pe larg de Pachymeres, în cărțile XIII, XIV, XV pînă în anul 1308. Nichifor Gregoras (VII, 3—6) este mai concis și mai complet. Ducange, care îi adopta pe acești aventurieri ca fiind francezi, le caută urmele, sîrguincios ca de obicei (*Hist. de C.P.*, VI, c. 22—40). El citează o istorie aragoneză, pe care am citit-o cu plăcere, și pe care spaniolii o ridică în slăvi ca model de stil și compoziție. (*Expedicion de los Catalanes y Arragoneses contra turcos y Griegos*, Barcelona, 1623, in quarto; Madrid 1777, in octavo). Don Francisco de Moncada, Conte de Osona îl imită pe Caesar sau pe Sallustius; el îi descrie pe contemporanii săi greci ori italieni, dar nu citează niciodată autorii din care se inspiră, și în paginile sale n-am putut găsi vreo relatare închinată faptelor de arme ale concetățenilor săi.

Capitolul LXIII

RĂZBOAIELE CIVILE ȘI RUINA IMPERIULUI GREC. DOMNIILE LUI ANDRONIC CEL BĂTRÎN, ANDRONIC CEL TÎNĂR ȘI A LUI IOAN PALEOLOGUL. REGENȚA, REVOLTA, DOMNIA ȘI ABDICAREA LUI IOAN CANTACUZINO. STABILIREA UNEI COLONII GENOVEZE LA PERA ȘI GALATA. RĂZBOAIELE LOR CU IMPERIUL ȘI CU ORAȘUL CONSTANTINOPOL

Lunga domnie a lui Andronic[1] cel Bătrîn, rămîne memorabilă mai ales prin certurile din sînul bisericii grecești prin invazia catalană și prin creșterea puterii otomane. El este slăvit ca cel mai învățat și virtuos principe al vremurilor sale, dar o asemenea virtute și învățătură nu au contribuit nici la perfecționarea omului, nici la fericirea societății. Sclav al superstițiilor celor mai abjecte, el era înconjurat din toate părțile de dușmani vizibili și invizibili; pentru imaginația sa, nici flăcările iadului nu erau mai puțin înspăimîntătoare decît acelea ale războiului cu catalanii sau cu turcii. Sub domnia Paleologilor, alegerea patriarhului era cea mai importantă problemă a statului. În fruntea bisericii grecești se aflau călugări ambițioși și fanatici, iar viciile sau virtuțile lor, învățătura sau ignoranța lor, erau la fel de răufăcătoare și vrednice de dispreț.

---

[1] Andronic însuși justifică libertatea cu care redăm invectivele pe care le profera (Nichifor Gregoras, I, c. 1) împotriva falsificării istoriei. Este adevărat totuși că el își îndrepta critica mai mult împotriva calomniei decît împotriva lingușirii.

Prin disciplina excesivă pe care a impus-o, patriarhul Athanasie[1] a stîrnit ura clerului şi a poporului. El a fost auzit spunînd că păcătosul ar trebui să înghită pînă şi ultima drojdie din cupa penitenţii, iar în popor circula o poveste ridicolă, cum că ar fi pedepsit un măgar care gustase din salata ce creştea în grădina unei mănăstiri. Alungat din scaunul patriarhal de mulţimea ce-şi ridica glasul împotriva sa, Athanasie a compus, înainte de a abdica, două lucrări cu un conţinut foarte diferit. Testamentul său adresat poporului avea o notă de milă şi resemnare; codicilul secret însă era plin de anateme la adresa autorilor disgraţiei sale, pe care îi excludea pe vecie de la comuniunea cu Sfînta Treime, îngerii şi sfinţii. Această ultimă lucrare o închise într-o oală de lut, care a fost aşezată din ordinul său, în vîrful unui stîlp din domul catedralei Sf. Sofia, în speranţa că într-o zi, acest testament va fi descoperit şi-i va aduce răzbunarea. După patru ani, nişte copii cocoţîndu-se pe o scară în căutarea cuiburilor de porumbei, descoperiră secretul fatal, şi cum Andronic se simţea personal vizat şi supus excomunicării, tremura pe marginea prăpastiei care fusese săpată atît de perfid sub picioarele sale. Un sinod de episcopi a fost convocat numaidecît pentru a dezbate această problemă importantă. Nesăbuinţa celui ce aruncase anatema clandestin a fost unanim condamnată, dar cum nodul nu putea fi desfăcut de altă mînă decît aceea care îl legase, şi cum această mînă nu mai ţinea cîrja episcopală, părea cu neputinţă ca vreo putere lumească să revoce acest decret. Autorul răului lăsă să-i fie smulse cîteva slabe mărturii de căinţă şi iertare; dar conştiinţa împăratului continua să sufere şi el dorea la fel de fierbinte ca şi Athanasie însuşi, restaurarea unui patriarh care era singurul în măsură să-i redea liniştea. În toiul nopţii, un călugăr bătu cu putere la uşa iatacului regal, anun-

[1] A fost patriarh de două ori: 1289 — 1293 şi 1303 — 1309 (n.c.).

ţînd că o revelaţie prezicea molimă şi foamete, inundaţii şi cutremure. Andronic se sculă din pat şi-şi petrecu noaptea în rugăciuni, pînă ce simţi, sau crezu că a simţit o uşoară mişcare a pămîntului. Mergînd pe jos, în fruntea unei procesiuni de episcopi şi călugări, împăratul se îndreptă spre celula lui Athanasie; după cuvenita rezistenţă, sfîntul, care trimisese acest mesaj, a consimţit să-l ierte pe suveran şi să păstorească mai departe biserica din Constantinopol. Neîmblînzit de dizgraţie, şi îndîrjit de singurătate, păstorul a devenit din nou odios turmei, iar duşmanii săi au pus la cale un fel de răzbunare stranie, care le-a izbutit. În timpul nopţii ei au furat draperia din jurul scaunului patriarhal şi au înlocuit-o în taină cu decoraţia unui tablou satiric. Împăratul era pictat cu un căpăstru în gură, iar Athanasie mina dobitocul supus la picioarele lui Hristos. Autorii satirei au fost descoperiţi şi pedepsiţi, dar cum nu li s-a luat viaţa, preotul creştin s-a retras în celula sa ursuz şi indignat, iar ochii lui Andronic, care se deschiseseră o clipă, au fost din nou închişi de succesorul său.

În timpul lui Mihail şi Andronic cel Tînăr resturile Imperiului sînt cînd împărţite, cînd reunite între principii familiei, pînă cînd ajunge la domnie Ioan al V-lea Paleologul, stăpîn pe rămăşiţele unui imperiu continuu sfîşiat de intrigi şi răscoale.

Pentru a încheia acest capitol am rezervat războiul cu genovezii, care a zdruncinat tronul lui Cantacuzino şi a dezvăluit slăbiciunea imperiului grecesc. Genovezii, care după redobîndirea Constantinopolului erau aşezaţi în suburbia Pera sau Galata, au primit acest fief onorabil datorită generozităţii împăratului. Li se permitea să se administreze după propriile lor legi şi să-şi aibă proprii lor magistraţi, dar trebuiau să îndeplinească îndatoririle de vasali şi supuşi. Cu-

vîntul convingător de *lizios*[1] era împrumutat din jurisprudența latină, și *podesta* sau șeful lor, înainte de a intra în slujbă, saluta pe împărat cu jurăminte de credință și aclamații leale. Genova încheie o alianță trainică cu grecii; în cazul cînd imperiul era nevoit să ducă un război de apărare, republica făgăduia să-i livreze un ajutor de cincizeci de galere complet înarmate și echipate. Căutînd să reînvie puterea navală, a imperiului, scopul lui Mihail Paleologul era să se elibereze de ajutorul străin; guvernarea sa viguroasă a făcut ca genovezii din Galata să nu depășească acele limite pe care bogăția și libertatea îi ispitea să le încalce. Un marinar genovez s-a lăudat că în curînd ai săi vor fi stăpînii Constantinopolului și l-a ucis pe grecul care s-a simțit jignit de această ofensă adusă poporului său, iar un vas înarmat, după ce a refuzat să salute palatul, s-a făcut vinovat de unele acte de piraterie în Marea Neagră. Concetățenii lor au amenințat că le vor susține cauza, dar Galata, sat întins și deschis, a fost imediat împresurat de trupele imperiale, pînă cînd, în clipa asaltului, genovezii, umili, au implorat iertarea suveranului lor. Situația lor de așezare lipsită de apărare i-a făcut să se dovedească supuși față de imperiul bizantin; ea îi expunea atacului venețienilor, care, sub domnia lui Andronic cel Bătrîn, au îndrăznit să violeze majestatea tronului. La apropierea flotei lor, genovezii cu familiile și bunurile lor s-au retras în oraș; casele lor pustii au fost prefăcute în cenușe, și slabul suveran, care văzuse cu ochii săi distrugerea suburbiei sale, și-a exprimat indignarea, nu cu ajutorul armelor, ci trimițînd ambasadori. De pe urma acestei nenorociri au obținut totuși anumite avantagii de care, încetul cu încetul, au abuzat: învoirea de a împrejmui Galata cu un zid puternic, de a trage în șanțul înconjurător apele mării, de a ridica

[1] Pachymeres (V, c. 10) explică foarte clar *lizios* prin *idios*. Folosirea acestor cuvinte în greaca și latina medievală poate fi amplu înțeleasă din Ducange, *Glossaries (Graec.*, p. 811; 812; *Latin.*, tom. IV, p. 109—111).

turnuri înalte şi de a aşeza o serie de maşini de război pe ziduri. Limitele cartierului care îi îngrădea se dovedeau prea strîmte pentru colonia lor în creştere. Zilnic ei dobîndeau adaosuri de proprietăţi imobiliare, şi dealurile dimprejurul Galatei se acoperiră cu vilele şi castelele lor, pe care le uneau şi le apărau cu ajutorul unor fortificaţii[1]. Navigaţia şi comerţul Euxinului alcătuiau beneficiul împăraţilor greci care stăpîneau strimta intrare, poarta cum ar fi, a acelei mări interioare. Sub domnia lui Mihail Paleologul prerogativele lor erau recunoscute de sultanul Egiptului care a solicitat şi a dobîndit dreptul de a trimite anual o corabie pentru cumpărarea de sclavi din Circazia şi Mica Tătărime. O libertate care cuprindea în ea germenii relelor pentru cauza creştină, deoarece aceşti tineri erau transformaţi prin educaţie şi disciplină în formidabili mameluci[2]. Stabiliţi la Pera, genovezii se ocupau de comerţul avantajos al Mării Negre şi activitatea lor îi aproviziona pe greci cu peşte şi grîu, două articole alimentare aproape la fel de importante pentru un popor superstiţios. Natura pare să fi dăruit Ucrainei recolte spontane, produs al unei economii primitive şi sălbatice, iar exportul mare de peşte sărat şi icre al acestor regiuni este reînnoit anual datorită nisetrilor uriaşi care se prind la gura fluviului Don sau Tanais, în ultima lor etapă prin mălul bogat al apelor adinei ale Maeotis-ului[3]. Apele rîului Oxus,

[1] Stabilirea şi succesele dobîndite de genovezi la Pera, sau Galata, sînt descrise de Ducange *(C.P. Christiana*, I, p. 68, 69) care se inspiră din istoricii bizantini Pachymeres (II, c. 35; V, 10, 30; IX, 15; XII, 6, 9); Nichifor Gregoras (V, c. 4; VI, c. 11; XI, c. 5; XI, c. 1, 6) şi Cantacuzino (I, c. 12; II, c. 29 etc).

[2] Atît Pachymeres (III. c. 3, 4, 5) şi Nie. Greg. (IV. c. 7) înţeleg şi deplîng efectele acestei indulgenţe periculoase. Bibars, sultanul Egiptului, el însuşi tătar, dar musulman credincios, a obţinut de la copiii lui Ginghis autorizaţia să zidească o moschee mare în capitala Crimeii (De Guignes, *Hist. des Huns*, vol. III, p. 343).

[3] Lui Chardin *(Voyages en Perse*, vol. 1, p. 48) i s-a spus la Caffa că aceşti peşti erau uneori lungi de douăzeci şi patru sau douăzeci şi

Marea Caspică, Volga şi Donul asigurau o trecere neobişnuită şi dificilă pentru nestematele şi mirodeniile Indiei; după o călătorie de trei luni caravanele din Carizme întîlneau corăbiile italiene în porturile Crimeii[1]. Aceste diferite ramuri comerciale erau monopolizate de hărnicia şi puterea genovezilor. Rivalii lor din Veneţia şi Pisa erau îndepărtaţi cu forţa. Băştinaşii priveau cu teamă şi respect castelele şi oraşele care se ridicau pe fundaţiile umilelor lor stabilimente, şi cel mai important dintre acestea, Caffa[2], a fost asediat fără rezultat de tătari. Lipsiţi de flotă, grecii erau subjugaţi de aceşti negustori trufaşi, care hrăneau sau înfometau Constantinopolul după cum le dictau interesele. Ei au pus mîna pe vămile, pescăriile şi chiar pe taxa Bosforului; toate acestea le aduceau un venit de două sute de mii de galbeni, iar un rest de treizeci de mii i-l lăsau cu regret împăratului[3]. În timp de pace sau război colonia din Pera sau Galata se purta ca un stat independent, şi cum se întîmplă nu o dată cu aşezările îndepărtate, *podesta*-ul genovez uita adesea că era sluga propriilor lor stăpîni.

Aceste acte uzurpatoare erau încurajate de slăbiciunea lui Andronic cel Bătrîn şi de războaiele civile care au constituit un izvor de suferinţe în anii săi şi în perioada minorităţii nepotului său. Talentele lui Cantacuzino au dus mai degrabă la nimicirea decît la restaurarea Imperiului; după ce

---

şase de picioare, cîntăreau opt sau nouă sute de funzi şi dădeau trei sau patru chintale de icre. Pe vremea lui Demostene grîul Bosforului îi aprovizionase pe atenieni.

[1] De Guignes, *Hist. des Huns*, vol. III, p. 343, 344; *Viaggi* a lui Ramusio, vol. 1, fol. 400. Dar acest transport pe uscat şi pe apă putea să aibă loc numai cînd ţara tătărească era unită sub un monarh înţelept şi puternic.

[2] Nic. Gregoras (XIII, c. 12) este judicios şi bine informat asupra negoţului şi coloniilor Mării Negre. Chardin descrie minele actuale ale Caffei, unde într-un interval de patruzeci de zile a văzut peste 400 de corăbii cu vele care se îndeletniceau cu comerţul de grîu şi peşte (*Voyages en Perse*, vol. I, p. 46—48).

[3] Vezi Nic. Gregoras, XVII, c. 1.

a obținut victoria împotriva dușmanilor interni, el a fost condamnat la un proces infam, care urma să hotărască dacă la Constantinopol aveau să domnească grecii sau genovezii.

Ajungînd la un conflict deschis, împăratul lipsit de flotă, îi cheamă în ajutor pe veneţieni, rivalii genovezilor, împreună cu aliaţii lor, catalanii, dar aceştia sînt învinşi şi se retrag.

Părăsiți de prietenii lor, grecii au fost incapabili de rezistență; la trei luni după bătălie, împăratul Cantacuzino solicită și iscăli un tratat, prin care îi alunga pentru totdeauna pe venețieni și catalani și le asigura genovezilor un monopol al comerțului și aproape dreptul la domnie.

Imperiul Roman (zîmbese scriind numele) ar fi putut curind să decadă, ajungînd o provincie genoveză, dacă ambițiile republicii n-ar fi fost zădărnicite de pierderea independenței și de distrugerea puterii ei navale. Un lung conflict de o sută treizeci de ani s-a sfîrșit cu triumful Veneției; la Genova, partidele politice îi obligară pe conducătorii lor să caute pacea internă sub protecția unui stăpîn, ducele de Milan, sau regele Franței. Totuși, spiritul negustoresc supraviețui cuceririi și colonia din Pera continuă să impună teamă și respect capitalei; membrii ei au navigat pe Euxin, pînă cînd turcii, înrobind definitiv Constatinopolul, o făcură să-i împărtășească soarta.

Capitolul LXIV

CUCERIRILE LUI GINGHIS-HAN ŞI ALE MONGOLILOR SE ÎNTIND DIN CHINA PÎNĂ ÎN POLONIA. SALVAREA CONSTANTINOPOLULUI ŞI A GRECILOR. ORIGINEA TURCILOR OTOMANI DIN BITHYNIA. DOMNIA ŞI VICTORIILE LUI OTHOMAN, ORHAN, MURAT I. ÎNTEMEIEREA ŞI SUCCESELE MONARHIEI TURCEŞTI ÎN ASIA ŞI EUROPA. PERICOLUL CE AMENINŢĂ CONSTANTINOPOLUL ŞI IMPERIUL GREC

De la certurile mărunte dintre un oraş mare şi suburbiile sale, de la laşitatea şi discordia grecilor în decădere, voi trece acum la turcii victorioşi, a căror sclavie pe plan intern era înobilată de disciplina războinică, entuziasmul religios şi de energia caracteristică acestei seminţii. Ridicarea şi progresul otomanilor, actualii suverani ai Constantinopolului, sînt legate de cele mai importante momente ale istoriei moderne; ele sînt bazate pe cunoaşterea prealabilă a marii erupţii a mongolilor şi tătarilor, ale căror cuceriri rapide pot fi comparate cu convulsiile de la începuturile naturii, care au frămîntat şi au schimbat suprafaţa globului nostru. Mi-am afirmat de mult pretenţia de a prezenta cititorului acele popoare cărora li se datoreşte direct sau indirect căderea Imperiului Roman, şi nu pot să-mi refuz satisfacţia de a descrie acele evenimente care, prin neobişnuinta lor măreţie trezesc într-o minte cu înclinaţii spre filozofie interesul pentru istoria sîngeroasă a omenirii[1].

---

[1] Cititorul o invitat să revadă în capitolele XXII, XXIV, XXXIII şi XXXVIII, felul de a fi al popoarelor nomade, cuceririle lui Attila şi

Din vastele regiuni muntoase dintre China, Siberia și Marea Caspică s-a revărsat în repetate rînduri fluxul emigrării și a războiului. Aceste locuri de baștină ale hunilor și turcilor erau ocupate în veacul al doisprezecelea de numeroase triburi de păstori, avînd aceeași origine și moravuri asemănătoare, care au fost unite și conduse la izbîndă de formidabilul Ginghis. În ascensiunea sa către măreție, acest barbar, care la început se numea Temugin, călcase pe grumazul semenilor săi. El se trăgea dintr-un neam nobil și numai orgoliul trezit de victorie a făcut ca principele însuși, sau poporul său, să-i caute un al șaptelea strămoș în concepția imaculată a unei fecioare.

Orfan la 12 ani, fugar și fără putere pînă la maturitate, Temugin, viitorul Ginghis-Han reușește să unească și să organizeze triburile răzlețe mongole și turanice și să li se impună ca șef suprem și absolut. Sub imboldul său, hoardele tătărăști năpădesc toată Eurasia Centrală, răspîndind spaimă și groază. Ele cuprind la răsărit China, Manciuria și Corea, la miazăzi Iranul și Irakul iar spre apus trec Nistrul și Carpații ajungînd pînă în Pannonia.

Armatele lui Ginghis și ale generalilor slăbesc treptat puterea hoardelor deșertului, care își așezau corturile între marele zid chinezesc și Volga; împăratul mongol devine monar-

---

ale hunilor, care au fost scrise într-o perioadă cînd nutream dorința, mai mult decît speranța, de a încheia această istorie. (În capitolele indicate mai sus, denumirile de moguli (sau mongoli), tătari și turci sînt adesea folosite fără discriminare, dar e bine să mai repetăm o dată, ceea ce a fost spus în repetate rînduri, anume că tătarii (sau tartarii) erau probabil un trib mongol care ocupa un loc atît de important în oastea lui Ginghis Han, încît numele lor s-a extins asupra întregului neam. Turcii erau unul din neamurile cele mai numeroase din lume, și aproape toate triburile asiatice care au devastat Europa aparțineau acestei rase — hunii, chazarii, avarii, bulgarii, pecenegii și cumanii erau turci. Singurii asiatici care nu aparțin acestei seminții au fost ungurii sau maghiarii, un popor finic — O.S.)

lul lumii pastorale, stăpînul multor milioane de păstori și soldați, conștienți de puterea lor unită și nerăbdători să se repeadă asupra climatelor blinde și bogate ale sudului...

...Tătarii devastau cu aceeași furie țările pe care sperau să le stăpînească și pe acelea din care se grăbeau să se retragă. De la cucerirea definitivă a Rusiei, ei au pornit o invazie cumplită, deși trecătoare, pînă în inima Poloniei, și pînă la granițele Germaniei. Orașele Lublin și Cracovia au fost rase de pe suprafața pămîntului. Ei s-au apropiat de malurile Mării Baltice iar în bătălia de la Lignitz i-au învins pe ducii Sileziei, pe palatinii Poloniei și pe marele maestru al Ordinului Teutonic și au umplut nouă saci cu urechile din dreapta ale celor uciși. De la Lignitz, punctul extrem al marșului lor vestic, ei s-au întors spre a invada Ungaria; prezența de spirit a lui Batu[1] inspira încredere mulțimii de cinci sute de mii de oameni pe care-o conducea. Această mulțime se împărți în coloane în fața cărora Carpații nu rămaseră multă vreme inaccesibili; cu naivitate, lumea refuza să creadă că această masă se apropia, pînă cînd a fost cu neputință să nu-și dea seama de adevăr. Regele Bela al patrulea, a adunat forțele armate ale conților și episcopilor săi; dar el își înstrăinase supușii fiindcă primise o hoardă rătăcitoare de patruzeci de mii de familii de cumani; iar bănuiala că au fost trădați și că principele lor a fost ucis le-a dat acestor oaspeți sălbatici imboldul să se revolte. Întregul ținut de la nord de Dunăre a fost pierdut într-o zi; ruinele orașelor și bisericilor erau presărate cu osemintele băștinașilor care ispășiseră păcatele strămoșilor lor turci. Un cleric, care a scăpat după prădarea orașului Waradin, descrie calamitățile pe care le văzuse ori le suferise; furia sîngeroasă a asediilor și bătăliilor nu a fost nici pe departe la fel de atroce ca tratamentul fugarilor, care fuseseră ademeniți din păduri sub făgăduiala de pace și iertare, și care au fost măcelăriți fără crutare de

[1] Nepot al lui Octai, a condus armatele tătărești sub domnia acestuia (n.t.).

îndată ce terminaseră cu strîngerea recoltei şi cu culesul viilor. Iarna, tătarii au trecut Dunărea pe gheaţă şi au înaintat pînă la Gran sau Strigonium[1], o colonie germană, şi capitala regatului. Treizeci de maşini de asediu au fost îndreptate împotriva zidurilor, şanţurile au fost umplute cu saci de pămînt şi cadavre, şi după un masacru haotic, trei sute de matroane nobile au fost ucise în faţa hanului. Dintre toate oraşele şi cetăţile Ungariei numai trei au supravieţuit invaziei tătăreşti, iar nefericitul Bela şi-a ascuns ruşinea într-una din insulele Adriaticii.

Această dezlănţuire de duşmănie sălbatică a făcut ca lumea latină să se întunece. Un fugar a dus vestea despre cele intîmplate şi a dat alarma în Suedia, iar îndepărtatele popoare de pe malul Balticei şi oceanului tremurară la apropierea tătarilor[2], pe care frica şi ignoranţa lor îi făcea să-i deosebească de spiţa omenească. Do la invazia arabă din veacul al VIII-lea, Europa nu se mai aflase niciodată în faţa unei asemenea calamităţi, şi dacă discipolii lui Mahomet i-ar fi prigonit religia şi i-ar fi înăbuşit libertatea, e de bănuit că păstorii Sciţiei i-ar fi nimicit oraşele, artele şi toate instituţiile sociale. Pontiful roman încercă să îmbuneze şi să convertească la creştinism pe aceşti păgîni invincibili, trimiţînd la ei o misiune de călugări franciscani şi dominicani; dar el a fost surprins de răspunsul hanului, care spunea că fiii lui Dumnezeu şi ai lui Ginghis erau investiţi cu puterea divină de a supune şi nimici popoarele, şi că papa va împărtăşi soarta tuturor, dacă nu va vizita personal şi in calitate de solicitant hoarda regală. Împăratul Frederic al II-lea adoptă un mod de apărare mai larg, şi în scrisorile către regii

[1] Estergom, în Ungaria (n.t.).

[2] În anul 1238, teama de tătari i-a împiedicat pe locuitorii Goţiei (Suedia) şi Frisiei să trimită, ca de obicei, corăbiile lor în punctele de pe coasta Angliei unde se pescuiau heringi şi cum nu exista export, patruzeci sau cincizeci dintre aceşti peşti se vindeau pentru un şiling (M. Paris, p. 396). Este destul de bizar ca ordinele date do un han mongol la graniţele Chinei să coboare preţul heringilor pe piaţa engleză.

Franței și Angliei și către principii Germaniei el arăta pericolul comun, și îi îndemna să-și înarmeze vasalii în această cruciadă dreaptă și bine justificată[1]. Tătarii înșiși au fost îngroziți de faima și vitejia francilor. Orașul Neustadt din Austria a fost apărat cu vitejie împotriva tătarilor de cincizeci de cavaleri și douăzeci de arcași înarmați cu arbalete, iar la apropierea unei armate germane năvălitorii, au ridicat asediul. După devastarea regatelor învecinate ale Serbiei, Bosniei și Bulgariei, Batu s-a retras încet de la Dunăre la Volga spre a se bucura de răsplata victoriei în orașul și palatul Serai, ridicat la porunca sa în mijlocul deșertului.

Sheibani Han, fratele lui Batu a cucerit Siberia, stabilindu-și dinastia la Tobolsk și a întins domnia mongolă pînă la cercul polar; dar adevărata și marea ambiție a tătarilor era cucerirea Chinei, ai cărei vasali fuseseră. Aceasta a fost realizată de Cublai, alt nepot al lui Ginghis-Han, care a fondat dinastia Yuen. Aceasta a domnit cam un secol, pînă cînd a fost răsturnată de o revoltă a chinezilor, și mongolii au fost definitiv izgoniți din Imperiul chinez.

Faptul că Imperiul Roman, ale cărui rămășițe, pe timpul invaziei mongole erau dezmembrate între greci și latini, a izbutit să se salveze în toiul acestui naufragiu al popoarelor, poate trezi oarecare mirare. Mai puțin puternice ca imperiul lui Alexandru, aceste relicve sufereau la fel ca și împăratul macedonean presiunea păstorilor Sciției, atît în Europa, cît și în Asia; iar dacă tătarii ar fi hotărît să asedieze Constantinopolul, acest oraș ar fi avut soarta Pekinului, Samarcandei și Bagdadului; zadarnic francii și grecii triumfau în fața acestei retrageri glorioase și voite a lui Batu de pe Dunăre;

[1] Voi copia epitetele sale prin care caracterizează sau măgulește diferitele țări din Europa. (M. Paris, p. 498.)

bucuria lor era o insultă[1]; în timpul unei a doua expediții moartea l-a surprins pe conducătorul tătar în plin marș spre capitala caesarilor. Fratele său Borga a condus armiile tătărești în Bulgaria și Tracia; dar o vizită la Novgorod, așezat la cincizeci și șapte grade latitudine nordică, unde a numărat locuitorii și a fixat birurile Rusiei, l-a abătut de la războiul cu Bizanțul.

Astfel a scăpat Constantinopolul de potopul nimicitor al tătarilor; dar tot atunci, și în parte tot datorită lor, își face treptat apariția o nouă putere, care peste scurtă vreme avea să domine orientul apropiat și să scoată definitiv din scenă Imperiul Roman de Răsărit. Un mic trib de păstori turci, dizlocat din locul său de baștină de puhoiul tătăresc, s-a stabilit în Asia Mică la granița Imperiului Bizantin și după două generații a căpătat destulă forță și îndrăzneală ca, sub comanda califului său Othoman să invadeze pentru prima oară Bithynia. Fiul său Orhan cucerește Brusa, capitala provinciei și organizează o armată regulată otomană; Bizanțul, măcinat de intrigi și războaie interne, este salvat provizoriu prin moartea califului turc și a fiului său Soliman.

Dar grecii n-au avut timp să se bucure de moartea inamicilor, căci iataganul turcesc era din nou mînuit cu aceeași forță de Murat întîi, fiul lui Orhan, și fratele lui Soliman. La lumina slabă și istovită a cronicilor bizantine[2], putem discerne că el a supus fără să întîmpine rezistență întreaga provincie Romania sau Tracia, de la Dardanele pînă la Balcani și împrejurimile capitalei, și că Adrianopolul a fost ales drept sediul regal al administrației și al religiei sale în Europa. Constantinopolul, al cărui declin este aproape

[1] Descrierea unor lupte duse de mongoli în Ungaria, care s-au terminat prin respingerea lor (M. Paris, p. 545, 546) ar putea lărgi și colora datele despre unirea și victoria regilor franci pe granițele Bulgariei. După patruzeci de ani, Abulpharagius, aflat (*Dynast*, p. 310), dincolo de Tigru, putea fi ușor indus în eroare.

[2] După concluzia lui Cantacuzino și Gregoras urmează un interval obscur de o sută de ani. Georgios Phranzes, Mihail Ducas și Laonic Chalcocondyl au scris toți trei după cucerirea Constantinopolului.

contemporan cu fundarea orașului, fusese adesea în cursul unui mileniu asaltat de barbarii din răsărit și apus, dar niciodată pînă la acea oră fatală, grecii nu fuseseră împresurați, atît dinspre Asia cît și dinspre Europa, de oștile aceleiași puteri ostile. Totuși prudența sau generozitatea lui Murat a amînat un răstimp această ușoară cucerire; trufia sa era măgulită de faptul că adesea, la chemarea sa, împăratul Paleologul și cei patru fii ai săi se înfățișau umili la curtea și în tabăra principelui otoman. El a pornit cu război împotriva neamurilor slave dintre Dunăre și Adriatica, bulgarii, sîrbii, bosniecii și albanezii; iar aceste triburi războinice care adesea insultaseră maiestatea imperiului, au fost zdrobite în repetate rînduri, în urma unor incursiuni distrugătoare. Țările lor nu posedau nici aur și nici argint, cătunele și orășelele lor rustice nu se îmbogățiseră prin negoț și nu erau înfrumusețate prin artele pe care le dezvoltă opulența. Dar băștinașii acestor pămînturi s-au distins în toate timpurile prin dîrzenia spiritului și vigoarea trupului lor; o orînduire prevăzătoare a făcut din ei cei mai vajnici și mai credincioși sprijinitori ai măreției otomane[1]. Vizirul lui Murat i-a amintit stăpînului său, că după legea mahomedană, avea dreptul la a cincea parte din pradă și prizonieri și că s-ar putea ușor prevala de acest drept dacă la Gallipoli ar fi postați slujbași vigilenți, care să controleze trecerea și să selecționeze pentru el pe cei mai viguroși și mai frumoși tineri creștini. Murat a dat ascultare vizirului său, iar decretul a fost publicat și multe mii dintre prizonierii europeni au primit educația militară și religioasă impusă de otomani; astfel, noile trupe de gardă își datoresc consacrarea și numele, unui cunoscut derviș[2].

În felul acesta a fost creat corpul ienicerilor „teroarea popoarelor“ și uneori, a sultanilor înșiși. În bătălia de la Cossovo ei au copleșit liga creștină, dar Murat a fost rănit mortal de pumnalul unui sîrb.

---

[1] Descrierea domniei lui Baiazid I, sau Ilderim Baiazid, o găsim în Cantemir (p. 46), în cartea a doua a lui Chalcocondyl și în *Annales Turcici*.

[2] Ieniceri (*Yengi cheri*), sau soldați noi (n.t.).

Caracterul lui Baiazid, fiul și succesorul lui Murat, este bine exprimat în porecla sa de *Ilderim*, fulgerul; el se putea mîndri cu un epitet inspirat de energia năvalnică ce-i stătea în fire și de iuțeala marșurilor sale distrugătoare. În cei patrusprezece ani de domnie[1], Baiazid s-a mișcat neîntrerupt în fruntea armatelor sale, de la Brusa la Adrianopol, de la Dunăre la Eufrat, și s-a străduit din răsputeri să răspîndească legea lui Mahomed. El a năvălit la fel de nepărtinitor asupra principilor creștini și mahomedani ai Europei și Asiei, a silit ținuturile din nordul Anatoliei, de la Angora la Amasia și Erzerum să i se supună și a despuiat de posesiunile lor ereditare pe emirii frați din Germian și Caramania, din Aidin și Sarukan; după cucerirea Iconiumului, vechiul regat al selgiucizilor a reînviat sub cîrmuirea dinastiei otomane. Nici în Europa cuceririle lui Baiazid nu au fost mai puțin fulgerătoare sau mai puțin importante. De îndată ce îi forță pe sîrbi și pe bulgari să privească starea lor de înrobire ca pe o situație de fapt, cu caracter obișnuit și statornic, el trecu Dunărea în căutarea a noi inamici și noi supuși în inima Moldovei[2]. Toată suflarea care locuia pe teritoriile care mai țineau încă de imperiul grecesc în Tracia, Macedonia și Tesalia recunoscu un stăpîn turc...

...Umilul titlu de emir nu se mai potrivea măreției otomane, și Baiazid consimți să accepte hrisovul de sultan de la califii care slujeau în Egipt sub jugul mamelucilor[3], un ultim și frivol omagiu pe care forța îl aducea părerii oamenilor, un ultim omagiu adus de turcii victorioși dinastiei abaside

[1] Vezi Cantemir, pag. 37—41, cu amănunțitele și curioasele sale adnotări.

[2] Cantemir, care preamărește victoriile marelui Ștefan asupra turcilor (p. 47), a compus o carte despre vechea și noua stare a principatului său, a Moldovei, care este de mult promisă, și încă nepublicată (este vorba, probabil, de *Historia Moldo-vlahica* (n.c.)).

[3] Faptul, confirmat de istoria arabă a lui Ben Shounah, un sirian contemporan (De Güignes, *Hist. des Huns*, vol. IV, p. 336) infirmă cele susținute de Saad Effendi și Cantemir (p. 14, 15) în ceea ce privește alegerea lui Alhman în calitate de sultan.

şi succesorilor profetului arab. Obligaţia de a-şi merita augustul titlu a înflăcărat ambiţiile sultanului care şi-a îndreptat de astă dată armele împotriva regatului Ungariei, scena permanentă a victoriilor şi înfrîngerilor turceşti. Sigismund, regele ungur, era fiul şi fratele împăraţilor apuseni. Cauza sa era aceea a Europei şi a bisericii creştine; la vestea primejdiei ce-l ameninţa, cei mai viteji cavaleri ai Franţei şi Germaniei s-au arătat dornici să lupte sub stindardul său şi acela al crucii. În bătălia de la Nicopole (1396), Baiazid a zdrobit o armată aliată de o sută de mii de creştini, care în trufia lor se făleau că, dacă ar cădea cerul, ei tot l-ar putea ţine în lăncile lor. Ei au fost ucişi într-un număr covîrşitor de mare sau scufundaţi în Dunăre; iar Sigismund, scăpă fugind pe Dunăre şi Marea Neagră la Constantinopol, de unde, după un larg înconjur se înapoie în regatul său pustiit de război[1]. În trufia victoriei Baiazid ameninţa că va asedia Buda, că va supune ţările vecine cu Germania şi Italia, şi că-şi va hrăni calul cu o baniţă de ovăz pe altarul Sfîntului Petru de la Roma. Înaintarea sa a fost oprită, nu de intervenţia miraculoasă a apostolului, nu de cruciada puterilor creştine, ci de un lung şi dureros acces de gută. Ordinea morală a lumii este uneori restabilită de o tulburare a materiei şi o umoare caustică acţionînd asupra unei singure fibre a unui singur om poate împiedica sau amîna nefericirea popoarelor...

„Bătălia de la Nicopole n-ar fi fost pierdută dacă francezii ar fi dat ascultare ungurilor, care erau mai prudenţi; dar ea ar fi putut fi cîştigată în chip glorios, dacă ungurii ar fi urmat pilda francezilor, dînd dovadă de aceeaşi vitejie. Aceştia au împrăştiat trupele din Asia, care alcătuiau prima linie a frontului otoman, au străpuns o întăritură de pari ridicată împotriva cavaleriei şi au zdrobit, după o luptă

[1] Vezi Decade, *Rerum Hungaricarum* (Dec. III, l. II, p. 379) a lui Bonfini, un italian, care în veacul al XV-lea a fost invitat în Ungaria să alcătuiască o istorie elocventă a acelui regat. Totuşi, dacă ar exista, aş prefera o cronică simplă care să vorbească despre această ţară şi epoca respectivă.

sîngeroasă, pe ienicerii înşişi; dar turcii au copleşit această mînă de războinici neînfricaţi, devenită ţinta unui atac concentric al numeroaselor escadroane otomane ce ieşeau din păduri. Repeziciunea şi păstrarea secretului cu privire la înaintarea armatelor sale, ordinea imprimată bătăliilor date de el şi evoluţia acestora, au făcut ca inamicii săi să simtă şi să admire talentele militare ale lui Baiazid. Ei l-au acuzat că victoria i-a dat prilejul să se arate crud. După ce i-a scos din masa prizonierilor pe contele de Nevers şi douăzeci şi patru de nobili a căror origină şi bogăţie erau atestate de interpreţii săi latini, restul prizonierilor francezi, care supravieţuiseră măcelului bătăliei, au fost aduşi în faţa tronului său şi, fiindcă refuzau să-şi renege credinţa, au fost decapitaţi pe rînd în faţa lui. Sultanul era scos din fire de pierderea celor mai bravi ieniceri ai săi, şi dacă este adevărat că în ajunul bătăliei francezii i-au masacrat pe prizonierii lor turci[1], ei înşisi sînt vinovaţi pentru consecinţele unei răzbunări drepte...

...Lumea romană se mărginea acum la un colţ al Traciei, cuprins între Marea de Marmara şi Marea Neagră, un ţinut ce măsura cam cincizeci de mile în lung şi treizeci în lat, o întindere de pămînt nu mai mare decît cele mai mici principate din Germania sau Italia; dar rămăşiţele Constantinopolului reprezentau încă bogăţia şi populaţia unui întreg regat.

Luptele interne şi intrigile dinastice continuau însă să submineze puterea Bizanţului, lăsîndu-l la bunul plac al sultanului otoman. Intrarea neaşteptată în scenă a tătarilor lui Timur-Lenk, învingătorii lui Baiazid a dat din nou un scurt răgaz Imperiului Roman de Răsărit.

[1] Pentru acest fapt odios, abatele de Vertot citează *Hist. Anonyme de St. Denys*, XI, c. 10, 11 *(Ordre de Malthe*, tom. II, p. 310).

Capitolul LXV

TIMUR SAU TAMERLAN OCUPĂ TRONUL SAMARCANDULUI. CUCERIRILE SALE ÎN PERSIA, GEORGIA, ÎN ŢINUTURILE TĂTARILOR, RUSIA, INDIA ŞI ANATOLIA. RĂZBOIUL CU TURCII. ÎNFRÎNGEREA ŞI CAPTIVITATEA LUI BAIAZID. MOARTEA LUI TIMUR. RĂZBOIUL CIVIL AL FIILOR LUI BAIAZID. RESTAURAREA MONARHIEI TURCEŞTI DE CĂTRE MOHAMED I. MURAT AL II-LEA ASEDIAZĂ CONSTANTINOPOLUL

În 1370 pe orizontul politic al Asiei se profilează o noua figură de mare stăpînitor, Timur-Lenk, sau Tamerlan; el este mai întîi emirul tătarilor din Oxiqua, apoi cucereşte succesiv Persia, Turkestanul, Rusia şi Industanul, astfel că la 1400 ajunge cel mai puternic (şi mai crud) dintre conducătorii lumii de atunci şi intră în conflict cu cealaltă mare putere militară, aceea a turcilor. Tamerlan învinge oastea otomană la Angora (1402), şi-l ia prizonier pe Baiazid, salvînd astfel, pentru moment şi fără voie, Constantinopolul şi rămăşiţele Imperiului Bizantin. Răgazul este însă de scurtă durată, căci unul dintre urmaşii lui Baiazid, sultanul Murad al II-lea, hotărăşte să cucerească Constantinopolul (1422).

Dorinţa de a sluji credinţa, luînd parte la cucerirea oraşului caesarilor, atrase o seamă de voluntari din Asia, care năzuiau la coroana martirilor. Promisiunea că vor fi răsplătiţi cu o pradă bogată şi farmecele unor femei frumoase, înflăcăra elanul lor războinic; iar faptul că Seid Bechar, un

urmaş al profetului[1], se afla în tabără, unde sosise călare pe un măgar, însoţit de o venerabilă suită alcătuită din cinci sute de discipoli, şi făcea preziceri, dădu ambiţiilor sultanului consacrarea religiei. Dar el s-ar fi putut ruşina, dacă un fanatic se poate ruşina, atunci cînd asigurările sale dădură greş. Zidurile Bizanţului rezistară unei armate de două sute de mii de turci. Asalturile lor fură respinse de contraatacurile grecilor şi ale mercenarilor lor străini. Vechile mijloace de apărare ridicară o stavilă împotriva noilor mijloace de atac; iar cînd, în înflăcărarea sa, dervişul trecu repede în lumea drepţilor, pe cînd ducea un vizionar dialog cu Mahomed, creştinii răspunseră cu credulitate că o zăriseră pe Sfînta Fecioară, care, înveşmîntată în violet, apărea de-a lungul meterezelor şi îi îmbărbăta[2]. După un asediu de două luni, o revoltă internă, stîrnită în chip perfid de către greci şi înăbuşită repede prin moartea unui frate nevinovat, îl rechemă pe Murat la Brusa. În timp ce Murat îşi conducea ienicerii spre noi cuceriri în Europa şi Asia, imperiul bizantin cunoscu 30 de ani o linişte servilă şi nesigură. Manuel coborî în mormînt, iar Ioan Paleologul căpătă domnia plătind un tribut anual de trei sute de mii de aspori şi părăsi aproape toate teritoriile pe care le mai stăpînea dincolo de suburbiile Constantinopolului...

...Singura speranţă de salvare a imperiului grecesc şi a regatelor vecine, ar fi fost o armă mai puternică, vreo descoperire survenită în arta războiului, care să le confere o superioritate decisivă asupra duşmanilor turci. Statele creştine erau stăpîne pe o asemenea armă, ea fusese descoperită într-un moment cînd ele se aflau la răspîntie. Chimiştii Chinei sau ai Europei, descoperiseră întîmplător, sau în urma unor

[1] Cantemir, p. 80, Cananus, care îl descrie pe Seid Bechar fără a-l numi, presupune că prietenul lui Mahomed pretindea în amorurile sale privilegiile profetului, şi că cele mai frumoase călugăriţe greceşti îi erau promise sfîntului şi discipolilor săi.

[2] Pentru această apariţie miraculoasă Cananus face apel la sfîntul musulman, dar cine va depune mărturie pentru Seid Bechas?

migăloase experiențe, că un amestec de silitră, sulf și cărbune, în atingere cu o scînteie, produce o explozie formidabilă. S-a observat curînd că, dacă forța care se dezvoltă e comprimată într-un tub puternic, o ghiulea de piatră sau de fier poate fi aruncată cu o iuțeală irezistibilă și distrugătoare. Epoca precisă a invenției și folosirii prafului de pușcă[1] este învăluită în legende și într-un limbaj echivoc. Putem totuși discerne în mod clar, că amestecul era cunoscut înainte de mijlocul veacului al XIV-lea și că înainte de sfîrșitul acestui secol, folosirea artileriei în bătălii și asedii, pe mare și pe uscat, era un lucru obișnuit pentru statele Germaniei, Italiei, Spaniei, Franței și Angliei[2]. Care popor l-a folosit prima oară este un fapt ce nu prezintă o deosebită importanță. Și nici n-a fost posibil ca secretul acestei arme să fie păstrat în statele creștine. El a fost dezvăluit turcilor datorită trădării unor apostați și de politica egoistă a unor rivali, iar sultanul a avut destulă minte să adopte, și avuție ca să răsplătească, talentele unui tehnician creștin. Vina de-ai fi instruit pe turci în mînuirea acestei arme cade asupra genovezilor care l-au transportat pe Murat în Europa și e cu putință ca datorită lor să fi fost turnat și folosit tunul ce a servit la asediul Constantinopolului[3]. Prima încercare a fost

[1] Primul și al doilea volum din Chemical Essays de Dr. Watson conțin două comunicări valoroase asupra descoperirii și compunerii prafului de pușcă.

[2] Mărturiile moderne asupra acestui subiect nu ne inspiră încredere. Pasagiile originale sînt adunate de Ducange *(Gloss. Latin.* tom. I, p. 675, Bombarda). Dar într-o epocă timpurie și nesigură, numele, sunetul, focul și efectul lui care par să exprime artileria *noastră*, pot fi în mod justificat interpretate drept vechile instrumente și focul grecesc. În ce privește prezența tunului englezesc la Crecy, cele susținute de Giovanni Villani *(Chron.*, XII, c. 65) trebuiesc puse față în față cu tăcerea lui Froissard. Totuși Muratori *(Antiquit. Italiae medii Aevi*, tom. II, *Dissert.* XXVI, p. 514, 515) a publicat un pasaj hotărîtor din Petrarc, *(De Remediis atrisque Fortunae Dialog)* care înainte de anul 1344 detestă acest tunet terestru, *„nici rar, nici comun"*.

[3] Tunul turcesc, pe care Ducas (c. 30) îl introduce mai întîi în fața Belgradului (anul 1436) este menționat de Chalcocodyl (V. p. 123) la 1422 la asediul Constantinopolului.

într-adevăr neizbutită, dar îndeobște, în ciocnirile din acea vreme, avantajul era de partea acelora care atacau. Pentru o vreme, echilibrul dintre atac și apărare a fost distrus, în timp ce această artilerie, care bubuia ca tunetul, era îndreptată împotriva turnurilor și a zidurilor ridicate ca să reziste doar în fața mijloacelor de asediere mai puțin puternice ale antichității. Taina prafului de pușcă a fost împărtășită fără remușcare de către venețieni, sultanilor Egiptului și Persiei, aliații lor împotriva puterii otomane. Secretul a fost curînd cunoscut pînă în ținuturile cele mai îndepărtate ale Asiei, iar avantajul europenilor s-a limitat la victoriile lor ușoare asupra sălbaticilor din „lumea nouă“. Dacă punem față în față progresul rapid al acestei descoperiri răufăcătoare și cuceririle lente și trudnice ale rațiunii, științelor și meseriilor pașnice, un filozof va rîde de nebunia oamenilor, sau va plînge, după cum îl va îndemna temperamentul său.

Capitolul LXVI

ÎMPĂRAȚII BIZANTINI SOLICITĂ AJUTORUL PAPAL. CĂLĂTORIILE ÎN APUS ALE LUI IOAN I, MANUEL ȘI IOAN AL II-LEA PALEOLOGUL. UNIREA BISERICILOR GREACĂ ȘI LATINĂ PROMOVATĂ DE CONSILIUL DIN BASEL ȘI ÎNCHEIATĂ LA FERRARA ȘI FLORENȚA. STAREA LITERATURII LA CONSTANTINOPOL. RENAȘTEREA EI ÎN ITALIA DATORITĂ EMIGRANȚILOR GRECI. CURIOZITATEA ȘI EMULAȚIA LATINILOR

În ultimele patru secole de domnie a împăraților greci, atitudinea lor prietenoasă sau ostilă față de papă și de latini indică prosperitatea sau soarta lor potrivnică; ea este scara ce arată ridicarea sau căderea dinastiilor barbare. Cînd turcii din neamul selgiuk stăpîneau Asia și amenințau Constantinopolul, am văzut pe ambasadorii lui Alexie, la consiliul din Placentia, implorînd protecția părintelui tuturor creștinilor. De îndată ce armatele pelerinilor francezi îl strămutară pe sultan de la Niceea la Iconium, principii greci au arătat din nou ura și disprețul lor neștirbit pentru schismaticii Apusului, ceea ce a grăbit prima cădere a imperiului. Data invaziei mongole este consemnată în limbajul generos al lui Ioan Vatatzes. După redobîndirea Constantinopolului, tronul primului Paleolog a fost înconjurat de dușmani externi și interni. Atîta vreme cît sabia lui Carol îi era atîrnată deasupra capului, Vatatzes lingușea în mod josnic, căutînd să-și asigure bunăvoința pontifului roman; de teama pericolului ce-l amenința în clipa aceea el sacrifică credința și virtutea sa, dragostea supușilor săi. La moartea lui Mihail, suveranul și

poporul revendicară independenţa bisericii şi puritatea crezului lor. Andronic cel Bătrîn nu se temea de latini, dar nici nu-i iubea. Atunci cînd ultima dintre nenorocirile ce-l copleşiseră se abătu asupra lui, trufia îi fu pavăză împotriva superstiţiei; iar buna-cuviinţă îl împiedica să renege la bătrîneţe declaraţiile sale ferm ortodoxe din tinereţe. Nepotul său, Andronic cel Tînăr era mai puţin robul temperamentului şi situaţiei sale; cucerirea Bithyniei de către turci, îl îndemnă să caute o alianţă laică şi spirituală cu principii apuseni.

Împăraţii bizantini duc necontenit negocieri cu Apusul; aceste tratative devin tot mai susţinute pe măsură ce rolul şi influenţa politică a papilor creşte. Împăraţii se deplasează uneori personal în Apus (Ioan I Paleologul — 1355—1368, Manuel Paleologul — 1370—1400). Dar corupţia şi intrigile din sînul bisericii catolice slăbesc din nou influenţa de care aceasta se bucura în Orient. Totuşi Ioan al II-lea Paleologul întovărăşit de fratele său Demetrios, de patriarhul de la Constantinopol şi o numeroasă suită (1438) pleacă în Italia, de unde se întoarce în 1440, după ce a luat parte la conciliile de la Ferrara şi Florenţa, menite să asigure unirea celor două biserici. Aceste contacte duc la o reînviere a influenţei culturii greceşti în Occident.

Capitolul LXVII

SCHISMA GRECILOR ŞI LATINILOR. DOMNIA ŞI CARACTERUL LUI MURAT AL II-LEA. CRUCIADA LUI LADISLAU, REGELE UNGARIEI. ÎNFRÎNGEREA ŞI MOARTEA SA. IOAN HUNIADE. SCANDERBEG. CONSTANTIN PALEOLOGUL, ÎMPĂRAT AL RĂSĂRITULUI

Ultima speranţă a Constantinopolului se întemeia acum pe ajutorul Romei, de aceea, la sinodul de la Florenţa, împăratul grec acceptă toate condiţiile impuse de papă; dar la întoarcere, după doi ani de absenţă şi lungi negocieri, în urma cărora acceptase toate riturile catolice, dar nu primiso un ajutor militar efectiv, el se izbeşte de o dîrză şi fanatică opoziţie a clerului şi a opiniei publice din Bizanţ. Unirea celor două Biserici rămîne din nou un fapt neîmplinit, nu numai în Imperiul Bizantin, ci şi în toate celelalte ţări care adoptaseră biserica ortodoxă.

Totuşi, la îndemnul papei, Occidentul porneşte din nou contra turcilor victorioşi, care acum ameninţă întreaga Europă şi lasă ca rămăşiţele imperiului bizantin să dăinuiască tremurînd de teamă, în mijlocul stăpînilor lor. Ladislau, regele Poloniei şi Ungariei, propune o nouă cruciadă (1443).

Dietele poloneze şi ungare, cerură într-un singur glas războiul religios; Ladislau trecu Dunărea, după care, în fruntea unei armate a supuşilor săi înfrăţiţi, se îndreptă spre Sofia, capitala regatului bulgar. În cursul acestei expe-

diții ei au obținut două victorii însemnate, care au fost atribuite pe bună dreptate vitejiei și conducerii lui Huniade. Prima victorie a constat în surprinderea taberei turcești de către Huniade, care conducea o avangardă de zece mii de oameni; cea de a doua, învingerea celui mai renumit dintre generalii lor, care poseda dublul avantaj al terenului și al numărului și care fu făcut prizonier. Apropierea iernii și obstacolele naturale și artificiale ridicate în cale de munții Balcani opriră înaintarea eroului, pe care doar șase zile de marș îl mai despărțeau de turnurile inamice ale Adrianopolului și de capitala prietenă a imperiului grecesc. Retragerea i-a fost netulburată, iar intrarea în Buda a constituit totodată un triumf religios și militar. O procesiune ecleziastică era urmată pe jos de rege și de ostașii săi. Regele știu să stabilească un echilibru subtil între meritele și recompensele ambelor popoare, reunind mîndria victoriei cu umila cucernicie creștină. Treisprezece pașale, nouă stindarde și patru mii de prizonieri reprezentau niște trofee ce nu puteau fi tăgăduite; totuși, cum in asemenea împrejurări toți sînt dornici să creadă, iar la fața locului nu se afla nimeni care ar fi putut să contrazică spusele cruciaților, aceștia înmulțiră, cu nerușinată îndrăzneală, miriadele de turci lăsați pe cîmpul de luptă[1].

Tratatul de pace ce urmează este curînd încălcat de Ladislau; el pornește într-o nouă expediție, în fruntea unei oști numeroase, dar care nu se bucură de larga adeziune a maselor.

Un domnitor valah[2], care s-a alăturat cu vasalii săi stindardului regal, a îndrăznit să remarce că numărul creștinilor nu depășea suita care îl urma uneori pe sultan la vînătoare;

[1] În scrisorile către împăratul Frederic al III-lea, ungurii ucid 300.000 de turci într-o singură bătălie, dar modestul Iulian (legatul papal prezent) reduce măcelul la 6.000 sau chiar 2.000 de păgîni. (Enea Sylvius în *Europe*. c. 5 și *Epist*. 44, 81, *apud Spondanum)*.

[2] Aluzie probabilă la Vlad Dracul (n.t.).

iar cei doi cai de o iuţeală neîntrecută, pe care acesta îi trimise în dar lui Ladislau, ar fi putut să-l avertizeze pe rege asupra tainicei previziuni a principelui valah cu privire la felul cum avea să se desfăşoare evenimentele. Dar după ce-şi redobîndise ţara şi copiii, despotul Serbiei era ispitit de promisiunea unor noi stăpîniri, iar lipsa de experienţă a regelui, entuziasmul legatului papal şi încrederea războinică a lui Huniade însuşi răspîndeau convingerea că orice obstacol trebuie să cadă în faţa virtuţilor invincibile ale spadei şi crucii. După trecerea Dunării, două căi puteau duce la Constantinopol şi Hellespont: una directă, abruptă şi dificilă prin munţii Balcani; a doua, mai lungă şi mai sigură, ce ducea peste o regiune netedă şi marginea ţărmul Euxinului, îngăduia ca flancul oştirii, după sistemul scit, să poată fi întotdeauna acoperit de o fortificaţie mobilă, alcătuită din care. Aceasta din urmă a fost pe bună dreptate preferată. Catolicii mărşăluiră prin cîmpiile Bulgariei, arzînd cu o cruzime turbată bisericile şi satele băştinaşilor creştini; ultimul lor popas a fost la Varna, în apropiere de malul Dunării, loc căreia înfrîngerea şi moartea lui Ladislau i-au conferit o faimă de neuitat[1].

Odată ajunşi în acest punct fatal, în loc de a găsi aici o flotă aliată care să le secondeze operaţiile, cruciaţii fură alarmaţi de apropierea lui Murat în persoană. Acesta părăsise singurătatea sa de la Magnezia[2] şi îşi transportase oştile din Asia în apărarea posesiunilor europene. După unii autori, împăratul grec fusese determinat prin teroare, sau fusese momit să asigure turcilor trecerea Bosforului[3]; o pată de

[1] Varna, sub numele grecesc de Odessus, era o colonie a milesienilor, numită după eroul Ulysses (Ollarius, tom. I., p. 374; D'Anville tom. I., p. 312). După Arrian, *Periplus of the Euxine* (p. 24, 25, în primul volum a lui Hudson, *Geographers*), ea era aşezată la 1740 de stadii sau *furlong*-i depărtare de gura Dunării, la 2140 de Bizanţ şi la 360 de nordul unui promontoriu al muntelui Haemus (Balcani), care înaintează în mare.

[2] Reşedinţa de vînătoare a sultanului (n.t.).

[3] Deşi se legase prin jurămînt că va împiedica trecerea (n.t.).

neşters stigmatizează ca vîndut pe genovezul, nepot al papei, amiral catolic, a cărui complicitate mercenară a trădat sistemul de apărare al Hellespontului. De la Adrianopole, sultanul înaintă în marşuri rapide, în fruntea a şaizeci de mii de oameni, iar atunci cînd cardinalul[1] şi Huniade cercetară mai atent ordinea şi numărul turcilor, aceşti războinici înflăcăraţi propuseră măsura tardivă şi impracticabilă a unei retrageri. Numai regele era hotărît să învingă ori să moară şi hotărîrea sa a fost pe punct de a duce la o victorie glorioasă şi salutară. În centrul celor două armate se aflau unul în faţa altuia cei doi suverani, iar beglerbegii sau generalii Anatoliei şi Romaniei[2], care comandau flancurile drept şi stîng ale armatei turceşti, luptau împotriva diviziilor cardinalului şi ale lui Huniade. Aripile turceşti fură zdrobite din primul asalt, dar avantajul se dovedi fatal; în focul urmăririi, învingătorii pripiţi pierdură posibilitatea de a vătăma duşmanul şi a-şi sprijini prietenii. Cînd Murat zări escadroanele sale puse pe fugă, se simţi deznădăjduit pentru soarta sa şi a imperiului. Un ienicer bătrîn îi apucă calul de căpăstru şi sultanul fu nevoit să răsplătească cu generozitate un soldat care îndrăznise să-şi dea seama că suveranul său e cuprins de groază şi care-l împiedicase astfel să fugă. Un exemplar al tratatului, monument al perfidiei creştine, fusese expus pe frontul de bătaie şi se spune că, în disperarea sa, sultanul, ridicîndu-şi ochii şi mîinile la cer, imploră protecţia Dumnezeului Adevărului şi-l invocă pe Isus însuşi, pentru a răzbuna batjocura nelegiuită adusă numelui şi religiei sale[3]. Inferior numeric şi

---

[1] E vorba tot de legatul papal Giuliano Cesarini, sub cardinalul Iulian). (n.t.).

[2] După cum s-a arătat anterior se referă la fosta provincie bizantină cu acest nume corespunzînd Rumeliei şi Traciei (n.t.).

[3] Unii autori creştini afirmă că şi-a scos din sîn anafura pe care *nu* se jurase tratatul. Mahomedanii presupun cu mai multă simplitate că în acea clipă l-a invocat pe Dumnezeu şi pe profetul său Isus, ceea ce insinuează şi Callimachus (III, p. 516; Spondan. an. 1444, nr. 12)

cu rîndurile în dezordine, regele Ungariei se avîntă spre dușman încrezător în victorie, pînă ce înaintarea sa fu oprită de falanga ienicerilor ce alcătuia un front de nestrăpuns. Dacă e să dăm crezare analelor otomane, calul său a fost doborît de sulița lui Murat[1]; regele creștin căzu printre lăncile infanteriei și un soldat turc proclamă cu voce tare: Unguri, iată capul regelui vostru!" Moartea lui Ladislau a fost semnul înfrîngerii cruciaților. La întoarcerea dintr-o urmărire în care se lansase în chip necugetat, Huniade deplînse propria-i greșeală și pierderea suferită de cruciați. El se zbătu să scoată din mîna dușmanilor trupul regelui, pînă ce fu copleșit de tumultul învingătorilor și învinșilor; cu ultimele rămășițe ale curajului și autorității lui de comandant, se stărui să salveze resturile cavaleriei valahe. Zece mii de creștini au fost uciși în dezastruoasa bătălie de la Varna. Pierderile turcești, mai considerabile ca număr, erau totuși mai mici față de efectivul total al armatei lor; cu toate acestea, filozofului sultan nu i-a fost rușine să mărturisească că o a doua asemenea victorie ar însemna pieirea sa. La porunca sa, acolo unde căzuse Ladislau, s-a ridicat o coloană, dar în loc de a-l învinui pentru nesăbuința sa, modesta inscripție amintește vitejia lui și deplînge nenorocirea tînărului ungur...

...Pornit de jos, sau cel puțin avînd o obîrșie modestă, Ioan Huniade s-a ridicat datorită meritelor sale la comanda armatelor ungurești. Tatăl lui era valah, iar mama sa grecoaică, și e cu putință ca neamul ei necunoscut să se tragă din împărații Constantinopolului; iar ceea ce declară valahii, împreună cu porecla sa de Corvinus, ce se trage de la locul său de baștină, poate sugera o oarecare pretenție de rudenie

[1] Un critic nu se va bizui niciodată pe aceste *spolia optima* (bogate prăzi) ale unui general victorios, atît de greu obținute prin vitejie, atît de ușor inventate de lingușire (Cantemir, p. 90, 91; Callimachus (III. p. 517) afirmă mai simplu și mai probabil: *intervenind ienicerii el nu a fost stînjenit, ci zdrobit de mulțimea sulițelor.*

cu patricienii vechei Rome[1]. În tinerețea sa el a servit în războaiele din Italia, și a fost reținut, laolaltă cu doisprezece călăreți de către episcopul din Zagreb. Vitejia cavalerului alb[2] s-a făcut curînd remarcată. Căsătoria cu o femeie nobilă și bogată i-a sporit șansele de a se înălța în rang; de-asemenea, într-unul și același an, în lupta pentru apărarea fruntariilor, el a dobîndit trei victorii împotriva turcilor. Datorită influenței sale, Ladislau al Poloniei a obținut coroana Ungariei, și acest important serviciu a fost răsplătit cu titlul și funcția de voievod al Transilvaniei. Prima dintre cruciadele papei Iulius a împodobit fruntea sa cu alte două cununi de lauri, cîștigați în războiul cu turcii, iar în nenorocirea ce s-a abătut asupra țării, greșelile fatale de la Varna au fost uitate. În timpul absenței și minorității lui Ladislau al Austriei, regele titular, Huniade a fost ales comandant suprem și guvernator al Ungariei, iar dacă la început doar groaza a făcut să amuțească invidia dușmanilor săi, o domnie de doisprezece ani presupune totuși că era stăpîn atît pe arta meșteșugită a politicii, cît și pe aceea a războiului...

...Dar ultima și cea mai glorioasă acțiune a vieții sale a fost apărarea Belgradului împotriva forțelor lui Mahomed al II-lea însuși. După un asediu de patruzeci de zile, turcii, care apucaseră să pătrundă în oraș, au fost obligați să se retragă, iar popoarele fericite l-au slăvit pe Huniade și Belgradul ca bastionul creștinătății[3]. Cam la o lună după această mare victorie, apărătorul creștinătății muri, iar cel mai splendid

---

[1] Vezi Bonfini, *Decad.* III, l. I; IV,p. 423. Putea oare istoricul italian să pronunțe, ori regele Ungariei să asculte, fără a se rușina, absurda lingușire care confunda numele unui sat valah cu porecla întîmplătoare, deși glorioasă, al unei singure ramuri a familiei Valeria din Roma?

[2] Philip de Comines (*Mémoires*, VI. c. 13), inspirat din legende, vorbește despre el în termeni elogioși, dar sub numele ciudat de Cavalerul Alb de Valaiguo (Valahia).

[3] Vezi Bonfini (*Decad.* III, l. VIII, p. 492) și Spondanus (anul 1456, nr. 17). Huniade împarte gloria apărării Belgradului cu Capistrano, un călugăr franciscan; dar cînd relatează despre fapt, nici sfîntul, nici eroul nu vorbesc despre meritul rivalului.

epitaf al său este regretul exprimat de principele otoman, care suspina cu părere de rău, fiindcă nu mai putea spera să se răzbune pe singurul potrivnic ce-i biruise armiile.

Cu primul prilej cînd tronul fu declarat liber, ungurii recunoscători îl aleseră și-l încoronară rege pe Matei Corvin, un tînăr de 18 ani. Domnia sa a fost lungă și prosperă; Matei a aspirat la gloria unui învingător de oști și a unui sfînt, dar meritul său cel mai mare este încurajarea învățăturii; iar oratorii și istoricii latini care au fost poftiți din Italia de fiu, au răspîndit strălucirea elocvenții lor și asupra personalității tatălui[1].

Pe lista eroilor, Ioan Huniade și Scanderbeg sînt de obicei puși alături[2]; amîndoi merită să le acordăm atenție, deoarece faptul că ei au dat de lucru armatelor otomane, a întîrziat ruina imperiului grecesc. Ioan Castriotul, tatăl lui Scanderbeg[3], era principele ereditar al unui mic ținut din Epir, sau Albania, situat între munți și Marea Adriatică. Fiindcă nu

---

[1] Vezi Bonfini, *Decad.* III, VII — *Decad.* IV, VIII. Observațiile lui Spondanus asupra vieții și caracterului lui Matei Corvin sînt bizare și concepute în spirit critic (anul 1464, nr. 1; 1475 No. 6; 1476, nr. 14—16; 1490, nr. 4, 5). În vanitatea sa, Matei Corvin își propune să dobîndească faimă în Italia. Faptele sale sînt slăvite în *Epitome Rerum Hungaricarum* (p. 322—412) a lui Petrus Ranzanus, un sicilian. Vorbele sale înțelepte și glumețe sînt înregistrate de Galestus Martius din Narni (528—568) și posedăm o narațiune specială dedicată nunții și încoronării sale. Aceste trei pamflete sînt toate conținute în vol. 1 din Bel. *Scriptores Rerum Hungaricarum.*

[2] Sir William Temple, în plăcutul său *Essay on Heroic Virtue, (Opere,* vol. III, p. 385) îi enumeră printre cei șapte conducători care au meritat o coroană regală, fără a o purta; Velisarie, Narses, Gonsalvo de Córdoba, Wilhelm I de Orania, Alexandru duce de Parma, Ioan Huniade și Gheorghe Castriotul, zis Scanderbeg.

[3] Aș dori niște memorii simple, autentice ieșite de sub pana unui prieten a lui Scanderbeg care mi-ar prezenta omul, epoca și țara sa. În vechea istorie națională a lui Marinus Barletius, un preot din Scodra *(de Vita, Moribus, et Rebus gestis Georgii Castrioti,* libri XIII, p. 367; Argentorat, 1537, în folio), veșmintele sale stridente și greoaie apar brodate cu multe pietre false. Vezi la fel Chalcocondyl, VII, p. 185; VIII, p. 229).

putea să țină piept puterii sultanului, Castriot s-a supus asprelor condiții ce i se impuneau în ce privește obținerea păcii și plata tributului; el a predat pe cei patru fii ai săi drept dovadă de fidelitate și tinerii creștini, după ce au fost circumciși, au fost inițiați în religia mahomedană și instruiți asupra artei militare și a politicii turcești[1]. Cei trei frați mai mari au fost amestecați în mulțimea sclavilor, iar faptul că au murit otrăviți nu poate fi dovedit, dar nici negat pe temeiul unei mărturii sigure. Totuși, bănuiala este în mare măsură îndepărtată prin purtarea binevoitoare și părintească dovedită de turci față de Gheorghe Castriot, al patrulea frate care, din fragedă tinerețe, a dovedit forța și spiritul unui ostaș.

După ce se distinge prin zelul pe care-l dovedește în slujba stăpînilor săi otomani, la vîrsta de patruzeci de ani, Scanderbeg îi părăsește brusc, și împreună cu cîțiva tovarăși de arme pune mîna pe Kruja, fosta reședință a familie, reneagă credința mahomedană și ridică stindardul revoltei naționale împotriva turcilor. El este ales conducătorul suprem al războiului de eliberare și își consacră toată viața și averea acestui scop.

Scanderberg era popular din fire, dar disciplina pe care o impunea era severă; iar în tabăra sa nu-și găsea locul vreun viciu. Autoritatea lui era întărită prin exemplul personal; sub conducerea sa albanezii se socoteau invincibili și aceasta era și părerea dușmanilor lor. Faima lui Scanderbeg a ademenit pe cei mai vitezi aventurieri din Franța și Germania care au fost apoi reținuți în slujba sa. Miliția lui permanentă consta din opt mii de călăreți și șapte mii de pedestrași. Caii erau mici, iar oamenii energici; ochiul său pătrunzător știa să vadă greutățile cît și resursele ascunse în munți și la apariția semnalelor luminoase, întreg poporul se împărțea la locurile cele mai întărite. Cu posibilități atît de inegale față de acelea ale dușmanului, Scanderbeg a rezistat douăzeci și trei de ani

[1] Circumciziunea, educația, etc. sînt consemnate de Marinus pe scurt și fără simpatie, (I, p. 6).

forțelor Imperiului otoman și doi mari cuceritori, Murat al doilea și fiul său mai mare au fost derutați în repetate rînduri de un rebel pe care l-au urmărit cu un dispreț ce nu era deloc sincer și o mînie neînduplecată. Murat a năvălit în Albania în fruntea a șaizeci de mii de călăreți și patruzeci de mii de ieniceri. El ar fi putut să pustiască țara și să ocupe orașele lipsite de apărare, să transforme bisericile în moschee, să supună circumciziunei pe tinerii creștini și să pedepsească cu moartea pe prizonierii săi adulți și încăpățînați, dar cuceririle sultanului s-au mărginit la mica fortăreață Sfetigrad; garnizoana acesteia pe care armatele sultanului n-au putut-o învinge, a fost copleșită printr-un șiretlic mizerabil și datorită unui scrupul superstițios[1]. Murat s-a retras cu rușine și pierderi de sub zidurile orașului Kruja, castelul și reședința Castrioților. În timpul marșului împotriva lui Scanderbeg pe cînd asedia fortăreața Sfetigrad, sau în cursul retragerii sultanul a fost hărțuit de un adversar supărător, aproape invizibil[2]; e cu putință ca și decepția care i-a amărît ultimele zile să-i fi grăbit chiar sfîrșitul [3].

Sub Mahomed al II-lea se încheie un fel de armistițiu care acordă Albaniei o perioadă de pace, dar in cele din urmă turcii reiau atacul și Scanderbeg este silit să fugă în Italia unde moare la șaizeci și trei de ani.

---

[1] Existau două orașe cu numele de Dibra, cel de sus, și cel de jos, cel bulgăresc și cel albanez. Primul, la 70 mile de Kruja (I, p. 17) era vecin cu fortăreața Sfetigrad, ai cărei locuitori refuzau să bea dintr-un puț în care fusese aruncat mișelește un cîine mort.

[2] Compară narațiunile turcești ale lui Cantemir (p. 92) cu declarațiile pompoase și prolixe în cartea a patra, a cincea și a șasea a preotului albanez, care au fost copiate de nenumărați străini și moderni.

[3] Pentru a-și cinsti eroul, Barletius (VI, p. 188—192) susține că sultanul a fost intr-adevăr răpus de o boală, sub zidurile orașului Kruja. Dar fantezia sa îndrăzneață e respinsă de greci și turci, care sînt de acord asupra datei și a felului în care Murat a murit la Adrianopol.

După moartea lui Ioan Paleologul, urmează la tron fiul său, Constantin; acesta face eforturi disperate pentru a menține imperiul care acum se reduce la Constantinopol cu suburbiile sale...

...Pe drumul lung ce a dus la declinul și căderea Imperiului Roman, am ajuns, în fine, la ultimile zile de domnie ale stăpînilor Constantinopolului, care au apărat atît de slab numele și maiestatea cezarilor. Cînd Ioan Paleologul se stinse la vreo patru ani după cruciada ungurilor[1], familia imperială număra doar trei principi: Constantin, Demetrios și Toma, fiii împăratului Manuel, care au supraviețuit după moartea lui Andronic și călugărirea lui Isidor. Dintre aceștia, primul și ultimul erau departe, în Moreea, iar Demetrios, care poseda domeniul Selymoria, se afla în suburbii, în fruntea unui partid. Dezastrul public nu-i știrbea ambiția și uneltirile sale conspirative cu turcii și schismaticii tulburaseră încă mai dinainte liniștea țării. Funeraliile defunctului împărat au avut loc cu o grabă stranie și chiar suspectă. Pretențiile lui Demetrios la tronul vacant erau justificate de un sofism banal și trivial, ce spunea că era născut în purpură, ca fiul cel mai mare[2] al tatălui său. Dar împărăteasa-mamă, senatul, soldații, clerul și poporul îl sprijineau în mod unanim pe succesorul legitim, iar despotul Toma, care ignornînd schimbarea, se întoarse întîmplător în capitală, afirmă cu zelul cuvenit, drepturile fratelui absent. Un ambasador, istoricul Phrantzes[3], a fost imediat trimis la curtea din Adrianopole. Murat îl primi cu onoruri, și-l concedie cu daruri, dar încuviințarea pe care sultanul turc și-o dădea cu atîta bunăvoință anunța supremația sa și apropiata cădere a imperiului răsă-

[1] Cronologia lui Phrantzes este clară și autentică, dar în loc de patru ani și șapte luni, Spondanus (anul 1445, nr. 7) acordă șapte sau opt ani domniei ultimului Constantin, perioadă pe care o deduce dintr-o scrisoare falsă a lui Eugenius al IV-lea către regele Etiopiei.

[2] Constantin se născuse în Tracia, deci nu în palatul imperial în purpură (n.t.).

[3] Georgios Phrantzes sau Sfrantzes (1401—1417) istoric bizantin; cronicile sale au fost publicate în limba română (1965) (n.t.).

ritean. Cu ruina a doi împuterniciți iluștri, coroana imperială a fost așezată, la Sparta, pe fruntea lui Constantin. In primăvara următoare, el plecă pe mare din Moreea, scăpă de întîlnirea cu o escadră turcească, se bucură de aclamațiile supușilor săi, sărbători festivalul prilejuit de instaurarea unei noi domnii și slei prin darurile sale visteria și așa săracă a statului. Împăratul cedă numaidecît stăpînirea Moreei fraților săi și șubreda prietenie dintre cei doi prinți, Demetrios și Toma, fu confirmată în prezența mamei lor și slab chezășuită cu jurăminte și îmbrățișări. Următoarea preocupare a împăratului a fost alegerea unei soții. I se propuse să ia în căsătorie o fiică a dogelui Veneției, dar nobilii bizantini obiectară asupra deosebirii ce există între un monarh ereditar și un magistrat ales; iar atunci cînd asupra lor se abătu nenorocirea, șeful acelei puternice republici dovedi că nu a uitat afrontul. Constantin a ezitat apoi între familiile regale ale Trebizondei și Georgiei iar misiunea încredințată lui Phrantzes reprezintă, în viața publică și particulară a împăratului, unul din ultimele sale acte, în ultimele zile ale imperiului bizantin[1].

Protovestiarul, sau marele șambelan Phrantzes a pornit de la Constantinopol ca trimis al unui mire, iar resturile bogăției și luxului imperial au fost folosite spre a da ambasadei sale un aspect solemn. Suita sa numeroasă consta din nobili și soldați de gardă, din doctori și călugări. El era însoțit de o orchestră și durata costisitoarei sale misiuni s-a prelungit peste doi ani. La sosirea lui în Georgia sau Iviria, băștinașii din orașe și sate s-au strîns în gloată. De fiece dată cînd poposea într-un oraș din Georgia sau Iviria, mulțimea băștinașilor se aduna în jurul străinilor și în naivitatea lor, erau încîntați de efectele armoniei muzicale, fără a-i înțelege cauzele. În mulțime era un bătrîn de peste o sută de ani,

[1] Phrantzes (II, c. 16) merită credit și stimă.

care pe vremuri fusese luat prizonier de barbari[1] și care își distra ascultătorii cu minunile Indiei[2], de unde se întorsese prin Portugalia, navigînd pe o mare necunoscută[3]. Din această țară ospitalieră, Phrantzes porni spre curtea Trebizondei, unde principele grec îl înștiință că Murat murise nu de mult. În loc de a se bucura, experimentatul om de stat își exprimă teamă că un tînăr ambițios nu va mai ține seama de politica înțeleaptă și pașnică a tatălui său. După moartea sultanului, soția sa creștină, Maria[4], fiica despotului sîrb, fusese înapoiată cu cinste părinților ei. Pe temeiul frumuseții ei renumite și a meritelor sale, Maria fu recomandată de ambasador ca fiind cea mai demnă de alegerea imperială și Phrantzes recapitulează și respinge obiecțiunile nefondate care s-ar putea ridica împotriva acestei propuneri. Maiestatea purpurei ar înnobila o căsătorie inegală; lipsa afinităților elective ar putea fi îndepărtată prin pomeni generoase și prin dispensa bisericii; dezonoarea căsătoriei turcești este trecută cu vederea în repetate rînduri și, deși frumoasa Maria

---

[1] Presupunînd că fusese luat prizonier în 1394 în timpul primului război al lui Timur în Georgia (Sherefeddin, 1. III, c. 50) el putea să-și urmeze pe stăpînul tătar în Industan (la 1398), și de acolo să navigheze spre „insulele mirodeniilor".

[2] Fericiții și cucernicii indieni trăiau o sută cincizeci de ani și se bucurau de tot ce puteau da mai bun plantele și mineralele. Animalele aveau dimensiuni mari: șopîrlele zburătoare erau de șaptezeci de coți, furnicile (fornica indica) cît palma, oile cît elefanții, elefanții cît oile. Cui îi place să asculte, etc.

[3] El a călătorit pe o corabie din partea locului de la Insulele mirodeniilor la unul din porturile exterioare ale Indiei; „și a găsit o corabie mare iberică, care l-a dus în Portugalia". Acest pasaj, scris în 1477 (Phrantzes III, c. 30) cu douăzeci de ani înaintea descoperirii Capului Bunei Speranțe, este ori fals, ori extraordinar. Dar această nouă geografie este viciată de vechea și incompatibila eroare care așează izvoarele Nilului în India.

[4] Cantemir (p. 83) care o numește fiica lui Lazăr Ogli, și a Elenei sîrbilor, situează căsătoria ei cu Murat în anul 1424. Nu e de crezut că în douăzeci și șase de ani de căsătorie sultanul „nu s-a atins de trupul ei". După cucerirea Constantinopolului, ea a fugit la Mohamed al II-lea (Phrantzes, III, c. 22).

are aproape cincizeci de ani, susţine ambasadorul, ea ar putea încă spera să dea un moştenitor imperiului. Constantin ascultă sfatul care îi fu transmis cu primul vas ce părăsi Trebizonda, dar partidele curţii se opuseră căsătoriei, împiedicată în cele din urmă de cucernicul legămînt al sultanei, care îşi sfîrşi zilele într-o mănăstire. Redusă la prima alternativă, alegerea lui Phrantzes se fixă asupra unei prinţese georgiene al cărei tată fu orbit în vanitatea sa de strălucirea acestei căsătorii. În loc de a cere un preţ pentru fiica sa[1], după străvechiul obicei al pămîntului din ţara lui, el oferi o zestre de cincizeci şi şase de mii de ducaţi şi plata anuală a unei rente de cinci mii de ducaţi, iar serviciile ambasadorului fură răsplătite de asigurarea că deoarece fiul său fusese botezat de împărat, împărăteasa Constantinopolului se va îngriji personal de dota fiicei sale. La întoarcerea lui Phrantzes, tratatul fu ratificat de monarhul grec, care cu propria-i mînă imprimă trei cruci de culoare roşie pe chrysobul şi-l asigură pe trimisul georgian că la primăvară, galerele sale vor conduce mireasa la palatul imperial. Dar Constantin îşi îmbrăţişă credincioasa slugă, nu cu indiferenţa unui suveran ce ratifică prin aceasta felul cum trimisul şi-a dus la capăt misiunea, ci cu încrederea izvorîtă din inimă a unui om care, după o lungă absenţă, este nerăbdător să-i împărtăşească prietenului tainele sufletului său. „De la moartea mamei mele şi a lui Cantacuzino, singurul care m-a sfătuit fără patimă sau interes[2], am în jurul meu, spuse împăratul, doar oameni pe care mi-e peste putinţă să-i privesc cu dragoste şi nici cu încredere sau stimă. Nu-ţi este străin marele amiral, Lucas Notaras, care ţine cu încăpăţînare la propriile lui păreri şi declară, atît în particular cît şi în public, că sentimentele sale se potrivesc

[1] Cititorul care îi cunoaşte pe clasici îşi va reaminti ofertele lui Agamemnon (Iliada, V, 144) şi practica generală a antichităţii.

[2] Cantacuzino (nu cunosc legăturile sale cu împăratul ce poartă acelaşi nume) era un mare demnitar al palatului, un ferm partizan al crezului ortodox şi fratele reginei Serbiei, pe care o vizita cu titlul de ambasador (Syropulus, p. 37, 38, 45).

cum nu se poate mai bine cu gîndurile și faptele mele. Restul curtenilor urmăresc numai scopurile lor sau ale partidelor lor; cît despre călugări, cum pot să mă sfătuiesc cu ei în chestiuni de politică ori căsătorie? Am încă multe însărcinări pe care să le duc la îndeplinire cu hărnicia și credința ta. La primăvară vei îndruma pe unul din frații mei să solicite ajutorul puterilor apusene. Din Moreea, vei pleca în Cipru, într-o misiune personală și de acolo vei porni în Georgia, spre a primi și conduce pe viitoarea împărăteasă". „Nu stă în puterile mele să mă împotrivesc poruncilor voastre, răspunse Phrantzes, dar binevoiește mare stăpîne, adăugă el cu un zîmbet serios, să ții seama că dacă sînt astfel mereu departe de ai mei, soția mea ar putea fi ispitită, fie să-și caute alt soț, fie să se înfunde într-o mănăstire." După ce rîse de această teamă, împăratul, mai serios de astă dată, îl consolă asigurîndu-l că acesta va fi ultimul său serviciu în străinătate și că îi rezerva fiului lui o moștenire nobilă și bogată, iar pentru el postul important de mare logofăt, sau prim-ministru, al statului. Căsătoria fu convenită imediat, dar ambițiosul amiral uzurpă rolul de a o perfecta, oricît de incompatibil ar fi fost aceasta cu propria lui funcție. Căsătoria fu amînată un timp pentru a negocia consimțămîntul și un gaj, iar numele lui Phrantzes fu trecut sub tăcere, spre a nu cauza neplăceri unui favorit insolent și puternic. Iarna trecu în pregătirile ambasadei sale; Phrantzes hotărî ca tînărul său fiu, să se folosească de aceast prilej pentru a călători în străinătate și să fie lăsat, în caz de pericol, cu neamurile sale materne, în Moreea. Acestea erau planurile sale în viața publică și în cea particulară, planuri care au fost întrerupte de un război cu turcii și în cele din urmă îngropate sub ruinele imperiului...

Capitolul LXVIII

DOMNIA ŞI CARACTERUL LUI MAHOMED AL II-LEA. ASEDIUL, ASALTUL ŞI CUCERIREA DEFINITIVĂ A CONSTANTINOPOLULUI DE CĂTRE TURCI. MOARTEA LUI CONSTANTIN PALEOLOGUL. ROBIA GRECILOR. SFÎRŞITUL IMPERIULUI ROMAN DE RĂSĂRIT. CONSTERNAREA EUROPEI. CUCERIRILE ŞI MOARTEA LUI MAHOMED AL II-LEA

Asediul Constantinopolului de către turci atrage în primul rînd atenţia asupra personalităţii şi caracterului marelui distrugător. Mahomed al II-lea[1], era fiul celui de al-doilea Murat, şi deşi mama sa a fost impodobită cu titlurile de principesă şi creştină, ea era probabil amestecată printre numeroasele concubine care, provenite din toate climele, alcătuiau haremul sultanului. Prima sa educaţie şi sentimentele sale dintîi erau acelea ale unui musulman cucernic şi de cîte ori stătea de vorbă cu un infidel, el îşi purifica mîinile şi faţa, prin riturile legiuite ale abluţiunii. Vîrsta şi domnia par să fi atenuat bigotismul său îngust. Geniul său ce năzuia să ajungă departe dispreţuia ideea de a recunoaşte o putere superioară lui, iar în momentele sale mai uşuratice el în-

[1] Pentru caracterizarea lui Mahomed al II-lea e primejdios să ne încredem atît în turci cît şi în creştini. Tabloul cel mai moderat pare să fi fost zugrăvit de către Phrantzes (I, c. 32), a cărui ură s-a potolit cu vîrsta şi singurătatea. Vezi de asemenea Spondanus (anul 1451, nr. 11) şi continuatorul lui Fleury (tom. XXII, p. 552), *Elogia* lui Paulus Iovius (III, p. 164—166) şi *Dictionnaire* de Bayle (vol. III, p. 272—279).

drăznea — se spune — să-l înfiereze pe profetul din Mecca numindu-l bandit și un impostor. Totuși, sultanul continua să arate un respect cuviincios pentru doctrina și disciplina Koranului[1]. Necuviințele sale personale au rămas, de bună seamă, ascunse urechilor vulgului și trebue să ne îndoim de mărturiile străinilor și sectarilor, care, în credulitatea lor, sînt gata oricînd să-și închipuie că un spirit obișnuit să privească adevărul în față trebuie să fie înzestrat cu un dispreț suveran față de absurditate și eroare. Sub îndrumarea celor mai pricepuți profesori Mahomed a înaintat repede pe drumul învățăturii, și în afară de limba sa maternă se spune că vorbea și înțelegea cinci limbi[2]: araba, persana, caldeana sau ebraica, latina și greaca. Limba persană putea, într-adevăr, contribui la distracțiile sale și araba la educația sa morală, iar tineretul oriental este obișnuit cu asemenea studii. În relațiile dintre greci și turci, un cuceritor își putea dori să stea de vorbă cu poporul asupra căruia avea ambiția să domnească; prin însușirea limbii latine, lauda sa în poezie[3] sau proză[4], scrisă în această limbă, își putea croi drum pînă la urechea suveranului; dar care era acel folos sau acea însușire deosebită ce-l

[1] Cantemir (p. 115) și moscheele pe care le-a înființat stau mărturie pentru respectul său public pentru religie. Mahomed discuta deschis cu patriarhul Ghenadie asupra celor două religii (Spond., anul 1453, nr. 22).

[2] *În afară de limba sa maternă, el stăpînea alte cinci: greaca, latina, caldeana, persana.* Traducătorul latin al lui Phrantzes (— din care citează Gibbon —) a uitat araba, pe care *Koranul* o recomandă oricărui musulman.

[3] Într-o odă în latină Philelphus a cerut cuceritorului Constantinopolului să redea libertatea soacrei și cumnatelor sale. Epistola a fost predată în mîinile sultanului de către trimișii ducelui de Milan. Însuși Philelphus a fost bănuit că intenționează să se retragă la Constantinopol; totuși oratorul, suna adesea trîmbița războiului sfînt (vezi viața sa de Lancelot în *Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, tom. X, p. 718, 724).

[4] Robert Valturio a publicat în 1483 cele douăsprezece cărți ale sale *De Re Militari*, în care menționează pentru prima oară folosirea bombelor. A fost trimis de către patronul său Sigismondo Malatestă, principe de Rimini, cu o epistolă latină adresată lui Mahomed al II-lea.

putea face pe omul de stat sau pe erudit să studieze dialectul asupru al sclavilor săi evrei? Memoria sa era familiarizată cu istoria și geografia lumii, iar vieților eroilor din răsărit, poate și a celor apuseni[1] îi trezeau dorința de a-i întrece. Priceperea sa în astrologie poate fi pusă pe seama ideilor adesea absurde ce circulau în acea vreme; ea presupune, de asemenea, unele cunoștințe rudimentare de matematică, iar invitațiile sale generoase adresate pictorilor italieni[2] și răsplata acordată acestora trădează gustul său lumesc în domeniul artelor. Dar influența religiei și a învățăturii nu înrîurea firea sa sălbatică și libertină. Nu voi transcrie și nici nu cred fără șovăire poveștile despre cei patrusprezece paji ai săi ale căror pîntece au fost spintecate pentru a găsi un pepene furat, sau despre frumoasa sclavă căreia i-a tăiat capul pentru a-i convinge pe ieniceri că stăpînul lor nu era robul dragostei. Sobrietatea sa este dovedită de analele turcești, care acuză de beție[3] trei, și numai trei împărați din linia otomană. Dar nu se poate tăgădui că, atunci cînd era stăpînit de vreo patimă, se arăta violent și totodată neînduplecat; că la palat, ca și în tabără, răspundea la cea mai ușoară provocare prin vărsarea unui val de sînge și că cei mai nobili dintre tinerii prizonieri erau adesea dezonorați de poftele salo nefirești. În războiul din Albania el și-a însușit preceptele tatălui său și curînd i-a întrecut exemplul; iar cele două imperii, două-

[1] După Phrantzes, el a studiat cu sîrguință viețile lui Alexandru, August, Constantin și Theodosius. Am citit undeva că *Viețile* lui Plutarh au fost traduse din porunca sa în limba turcă. Dacă sultanul însuși înțelegea greaca, aceasta trebuie să fi fost spre folosul supușilor săi. Totuși, aceste *Vieți* sînt o școală a libertății, nu numai a vitejiei și curajului.

[2] Celebrul Gentile Bellino pe care îl invitase de la Veneția a fost concediat cu un lanț, un colan de aur și o pungă de 3.000 de galbeni. La fel ca Voltaire, rîd de povestea neghioabă a unui sclav decapitat spre a se vedea jocul mușchilor.

[3] Acești bețivi imperiali erau Soliman I, Selim al II-lea și Murat al IV-lea. (Cantemir, p. 61). Învățații Persiei pot indica o succesiune mai regulată; în ultima vreme, călătorii noștri europeni au fost martorii și tovarășii chefurilor lor.

sprezece regate și două sute de orașe, cucerite alcătuiesc un bilanț trufaș și măgulitor, ce poate fi pus pe seama spadei sale de neînfrînt. Mahomed al II-lea era, fără îndoială, un soldat și poate și un general. Constantinopolul i-a pecetluit gloria, dar dacă comparăm mijloacele, de care a dispus, piedicile ce iau stat în cale și izbînzile sale, Mahomed al II-lea ar trebui să se rușineze atunci cînd este comparat cu Alexandru și Timur. Sub comanda sa forțele otomane erau întotdeauna mai numeroase decît inamicul lor și totuși, înaintarea lor a fost oprită la Eufrat și Adriatica, iar armatele sale au fost înfrînte de Scanderbeg, cavalerii din Rodos și regele perșilor...

Odată cu domnia lui Mahomed al II-lea (1451—1481), soarta Constantinopolului și a Imperiului Bizantin este pecetluită. Turcii se dedau la numeroase provocări și caută motive de conflict, deși împăratul bizantin încearcă cu disperare să potolească spiritele. Sultanul studiază cu mare grijă mijloacele de cucerirea ale capitalei neînvinse pînă atunci.

Printre instrumentele de distrugere, Mahomed a studiat cea deosebită grijă recenta și formidabila descoperire a latinilor, iar artileria sa poseda un armament superior-față de tot ce apăruse pînă atunci în lume. Un turnător de tunuri, danez sau ungur de origine[1], care murise aproape de foame în slujba grecilor, dezertă la musulmani și fu primit cu generozitate de sultanul turcesc. Mahomed al II-lea a fost mulțumit cu răspunsul meșterului la prima întrebare pe care el i-a pus-o cu nerăbdare: „Dacă mă pricep îndeajuns să torn un tun în stare să arunce o ghiulea de piatră destul de mare ca să zdruncine zidurile, Constantinopolului? Eu le cunosc puterea, dar de-ar fi mai tari decît zidurile Babilonului, le-aș putea opune o mașină care să le întreacă puterea. Așezarea și mînuirea acesteia trebuie însă lăsată pe seama inginerilor voștri." Pe temeiul acestei asigurări s-a instalat o turnătorie la Adria-

[1] Orban ori Urban, turnătorul nu era danez, ci ungur. (Chalcocondyl spune că era dac, ceea ce este de asemenea inexact — O.S.)

nopol. Metalul a fost pregătii și, la capătul a trei luni, Orban produse o piesă de artilerie din alamă[1] de o mărime uluitoare și aproape de necrezut. Se hotărî ca piesa să aibă o dimensiune do douăsprezece palme la zburătoarea țevii, iar ghiuleaua de piatră cîntărea vreo șase sute de funzi[2]. Pentru prima experiență fu ales un loc viran în fața noului palat, dar pentru ca surpriza și frica să nu aibă urmări neașteptate și dăunătoare, se dădu o proclamație anunțînd că tunul va fi supus la probă a doua zi. Explozia a fost resimțită sau auzită pe o rază de douăzeci de kilometri; prin puterea prafului de pușcă, ghiuleaua a fost aruncată la o distanță de peste o milă, iar pe locul unde a căzut, s-a îngropat în pămînt la o adîncime de peste un stînjen...

...Pe cînd Mahomed al II-lea amenința Răsăritul, împăratul implora cu rugăminți fierbinți ajutorul pămîntului și al cerului. Dar puterile invizibile rămaseră surde la rugile sale, în timp ce creștinătatea privea cu indiferență căderea Constantinopolului; doar politica grijulie, dictată de scopurile momentului, dusă de sultanul Egiptului inspira cel puțin anumite nădejdi în privința aprovizionării orașului. Unele state erau prea slabe și altele erau prea îndepărtate; unele considerau pericolul imaginar, altele drept inevitabil. Suveranii apuseni erau preocupați de nesfîrșitele lor certuri domestice, iar pontiful roman era exasperat de minciunile și încăpățînarea grecilor. În loc de a folosi armele și teazurele Italiei în apărarea Bizanțului, papa Nicolae al V-lea prevăzuse apropiata cădere a orașului și acum onoarea sa depindea de îndeplinirea acestei profeții. Poate că în ultimele clipe ale tragediei din Răsărit inima papei se înmuie; dar mila sa a fost tîrzie, eforturile sale slabe și zadarnice, iar Constantinopolul căzuse înainte ca escadrele genoveze și venețiene să fi fost în

---

[1] Gibbon greșește; piesa era de bronz (n.t.).

[2] Talantul atic cîntărea vreo șaizeci de minae, sau funzi (vezi Hooper, *Ancient Weights, Measures* etc.), dar grecii moderni au extins această apelație elastică la o greutate de o sută sau o sută douăzeci și cinci de pfunzi (Ducange λ'τάλαντον).

stare să iasă din porturile lor. Pînă şi principii Moreei şi ai insulelor greceşti se prefăceau că privesc lucrurile cu o neutralitate plină de indiferenţă. Colonia genoveză din Galata negocia un tratat separat şi sultanul îi lăsa să se legene cu iluzia că mulţumită îndurării sale ar putea supravieţui prăbuşirii imperiului. O mulţime plebee şi unii nobili bizantini se sustraseră în chip josnic din faţa primejdiei ce ameninţa ţara lor; iar zgîrcenia celor bogaţi îi refuză împăratului, şi rezervă turcilor, tezaurele secrete care ar fi putut ridica armate întregi de mercenari[1] în apărarea lor. Monarhul sărac şi solitar se pregăti totuşi să se împotrivească formidabilului său adversar, dar dacă curajul său era la înălţimea primejdiei, forţa sa era nepotrivită pentru această înfruntare. La începutul primăverii, avangarda turcească pustii oraşele şi satele pînă la porţile Constantinopolului. Cei ce se supuneau erau cruţaţi şi ocrotiţi; oricine îndrăznea să se împotrivească era trecut prin foc şi sabie. Cetăţile greceşti de la Marea Neagră, Mesembria, Acheloum şi Bizon[2] se predară la primele somaţii. Singură Selymbria[3] merită toată cinstea pentru felul cum a făcut faţă asediului sau blocadei la care a fost supusă; pe cînd erau asediaţi pe uscat, îndrăzneţii ei locuitori şi-au lansat corăbiile, au prădat coasta opusă Cyzicului, vînzînd prizonierii luaţi de ei în piaţa publică. Dar la apropierea lui Mahomed însuşi, totul era tăcut, totul era la pămînt. El se opri mai întîi la cinci mile de oraş şi înaintînd de aci în formaţie de luptă, înfipse stindardul imperial în faţa porţii Sfîntului Romanus, iar în ziua de şase aprilie, începu memorabilul asediu al Constantinopolului.

---

[1] Antonin. in *Proem.* — *Epist. Cardinal. Isidor.* apud Spondanum; Dr. Johnson, în tragedia *Irene*, a surprins în mod fericit această circumstanţă caracteristică:

Grecii gemînd dezgroapă aurul din peşteri,
Bogăţia adunată din vremurile cînd îngrămădeau comori,
Acea bogăţie care, oferită suveranului lor înlăcrimat
Ar fi adus popoarele gata de luptă la porţile oraşului.

[2] Oraşe pe coasta Mării Negre (n.c.).

[3] Oraş la Marea de Marmara, azi Silibria, în Turcia (n.t.).

În continuarea capitolului, autorul descrie componența și efectivul armatei turcești care este apreciată la vreo două sute cincizeci de mii de oameni.

Ajuns în ultima sa fază de decădere, Constantinopolul număra încă peste o sută de mii de locuitori, dar această cifră se găsește nu în analele războiului, ci ale captivității și numărul constă mai ales din meșteșugari, preoți, femei și bărbați lipsiți de acel curaj pe care până și femeile l-au arătat uneori pentru cauza apărării obștești. Îmi închipui și aproape că scuz lipsa de entuziasm a unor supuși care, la porunca unui tiran, își fac datoria față de țară, pe un hotar îndepărtat, dar acela care nu se încumetă să-și primejduiască viața în apărarea copiilor și averii sale, a pierdut, în societate, primele și cele mai dinamice energii ale naturii. Din porunca împăratului se efectuase o anchetă specială pe străzi și în case, spre a se ști câți dintre cetățeni sau chiar dintre călugări, erau în stare și doreau să ia armele pentru țara lor. Listele fură încredințate lui Phrantzes[1] și după un calcul atent, el își informă stăpânul, cu durere și mirare, că apărarea orașului era redusă la patru mii nouă sute șaptezeci de romani. Constantin și credinciosul său ministru au păstrat taina acestei situații deznădăjduite. O cantitate suficientă de paveze, arbalete și flinte au fost distribuite din arsenal, detașamentelor orășenești. Efectivul acestora fu sporit de un corp de două mii de străini, sub comanda lui Giustiniani, un nobil genovez. Acești auxiliari primiră o bogată donație; pentru a răsplăti vitejia și izbânda șefului lor, fu promisă în chip de recompensă princiară, insula Lemnos. Un lanț puternic a fost tras de-a curme-

[1] Phrantzes, III, c. 3). Cu oarecare îngăduință pentru prejudecățile naționale, nu putem dori un martor mai autentic, nu numai în ce privește faptele publice, ci și consiliile private. *Eu am redactat lista pentru același împărat și nu fără durere și întristare; iar adevăratul număr ne-a fost cunoscut numai nouă și a rămas ascuns pentru alții.*

zișul intrării portului. El era susținut de cîteva vase de război și comerciale; corăbiile tuturor popoarelor creștine, care sosiseră din Candia și Marea Neagră, au fost reținute în serviciul public. Un oraș cu o întindere de treisprezece, poate șaisprezece mile era apărat împotriva puterilor imperiului otoman, de o garnizoană limitată ca număr la șapte sau opt mii de oameni. Europa și Asia erau deschise asediatorilor; forțele grecilor erau menite să scadă zilnic și nu se puteau aștepta la vreun ajutor din afară în oameni sau merinde[1].

În asemenea împrejurări, vechii romani și-ar fi tras spada hotărîți să moară sau să învingă. Vechii creștini și-ar fi dat între ei îmbrățișarea cea din urmă și ar fi așteptat cu răbdare și smerenie lovitura ce-avea să le aducă cununa de martiri. Dar grecii din Constantinopol erau însuflețiți doar de bigotism și acest spirit genera numai dușmănie și discordie. Înainte de moarte, împăratul Ioan Paleologul renunțase la nepopulara măsură a unirii cu latinii și această idee n-a fost reluată pînă cînd primejdia ce-l amenința pe fratele său Constantin nu a impus o ultimă încercare de lingușire și prefăcătorie[2]. Ambasadorii săi fură instruiți să ceară ajutor material făgăduind totodată supunere pe plan spiritual. Ei trebuiau să arate că neglijența pe care o arătase în treburile Bisericii era scuzată de grijile sale arză-

[1] Turcii aveau în fața lor o sarcină formidabilă cînd au pornit asediul Constantinopolului Nu trebuie crezut că întreprinderea era ușoară. Lucrările de apărare erau nespus de puternice. Din veacul IV-lea, aproape secol de secol, cîte un împărat a întărit fortificațiile. De pildă, pe vremea asediului avarilor, Heraclius întărise palatul Blacherne, la apus, printr-un nou zid ce ducea de la turnul Anemas la Xyloporta, iar Leon al V-lea a ridicat alt zid, lîngă zidul lui Heraclius Manuel Comnenul a construit un zid ce împrejmuia cartierul Caligaria, de la turnul Anemas pînă la Xylokerkos. Apoi asediul Constantinopolului la 1432 de către Murad I-a determinat pe Ioan Paleologul să repare întreaga linie exterioară de ziduri (O.S.)

[2] În Spondanus narațiunea unirii nu este numai părtinitoare, dar și inexactă. Episcopul de Pamiers a murit în 1642, și *Istoria* lui Ducas, care prezintă aceste scene (c. 36, 37) cu atîta adevăr și spirit, n-a fost tipărită pînă în anul 1649.

toare pentru problemele statului și că dorințele sale dreptcredincioase, solicitau prezența unui legat roman[1]. Vaticanul fusese prea deseori înșelat, totuși semnele de căință nu puteau fi ușor trecute cu vederea. Un legat era oferit mai ușor ca o armată și cam la șase luni înainte de distrugerea finală a orașului, cardinalul Isidor al Rusiei, apăru în rolul acesta la Constantinopol, urmat de o suită de preoți și soldați. Împăratul îl salută ca pe un prieten și părinte, ascultă cu respect predicile sale publice și particulare și împreună cu cei mai servili dintre clerici și mireni, iscăli actul uniunii, așa cum fusese ratificat de către *conciliul* de la Florența. La douăsprezece decembrie, ambele popoare, în biserica Sfînta Sofia, se uniră în cuminecătură și rugăciune și numele celor doi pontifi fură amintite în mod solemn: Nicolae al V-lea, vicarul lui Hristos și patriarhul Grigore, care fusese alungat în exil de un popor rebel.

Dar veșmintele și limba preotului latin care slujea la altar erau un motiv de scandal și bizantinii observară cu oroare că a sfințit o prăjitură sau un biscuit de cocă *nedospită* și că a turnat apă rece în cupa sfințită. Un istoric al lor recunoaște cu rușine că nici unul dintre compatrioții săi, nici măcar împăratul însuși nu erau sinceri în conformismul lor de circumstanță[2]. Supunerea lor pripită și totală își căuta o scuză în promisiunea că pe viitor își vor schimba atitudinea; dar cea mai bună, sau cea mai rea, dintre scuzele lor era mărturisirea faptului că juraseră fals. Cînd reproșurile fraților lor mai cinstiți nu mai lăsau loc pentru subterfugii, ei murmurau: „Aveți răbdare, aveți răbdare pînă ce Dumnezeu va elibera orașul de acest balaur uriaș care caută să ne înghită. Atunci vă veți da seama dacă sîn-

[1] Delegat al papei (n.t.).

[2] Phrantzes, unul dintre grecii conformiști, recunoaște că măsura a fost adoptată numai pentru a sluji într-o anumită împrejurare; el afirmă cu plăcere despre cei ce refuzau să-și facă rugăciunile în Sfînta Sofia: „sînt în afară de vină și în pace".

tem într-adevăr împăcați cu azimiții[1]". Dar răbdarea nu este una din însușirile celor plini de patimă și evlavie; iar prefăcătoria unei curți împărătești nu are nici ea mijloacele de a se adapta înflăcărării maselor populare, și violenței lor. De sub cupola Sfintei Sofii, locuitorii, bărbați și femei de pe orice treaptă socială, dădură buzna în gloată la chilia monahului Ghenadie[2], spre a consulta oracolul bisericesc. Preasfîntul era de nevăzut, cufundat, după cum se părea, în adinci meditații, sau într-un extaz divin, dar pe ușa chiliei sale el pusese o tăbliță cu o inscripție grăitoare: „O, păcătoși romani, de ce vreți să vă lepădați de adevăr și de ce, în loc să vă încredeți în Dumnezeu, vreți să vă puneți nădejdea în italieni? Dacă vă pierdeți credința, o să pierdeți orașul. Ai milă de mine, o, Doamne. Tăgăduiesc în fața ta că sînt vinovat de această crimă. O, nenorociți romani, cugetați, stați în loc și vă căiți. Chiar în clipa în care v-ați înstrăinat de crezul părinților voștri, îmbrățișînd nelegiuirea, vă supuneți jugului străin."

La sfatul lui Ghenadie, fecioarele credincioase, curate ca îngerii și mîndre ca demonii, au respins actul uniunii celor două biserici și s-au lepădat de orice comuniune cu asociații prezenți și viitori ai latinilor, iar pilda lor a fost prețuită și imitată de cea mai mare parte a clerului și poporului. De la mănăstire, cucernicii greci s-au împrăștiat prin cîrciumi, au băut pentru rușinarea sclavilor papei și au golit paharele în cinstea icoanei sfintei fecioare, rugînd-o să apere împotriva lui Mahomed orașul pe care, odinioară, îl

[1] Poreclă batjocoritoare dată catolicilor care foloseau azimă sau pîine nedospită în chip de anafură (n.t.).

[2] Numele său de mirean era Georgios Scholarius, pe care l-a schimbat în acela de Ghenadie (Ghenadios), fie cînd s-a călugărit, fie cînd a ajuns patriarh (1453—1459). Faptul că la Florența, el a luat apărarea aceleiași uniuni pe care o atacase cu furie la Constantinopol, l-a tentat pe Leo Allatius (*Diatrib. de Georgiis*, in Fabric., *Biblioth. Graec.* tom. X, p. 760—786), să considere că numele se referă la două persoane diferite, dar Renaudot (p. 343—383), a restabilit identitatea persoanei și duplicitatea caracterului său.

salvase de Chosroes și de Hagan. Îmbătați de fanatism și de vin ei exclamau cu vitejie: „Ce nevoie avem noi de ajutor, sau de uniunea cu latinii? Departe de noi credința azimiților!“ În cursul iernii care a precedat cucerirea turcească, mintea poporului a fost tulburată de acest delir molipsitor, iar în primăvară, apropierea Paștelor, în loc de a a duce bunăvoință și dragoste, nu a făcut decît să sporească încăpățînarea și influența fanaticilor. La spovedanie, confesorii scrutau și alarmau conștiința credincioșilor și o penitență riguroasă le era impusă acelora ce primiseră cuminecătura de la un preot care consimțise cu tot dinadinsul la uniunea celor două biserici. Căci slujba oficiată de el la altar răspîndea molima în rîndul celor ce asistau la ceremonie, tăcuți și cu sufletul curat. Ei pierdeau prin acest spectacol impur virtuțile sacerdotale; nici măcar sub amenințarea unei morți subite nu era îngăduit să se recurgă la ajutorul lor pentru rugăciuni sau dezlegarea de păcate. De îndată ce biserica Sfînta Sofia fusese spurcată de slujba oficiată după ritualul latin, preoții și poporul o părăsiră de parc-ar fi fost o sinagogă izrailită sau un templu păgîn; o tăcere imensă, sinistră, domni sub acel dom venerabil, unde atît de adesea se ridicaseră nori de tămîie, strălucise o mare de lumini și răsunaseră rugăciuni și imnuri de slavă. Latinii erau considerați drept cei mai odioși dintre eretici și păgîni și primul ministru al imperiului, marele duce, a fost auzit spunînd că ar prefera să vadă la Constantinopol turbanul lui Mahomed în loc de tiara[1] papală sau o pălărie de cardinal[2]. Un sentiment atît de nevrednic de un popor creștin și iubitor de țară a fost larg răspîndit printre greci și s-a dovedit fatal. Împăratul a fost lipsit de dragostea și sprijinul supușilor săi, iar lașitatea lor înnăscută a fost consfințită de resemnarea în fața hotărîrii divine și de nădejdea himerică într-o eliberare miraculoasă...

---

[1] Un fel de potcap purtat de papă la ceremoniile oficiale (n.t.).

[2] Diferența dintre obiceiurile grecești și cele latine a înveninat schisma.

...Din triunghiul care alcătuieşte perimetrul Constantinopolului, cele două laturi aflate de-a lungul mării erau inaccesibile unui inamic: Marea de Marmara, ca obstacol natural, iar portul că o barieră ridicată prin îndemînarea şi meşteşugul oamenilor. Între cele două ape, baza triunghiului, partea dinspre uscat, era apărată de un zid dublu şi un şanţ adînc de o sută de picioare[1]. Împotriva acestei linii de fortificaţii, a cărei lungime Phrantzes, un martor ocular, o considera de şase mile[2], îşi îndreptară otomanii atacul principal, iar împăratul, după ce împărţi sarcinile ce stăteau în faţa apărătorilor şi a comandanţilor numiţi în locurile cele mai periculoase, preluă apărarea zidului exterior. În primele zile ale asediului, soldaţii greci coborîră în şanţ sau ieşiră în cîmp deschis, dar ei se convinseră repede că, ţinînd seama de efectivul numeric al celor două armate, un creştin avea mai mare valoare decît douăzeci de turci şi după aceste preludii îndrăzneţe se mulţumiră prudenţi să apere meterezele cu armele lor de tras. Această prudenţă nu trebuie privită ca o laşitate. Grecii se dovedeau într-adevăr laşi şi josnici, dar ultimul Constantin merită numele de erou. Nobila sa trupă de voluntari era însufleţită de virtuţi romane, iar auxiliarii străini susţineau onoarea cavalerismului apusean. Suliţe şi săgeţi îşi luau necontenit zborul însoţite de fumul, zgomotul şi focul flintelor şi al tunurilor. Armele lor mici descărcau dintr-o dată cinci sau chiar zece gloanţe de plumb de mărimea unei alune, iar dacă rîndurile erau mai apropiate şi pulberea mai puternică, mai multe platoşe şi trupuri erau străpunse de aceeaşi împuşcătură. Dar primele rînduri ale turcilor ce se apropiau de oraş dispărură curînd în adîncul tranşeelor sau fură nimicite sub ruine. Cunoştinţele creştinilor în ce priveşte apărarea creş-

[1] Vreo treizeci de metri (n.t.).

[2] Sîntem obligaţi să reducem milele greceşti la cea mai mică unitate de măsură care se păstrează în verstele din Rusia, de 547 *toise* franceze (1,940 m). Cele şase mile ale lui Phrantzes nu depăşesc patru mile englezeşti. (D'Anville, *Mesures Itinéraires*, p. 61, 123 etc.)

teau zi de zi și rezerva de praf de pușcă li se irosea în cursul acestor operații zilnice. Artileria lor nu era puternică, nici ca număr de oameni, nici prin numărul armelor și dacă posedau unele tunuri grele, ei se temeau să le așeze pe ziduri, de teamă ca nu cumva vechile construcții să fie zguduite ori dărîmate de explozie. Același secret nimicitor fusese destăinuit mahomedanilor, care l-au folosit cu acea energie superioară pe care o dau fanatismul, bogăția și despotismul. Marele tun al lui Mahomed a mai fost menționat anterior; era un obiect important, care s-a remarcat în istorie, dar această gură de foc enormă era străjuită de altele două, aproape tot atît de mărețe[1]. Întreaga putere a artileriei turcești era îndreptată împotriva zidurilor. Paisprezece baterii trăgeau simultan asupra punctelor celor mai accesibile și despre una dintre-acestea se spune, în mod ambiguu că era prevăzută cu o sută treizeci de tunuri, sau că descărca dintr-o dată o sută treizeci de ghiulele. Totuși, în forța pusă în mișcare la porunca sultanului, putem discerne copilăria unei noi științe. La ordinul unui general de artilerie, care număra clipele, tunul cel mare putea fi încărcat și slobozit numai de șapte ori într-o zi[2]. Dar metalul înfierbîntat plesni, mai mulți lucrători fură nimiciți și lumea a admirat dibăcia unui meseriaș care s-a gîndit să previe pericolul și accidentul, turnînd ulei în gura tunului, după fiecare explozie.

Asediul continuă cu îndîrjire; creștinii reparară noaptea cea mai mare parte din pagubele pricinuite fortificațiilor în cursul zilei.

---

[1] După Chalcocondyl și Phranzes tunul cel mare a plesnit; după Ducas, acest accident a fost evitat de dibăcia meseriașului. Este evident că cei doi nu vorbesc despre același tun.

[2] Aproape la o sută de ani după asediul Constantinopolului, flotele franceze și engleze erau mîndre că au tras 300 de lovituri de tun în timpul unei lupte care a durat două ore, în Canalul Mînecii (*Mémoires* de Martin du Bellay, X, în Collection Générale, vol. XXI, p. 239).

Generozitatea suveranilor creştini, era slabă şi tîrzie; atunci cînd asediul ce se profila la orizont începuse a stîrni spaimă, Constantin dusese tratative în insulele arhipelagului, în Moreea şi Sicilia pentru a căpăta stocurile de care aprovizionarea oraşului avea o nevoie arzătoare. Chiar la începutul lui aprilie, cinci mari vase[1], echipate pentru negoţ şi război ar fi plecat din portul Chios dacă vîntul n-ar fi suflat cu încăpăţînare dinspre nord[2]. Una din aceste corăbii purta drapelul imperial, celelalte patru aparţineau genovezilor şi erau încărcate cu grîu şi orz, cu vin, untdelemn şi legume, şi mai presus de toate, cu soldaţi şi marinari, destinaţi apărării capitalei. După o întîrziere supărătoare, o adiere blîndă iar a doua zi un vînt puternic de la sud a înlesnit acestor corăbii navigaţia prin Hellespont şi Propontida; însă asediul oraşului pe mare şi pe uscat se şi dezlănţuise, iar la intrarea Bosforului flota turcească, întinsă de la mal la mal, în formă de semilună, era gata să intercepteze, sau cel puţin să-i respingă pe aceşti îndrăzneţi aliaţi. Cititorul, care are viu în minte tabloul geografic al Constantinopolului, va înţelege şi va admira măreţia spectacolului. Cele cinci corăbii creştine continuau să înainteze împotriva flotei duşmane de trei sute de vase, în timp ce echipajele scoteau chiote de bucurie şi solicitau întreaga forţă a velelor şi vîslelor, iar pe metereze şi în tabără, pe coastele Europei şi Asiei, se aliniau nenumăraţi spectatori care aşteptau cu emoţie rezultatul acestei memorabile încercări de a le veni în ajutor. La prima vedere, eventualitatea unei

---

[1] Este curios că grecii nu sînt de acord asupra numărului acestor vase ilustre; cele cinci vase ale lui Ducas, cele patru despre care vorbesc Phrantzes şi Leonardus, şi două ale lui Chalcocondyl trebuiesc multiplicate sau reduse. Voltaire care spune că una dintre aceste corăbii era a lui Frederic al III-lea, îi confundă pe împăraţii Răsăritului cu cei ai Apusului.

[2] Sfidînd cu îndrăzneală, sau mai degrabă ignorînd, limba şi geografia, preşedintele Cousin susţine că un vînt dinspre sud le-a reţinut la Chios şi le descrie navigînd spre Constantinopol, purtate de vîntul dinspre miazăzi.

înfrîngeri a celor cinci vase părea neîndoielnică; superioritatea musulmanilor era din cale afară de vădită; pe o mare calmă, numărul și curajul lor ar fi trebuit să precumpănească în mod inevitabil. Dar marina otomană, creată la repezeală și imperfectă, nu fusese făurită de geniul unui popor, ci la porunca sultanului. În culmea prosperității lor, turcii au mărturisit că dacă Dumnezeu le-a dat lor pămîntul, a lăsat marea necredincioșilor[1]. O serie de înfrîngeri și decăderea rapidă a flotei lor a stabilit adevărul celor recunoscute de ei cu toată modestia. În afară de optsprezece galere, reprezentînd o oarecare forță, restul flotei era alcătuită din bărci deschise, construite rudimentar, și mînuite fără pricepere, încărcate cu soldați și lipsite de tunuri; și, întrucît curajul se naște în mare măsură din conștiința puterii, e de presupus că și cei mai viteji dintre ieniceri puteau să tremure simțindu-se în voia unui element necunoscut. În escadra creștină, cinci corăbii solide și înalte erau conduse de cîrmaci dibaci; echipajele lor erau compuse din veterani ai războaielor din Italia și Grecia, care cunoșteau de mult vicleniile și primejdiile mării. Întreaga forță a corăbiilor creștine era îndreptată spre scufundarea sau împrăștierea slabelor obstacole care le stăteau în cale; artileria lor mătura apele, focul lor lichid se revărsa asupra adversarilor care, cu intenția de a le aborda, îndrăzneau să se apropie de ele; iar vîntul și valurile sînt întotdeauna de partea celor mai buni navigatori. În această luptă, vasul imperial, care fusese aproape înfrînt de turci, a fost salvat de genovezi, iar două atacuri au fost respinse cu mari pierderi. Mahomed însuși ședea călare pe mal ca să-și înflăcăreze ostașii prin glasul și prezența sa; el făgăduia răsplată și inspira o groază mai mare decît dușmanul. Mînia ce izbucnea din sufletul

[1] Permanenta decădere și slăbiciune a marinei turcești reiese din lucrările lui Rycaut (*State of the Ottoman Empire*, p. 372—378), Thevenot (*Voyages* p. 1. p. 229—242) și Tott (*Mémoires*, tom. Iil); Ultimul dintre ei e întotdeauna dornic să amuze și să uluiască pe cititor.

lui pătimaș, ba chiar și gesturile sale[1] păreau să imite acțiunile combatanților și dorind parcă să poruncească pînă și naturii, își îmboldea calul să intre în mare, gest îndrăzneț dar sortit eșecului. Glasul său de tunet, cu care-i ocăra și strigătele taberei i-au îndemnat pe otomani la un al treilea atac mai nefericit și mai sîngeros decît cele două precedente și trebuie să repet, deși nu pot crede, mărturia lui Phrantzes, care afirmă că a auzit chiar din gura lor, că măcelul din acea zi i-a costat viața a peste douăsprezece mii de oameni. Musulmanii au fugit în dezordine spre țărmurile Europei și Asiei, în timp ce escadra creștină, triumfătoare și nevătămată, naviga de-a lungul Bosforului și ancora în siguranță dincolo de lanțul portului. Încrezători în victorie, ei se lăudau că întreaga putere a turcilor trebuie să se plece în fața armelor lor. Rănit dureros la ochi, amiralul sau căpitan-pașa, ce comanda flota turcă, căuta mîngîiere și justificare pentru înfrîngerea suferită, arătînd că acest accident e pricina celor petrecute. Baltha Ogli era un renegat din neamul prinților bulgari. Reputația sa militară avusese de suferit din pricina zgîrceniei; era rău văzut de toți, și-apoi, fie că la cîrmă se află un despot, sau poporul, nenorocul este considerat o suficientă dovadă de vinovăție. În supărarea lui, Mahomed uită de rangul și serviciile sale. În fața împăratului, căpitan-pașa a fost întins la pămînt de către patru sclavi și a primit o sută de lovituri cu o vergea de aur[2]; fusese condamnat la moarte și a binecuvîntat clemența împăratului, care i-a preschimbat pedeapsa în exil și confiscarea averii. Sosirea acestui ajutor a făcut să renască speranțele grecilor, acuzînd totodată indolența aliaților apuseni. Prin-

[1] Mărturisesc că am în fața ochilor imaginea din Thucidide (VI, c. 71) care face un tablou viu atenienilor ce izbucnesc mînioși și gesticulează în cursul unei lupte navale din marele port al Syracuzei.

[2] Textul lui Ducas, exagerat sau falsificat (c. 38), arată că această bară de aur avea greutatea enormă și incredibilă de 500 livre, sau pfunzi. Varianta lui Bouillaud, care îi atribuie 500 de drahme, sau cinci livre este suficientă pentru brațul lui Mohamed, și vînătăile de pe spatele amiralului său.

tre deșerturile Anatoliei și stîncile Palestinei, milioanele de cruciați își căutaseră de bunăvoie moartea și o aflaseră în chip fatal; dar Constantinopolul avea o poziție care-l făcea puternic față de dușmanii săi și îi făgăduia să beneficieze de ajutorul prietenilor; iar un sprijin militar rațional și moderat din partea statelor maritime ar fi putut salva relicvele numelui roman și ar fi menținut o fortăreață creștină în inima imperiului otoman. Totuși, efortul lor de a elibera Constantinopolul s-a mărginit la această unică și slabă tentativă. Puterile mai îndepărtate se arătau nepăsătoare, iar ambasadorii lor, sau cel puțin ai lui Huniade, își aveau reședința în tabăra turcească; ei îndepărtau temerile sultanului și conduceau operațiile întreprinse de el[1].

Era greu pentru greci să pătrundă tainele celor hotărîte în divan; cu toate acestea, autorii lor sînt convinși că o rezistență atît de înverșunată și uimitoare îl adusese pe Mahomed la capătul răbdării. El începuse să plănuiască o retragere și asediul ar fi fost repede ridicat, dacă ambiția și gelozia celui de al doilea vizir nu s-ar fi opus părerii perfide a lui Chalil-pașa, care continua să mențină o corespondență secretă cu curtea bizantină. Cucerirea orașului părea fără speranță, în afară de cazul cînd ar fi putut să fie dezlănțuit un dublu atac dinspre port ca și dinspre uscat. Dar portul era inaccesibil: un lanț de nepătruns era acum apărat de opt vase mari peste douăzeci de vase mai mici, printre care se numărau mai multe galere și goelete; în loc de a forța această barieră, turcii se temeau că flota bizantină va ieși în larg și că vor trebui să facă față pentru a doua oară unei ciocniri în plină mare. În această clipă de nehotărîre, geniul lui Mahomed a conceput și a executat un plan îndrăzneț și minunat, acela de a transporta vasele sale mai ușoare și echipamentele sale militare, pe uscat, din Bosfor

---

[1] Ducas, care mărturisește că e prost informat asupra treburilor din Ungaria, atribuie acest fapt unei superstiții, credinței fataliste, că Bizanțul va fi ultima cucerire a turcilor. (Vezi Phrantzes (III, c. 20 și Spondanus).

la capătul de sus al portului. Distanța era de vreo zece mile, iar terenul accidentat și acoperit cu tufăriș, și cum drumul trebuia deschis în spatele suburbiei Galata, libera trecere sau distrugerea totală a armatei musulmane depindea de hotărîrea genovezilor. Dar acești negustori egoiști voiau să aibă privilegiul de a fi înghițiți ultimii, iar lipsa de îndemînare a turcilor era suplinită de puterea miilor de supuși. Un drum fără obstacole a fost acoperit cu o largă platformă de scînduri rezistente, și pentru a le face și mai rezistente, mai alunecoase și mai netede, au fost unse cu seu de oaie și de vită. Optzeci de galere și brigantine ușoare de cincizeci și treizeci de vîsle au fost aduse pe malul Bosforului, așezate la rînd pe bile rotunde și trase cu forța brațelor și a scripeților. Două călăuze sau piloți stăteau la prova și la pupa fiecărui vas. Velele erau desfășurate în bătaia vînturilor, și oamenii se îndemnau la muncă cu cîntece și aclamații. Și astfel, într-o singură noapte, flota turcească a urcat cu greu dealul, a străbătut șesul și a fost lansată în apele puțin adînci ale portului, acolo unde corăbiile mai grele ale grecilor nu o mai hărțuiau. Consternarea pe care această operație a trezit-o în rîndul grecilor, încrederea în sine pe care a inspirat-o turcilor au conferit acestei operații o importanță mai mare decît cea pe care a avut-o în realitate; dar faptul, cunoscut și neîndoielnic, s-a petrecut sub ochii celor două popoare și retrăiește sub condeiul scriitorilor[1]. O stratagemă similară a fost folosită în repetate rînduri de cei vechi[2]. Galerele romane, așa cum am mai spus, trebu-

[1] Mărturia unanimă a celor patru greci e confirmată de Cantemir (p. 96), după analele turcești. Dar aș dori să reduc distanța de *zece mile*, și să prelungesc timpul de o noapte.

[2] Phrantzes dă două exemple de transporturi similare efectuate peste cele șase mile ale istmului de Corint. Unul, citat din legendă se referă la inițiativa lui August după bătălia de la Actium: al doilea, inspirat din realitatea istorică, amintește de fapta lui Nicetas, un general grec în veacul al zecelea. La acestea s-ar fi putut adăuga o îndrăzneață acțiune a lui Hanibal de a introduce vasele sale în portul Tarent (Polybius, VIII. p. 749, edit. Gronov).

esc considerate ca niște bărci mari, și dacă comparăm mărimea și distanța, obstacolele și mijloacele, miracolul atît de lăudat[1] a fost poate egalat în timpurile noastre[2]. De îndată ce Mahomed a ocupat capătul de sus al portului cu flota și armata sa, el a construit în partea cea mai strîmtă un pod, sau mai curînd un dig, larg de cincizeci de coți și lung de o sută. Acest dig era alcătuit din plute și butoaie unite prin bîrne, legate cu fier și acoperite cu o podea solidă. Pe această baterie plutitoare el a așezat unul din tunurile sale cele mai mari, pe cînd cele optzeci de galere, cu oaste și scări de asalt, se apropiară de partea cea mai accesibilă, care fusese pe vremuri luată cu asalt de cuceritorii latini. Creștinii au fost acuzați că în supărarea lor nu au distrus lucrările în curs, dar armele lor au fost reduse la tăcere de o putere de foc superioară, și nici nu se poate spune că nu au făcut o încercare nocturnă de a da foc corăbiilor și podului construit de sultan. Vigilența sa i-a împiedicat să se apropie și cele mai bune galiote ale lor au fost scufundate sau capturate. Patruzeci de tineri, cei mai viteji din Italia și Grecia au fost cu barbarie masacrați din porunca sa, iar revanșa, dreaptă deși crudă, care a constat din a expune pe zidurile orașului capetele a două sute șaizeci de prizonieri musulmani nu a putut alina durerea împăratului. După un asediu de patruzeci de zile soarta Constantinopolului nu mai putea fi evitată. Mica garnizoană era sleită de un atac pe două fronturi. Fortificațiile care rezistaseră timp de veacuri în fața furiei dușmanilor, se prăbușeau în bătaia tunurilor otomane, care atacau de pretutindeni. Breșele erau deschise una după alta, în apropiere de poarta Sfîntului

---

[1] Un grec din Candia, care îi servise pe venețieni într-o întreprindere similară (Spond. anul 1438, nr. 37) ar putea fi sfetnicul și omul de încredere al lui Mahomed.

[2] Mă refer în special la propriile noastre ambarcațiuni pe lacurile Canadei în anii 1776 și 1777, care au cerut atît de multă muncă și au adus atît de puține roade.

Romanus, patru turnuri fuseseră făcute una cu pămîntul. Pentru a-și putea plăti oștile, neputincioase și nedisciplinate, Constantin era nevoit să despoaie bisericile, făgăduind că împrumutul va fi înapoiat împătrit, sacrilegiu ce oferea adversarilor unirii celor două biserici un nou pretext de a-i reproșa greșelile. Un spirit de discordie măcina ultimele rămășițe ale forțelor creștine. Aliații genovezi și venețienii afirmau fiecare întîietatea serviciilor aduse de ei, iar Iustiniani și marele duce, pe care pericolul comun nu-i făcea să-și domolească ambițiile, se acuzau unul pe altul de trădare și lașitate.

În timpul asediului Constantinopolului fuseseră auzite uneori cuvintele „pace“ și „capitulare“, și în repetate rînduri solii străbătuseră distanța dintre tabără și oraș[1]. Împăratul grec, umilit de soarta potrivnică ar fi acceptat orice condiții compatibile cu religia și suveranitatea statului. Sultanul turc era dornic să cruțe sîngele ostașilor săi, dar și mai dornic să-și asigure pentru uzul său personal, comorile Bizanțului, și el își îndeplini o datorie sfîntă oferindu-le „ghiaurilor“ alegerea între circumciziune, tribut, sau moarte. Aviditatea de bani a lui Mahomed ar fi putut fi satisfăcută prin plata unui tribut de o sută de mii de galbeni, dar ambiția sa țintea capitala Răsăritului. El se oferea să-l despăgubească din plin pe suveran, să se arate tolerant și binevoitor cu poporul și încredință că fiecare va putea, în deplină siguranță, să plece unde va dori; dar după niște tratative zadarnice, el declară că e hotărît să-și afle sub zidurile Constantinopolului un tron sau un mormînt. Simțămîntul onoarei și teama că toată lumea îi va reproșa fapta, îl împiedica pe Paleolog să predea orașul în mîna otomanilor; și el se hotărî să treacă prin această agonie, pînă la ultima ci clipă. Sultanul a pregătit timp de mai multe zile

[1] Chalcocondyl și Ducas au păreri diferite asupra timpului și împrejurărilor în care s-au dus tratativele și, dat fiind că ideea capitulărilor nu era utilă și nici nu aducea glorie, credinciosul Phrantzes îl crúță pe suveranul său fie și do gîndul unei capitulări.

asaltul, și un răgaz a fost acordat de știința sa favorită, astrologia, care fixase ziua de douăzeci și nouă mai drept momentul fatal și fericit. În seara de douăzeci și șapte mai, Mahomed a dat ultimele sale porunci, a adunat în jurul său pe comandanții militari, și-a împrăștiat crainicii prin tabără pentru a proclama că este o datorie de a participa la această acțiune primejdioasă și a arăta motivele care l-au hotărît s-o întreprindă. Orice orînduire despotică se întemeiază pe teama ce-o inspiră supușilor și sultanul își formula amenințările în stilul oriental, arătînd că fugarii și dezertorii, chiar de ar avea aripile păsărilor[1], nu vor scăpa de justiția sa necruțătoare. Cea mai mare parte dintre pașalele și ienicerii săi erau odraslele unor părinți creștini, dar gloria numelui turcesc era perpetuată de adopțiunea care urma și prin schimbarea treptată a indivizilor; spiritul unei legiuni, al unui regiment sau al unei *oda* este menținut viu prin imitație și disciplină. În acest război sfînt, musulmanii erau îndemnați să-și purifice mintea prin rugăciuni, iar trupul prin șapte spălări și să se abțină de la orice hrană pînă a doua zi seara. O mulțime de derviși vizitară corturile pentru a insufla soldaților dorința martiriului, și a-i asigura că vor petrece o tinerețe veșnică printre rîurile și grădinile paradisului și în îmbrățișările fecioarelor cu ochii negri. Totuși Mahomed se încredea mai ales în eficacitatea recompenselor materiale din lumea aceasta. O soldă dublă a fost promisă trupelor victorioase. „Orașul și clădirile“, a spus Mahomed, „sînt ale mele; pentru a răsplăti vitejia voastră, mă lipsesc de prizonieri, și de aur, și de frumusețe. Fiți bogați și fericiți. Multe sînt provinciile imperiului meu. Acel ostaș îndrăzneț care se va sui primul pe meterezele Constantinopolului va ajunge să ocîrmuiască cea mai frumoasă și mai bogată dintre ele, iar recunoștința mea îl va copleși cu onoruri și bogății mai presus de tot ceea ce nădăjduiește el însuși.“ Motive atît de variate și atît de puternice au în-

[1] Aceste aripi (Chalcocondyl VIII, p. 208) nu sînt decît o figură de stil oriental.

flăcărat întreaga oștire a turcilor, au dat fiecărui ins din rîndurile ei imboldul de a disprețui viața și de a se arunca numaidecît în luptă. În tabără plutea ecoul strigătelor musulmanilor: „Dumnezeu e Dumnezeu, nu există decît un Dumnezeu și Mahomed este profetul său"[1], iar marea și uscatul, de la Galata la cele șapte turnuri, erau luminate de strălucirea focurilor ce ardeau în noapte.

Starea de spirit a creștinilor era cu totul deosebită. Ei se căiau cu voce tare și cu lacrimi neputincioase pentru greșelile lor, jeleau pedeapsa pe care păcatele săvîrșite de ei o abătuseră asupra orașului. Imaginea divină a Fecioarei fusese purtată în procesiuni solemne, dar stăpîna din ceruri rămase surdă la rugăciunile lor. Ei îl acuzau pe împărat, care în încăpățînarea sa refuzase să predea orașul atunci cînd încă mai era timp, anticipau grozăviile ce-i așteptau și oftau după traiul liniștit și sigur de care ar fi avut parte sub jugul turcesc. Cei mai nobili dintre greci și cei mai viteji dintre aliați fură chemați la palat spre a fi pregătiți ca în seara de douăzeci și opt să facă față îndatoririlor și pericolelor unui asalt general. Ultima cuvîntare a Paleologului a fost discursul funebru al Imperiului Roman[2]. El promise, imploră și încercă în zadar să insufle altora speranța; în sufletul său, împăratul nu mai nutrea nici o nădejde. In lumea aceasta totul era deznădejde și beznă și nici Evanghelia, nici biserica n-au făgăduit vreo răsplată vădită pentru eroii care cad în slujba țării lor. Dar pilda suveranului și izolarea la care-i sortise asediul îi înarmaseră pe acești războinici cu curajul disperării; istoricul Phrantzes care era și el de față la această scenă patetică, o descrie ca pe o adunare îndoliată. Ei plînseră, se îmbrățișară, și fără a ține

[1] Phrantzes contestă că în aceste aclamații musulmane ar fi apărut numele profetului. Zelul cucernic al lui Voltaire este excesiv, și chiar ridicol.

[2] Mă tem că acest discurs a fost compus de Phrantzes; aduce atît de mult a predică de mănăstire, încît aproape mă îndoiesc că a fost pronunțat de Constantin. Leonardus îi atribuie o altă cuvîntare, în care se adresează mai respectuos auxiliarilor latini.

seama de familiile și averile lor, jurară să-și dăruiască viața cauzei comune; fiecare comandant, plecînd, la postul său, veghe toată noaptea neabătut și plin de grijă pe metereze. Împăratul și cîțiva tovarăși credincioși intrară sub cupola Sfintei Sofii, care peste cîteva ore avea să fie transformată în moschee și primiră cucernic, cu lacrimi și rugăciuni, sfînta cuminecătură. El se odihni cîteva clipe în palatul care răsuna de plînsete și vaiete, ceru iertare tuturor pe care putea să-i fi vătămat[1] și încălecă pentru a inspecta gărzile și a se asigura de mișcările inamicului. Nenorocirea și căderea ultimului Constantin sînt mai glorioase decît lunga prosperitate a cezarilor bizantini.

Cel ce atacă la adăpostul nopții, poate uneori izbîndi datorită confuziei create de întuneric, dar în acest mare atac general, cunoștințele militare și cele astrologice ale lui Mahomed îl îndemnară să aștepte dimineața memorabilei zile de douăzeci și nouă mai, în anul o mie patru sute cincizeci și trei al erei creștine. Noaptea precedentă fusese folosită cu hărnicie. Oștile, tunurile și fascinele erau împinse pînă la marginea șanțului, care în multe locuri prezenta o trecere netedă și nivelată pînă la breșe iar cele patruzeci de galere ale sale aproape că atingeau cu prora părțile mai greu de apărat din zidurile portului. Se ordonase ca cei ce nu vor păstra tăcerea să fie pedepsiți cu moartea, dar legile fizice ale mișcării și sunetului nu ascultă de disciplină ori teamă. Fiecare individ putea să vorbească cu voce joasă și să-și măsoare pașii, dar mersul și munca miilor de oameni trebuiau să producă în mod inevitabil o confuzie stranie de zgomote disonante, care ajungeau la urechile sentinelelor de pe turnuri. Cînd se crăpă de ziuă, fără să se audă obișnuita lovitură de tun matinală, turcii asaltară orașul pe mare și pe uscat, iar linia lor de atac a fost asemuită cu un sfredel

---

[1] Umilirea la care devoțiunea i-a constrîns uneori pe prinții muribunzi reprezintă o fază superioară a doctrinei iertării păcatelor din *Evanghelie*. Este mai ușor să ierți de 490 de ori decît să ceri o singură dată iertare de la un inferior.

răsucit[1]. Primele rînduri erau alcătuite din pleava hoardei, o mulțime de voluntari care luptau fără să asculte vreun ordin sau vreo comandă; din bătrîni neputincioși, copii, țărani și vagabonzi, toți veniți în tabără cu nădejdea neclară că vor putea jefui și căpăta cununa de martiri. Avîntul întregii oștiri îi împinse înainte spre ziduri. Cei care avură îndrăzneala de a se urca erau pe dată azvîrliți la pămînt și nici o săgeată, nici un glonte al creștinilor nu era irosit zadarnic, atunci cînd țintea în mulțimea îngrămădită sub ziduri. Dar această grea apărare a sleit forțele și munițiile grecilor. Sanțul s-a umplut de trupurile celor uciși. Peste ele pășeau cei veniți din urmă și moartea acestei avangărzi devotate a fost mai folositoare decît viața ei. Pașalele și prefecții conduseră pe rînd oștile din Anatolia și Romania la atac. Înaintarea le-a fost inegală și izbînda îndoielnică, dar după o luptă de două ore, grecii își mențineau superioritatea și-și consolidau pozițiile avantajoase, în timp ce vocea împăratului se auzea, încurajîndu-și soldații să desăvîrșească printr-o ultimă sforțare eliberarea țării lor. În acea clipă fatală se ridicară ienicerii, cu forțe proaspete, viguroși și invincibili. Sultanul însuși, călare, cu un buzdugan de fier în mînă, îi privea și le aprecia vitejia. În juru-i se aflau zece mii de oameni din oastea sa de casă, pe care-i păstra pentru momentul hotărîtor, iar soarta bătăliei se afla în puterea glasului și a privirii sale, care comandau și-i dădeau imbold. Numeroșii executori ai justiției sale erau așezați în spatele liniei de atac ca să îndemne pe atacanți, să-i rețină pe fugari și să-i pedepsească, iar dacă în față era primejdie, rușinea și moartea inevitabilă, pîndeau în spatele liniilor. Strigătele de groază și durere erau înăbușite de muzica marțială a tobelor, trompetelor și țimbalelor; căci experiența a dovedit că efectul mecanic al sunetelor, care activizează circulația sîngelui și dă mai multă vivacitate spi-

[1] În afară de cei 10.000 de ostași din gardă, în afară de marinari și echipajele vaselor, Ducas socotește că la acest atac general au luat parte 250.000 de turci, atît călări, cît și pe jos.

ritului, acționează asupra mașinii omenești mai puternic decît toate argumentele rațiunii sau onoarei. De pe linia de atac, de pe galere și de pe pod, artileria otomană tuna pretutindeni, iar tabăra și orașul, grecii și turcii erau învăluiți într-un nor de fum care avea să se împrăștie numai odată cu eliberarea definitivă, sau cu distrugerea Imperiului Roman.

Duelurile eroilor din istorie sau legende ne înflăcărează imaginația și ne fac să-i îndrăgim; manevrele dibace ale războiului ne îmbogățesc cunoștințele și fac să progreseze o știință necesară, deși răufăcătoare. Dar în tabloul uniform și odios al unui asalt general, totul e sînge, oroare și învălmășeală; iar în ce mă privește, nici nu mă voi strădui, la o distanță de trei secole și la o mie de mile depărtare de locul bătăliei să descriu o scenă la care nimeni n-ar fi putut să asiste, și ai cărei actori înșiși n-ar fi fost în stare să o judece drept și competent.

Căderea imediată a Constantinopolului ar putea fi atribuită glontelui sau săgeții caro a străpuns mănușa de fier a lui Giustiniani. Vederea propriului său sînge și durerea ascuțită îl înspăimîntă și făcu să-i scadă curajul acestui conducător de oști, curajul care cu armele și sfaturile sale fusese cel mai puternic reazem al orașului. Pe cînd se retrăgea din postul său în căutarea unui chirurg, fu zărit și oprit de împărat care veghea neostenit. „Rana voastră, exclamă Paleologul, este măruntă. Pericolul este apăsător. Prezența voastră este necesară și unde vă veți retrage?“ „Am să mă retrag, spuse termurînd genovezul, pe același drum pe care Dumnezeu l-a deschis turcilor“, și cu aceste cuvinte el trecu în grabă printr-una din breșele zidului interior. Prin această faptă lașă, Giustiniani a pătat onoarea unei vieți petrecute sub arme și puținele zile pe care le supraviețui la Galata sau în insula Chios, fură amărîte de reproșurile pe care și le făcea el însuși și de vina pe care i-o aducea poporul[1]. Exemplul său

[1] Criticînd aspru fuga lui Giustiniani, Phrantzes exprimă sentimentele sale proprii și ale obștii. Din motive personale, el este tratat mai blînd și mai respectuos de către Ducas; dar vorbele lui Leonardus

a fost imitat de cea mai mare parte a aliaților latini și apărarea începu să slăbească, în timp ce atacul se dezlănțuia cu o putere îndoită. Numărul otomanilor era de cincizeci, poate de o sută de ori mai mare decît al creștinilor. În bătaia tunurilor, zidurile duble ajunseseră o grămadă de ruine. Pe un perimetru de cîteva mile, era fatal să se găsească vreun punct mai ușor accesibil, sau mai slab apărat și dacă atacatorii puteau pătrunde într-un singur loc, întregul oraș era pierdut fără scăpare. Primul care a meritat răsplata sultanului a fost Hassan, ienicerul cu o statură și o putere de uriaș. Cu iataganul într-o mînă și pavăza în cealaltă, el urcă întăriturile exterioare. Dintre cei treizeci de ieniceri care au căutat să-l întreacă, optsprezece au pierit în îndrăzneața încercare. Hassan și ceilalți doisprezece tovarăși atinseră culmea. Aruncat de pe metereze, uriașul se ridică pe un genunchi, dar o ploaie de săgeți și pietre îl covîrși din nou. Faptul că izbutise dovedea însă că isprava sa era posibilă. Un roi de turci împînzi numaidecît zidurile și turnurile; mulțimea crescîndă a atacatorilor zădărnici apărarea grecilor, respinși acum din poziția lor avantajoasă. Împăratul, care îndeplinea toate îndatoririle unui general și soldat, a fost văzut multă vreme în viitoarea luptei și apoi pieri din ochii celorlalți[1]. Nobilii care luptau în jurul său au susținut pînă la ultima răsuflare onoarea nume-

---

Chiensis exprimă puternica și recenta sa indignare. În toată seria de acte legate de politica lor orientală, compatrioții săi, genovezii erau întotdeauna suspectați, și adesea, într-adevăr vinovați.

[1] Ducas „îl ucide“ cu două lovituri date de un soldat turc; Chalcocodyl face să fie rănit la umăr și apoi călcat în picioare la poarta Sfîntului Romanus. Îndurerat, Phrantzes îl arată printre dușmani, fapt care-l scutește să-l surprindă chiar în clipa morții sale; dar noi putem, fără lingușire, să-i aplicăm aceste rînduri nobile ale lui Dryden:

Cît despre Sebastian, lasă-i să cerceteze cîmpul
Și unde găsesc un munte de morți,
Trimită pe cineva să se urce și să se uite dedesubt;
Acolo îl vor găsi cu toată statura sa bărbătească
Cu fața către cer, în acel monument însingerat
Pe care spada sa vrednică l-a săpat.

lui de Paleolog și Cantacuzin. În mulțimea celor ce se încăierau se auzi lugrubul strigăt al împăratului: „Nu se găsește un creștin să-mi taie capul?"[1] și ultima sa dorință a fost să nu cadă viu în mîinile păgînilor[2]. Precaut în disperarea lui, Constantin și-a aruncat purpura. El a căzut în mijlocul încăierării, lovit de o mînă necunoscută și trupul său a fost îngropat sub un mormnn de cadavre. După moartea sa, orașul nu a mai fost apărat în mod organizat. Grecii fugeau spre oraș și mulți fură striviți și înăbușiți în strîmta trecere de la poarta Sfîntului Romanus. Turcii victorioși năvăliră prin breșele zidului interior și pe cînd înaintau pe străzi li se alăturară curînd frații lor care forțaseră poarta Fanarului, dinspre port[3]. În prima furie a asaltului, vreo două mii de creștini au fost trecuți prin sabie, dar numaidecît lăcomia puse stavilă cruzimii și învingătorii recunoscuseră că ar fi încetat curînd măcelul, dacă vitejia împăratului și a detașamentelor sale de elită nu i-ar fi făcut să creadă că în fiecare parte a capitalei vor întîmpina o rezistență asemănătoare. Și astfel, după un asediu de cincizeci și trei de zile, Constantinopolul, care sfidase puterea lui Chosroes, a haganului și a califilor, a căzut fără nădejde în fața armiilor lui Mahomed al II-lea. Latinii distruseseră numai puterea imperială, cuceritorii musulmani i-au călcat în picioare religia[4].

Vestea nenorocirilor zboară cu aripi grăbite, totuși Constantinopolul era atît de întins, încît cartierele mai îndepărtate au putut să rămînă cu cîteva clipe mai mult, într-o fericită

---

[1] Spondanus (anul 1453, nr. 10) nutrește speranța că împăratul a putut fi salvat și dorește să discrediteze ideea că s-ar fi sinucis.

[2] Leonardus Chiensis observă pe bună dreptate că turcii, dacă l-ar fi recunoscut pe împărat, s-ar fi străduit să-i cruțe viața și să asigure un prizonier atît de prețios pentru sultanul lor.

[3] Cantemir, p. 96. Vasele creștinilor din gura portului flancaseră și întîrziaseră acest atac naval.

[4] Chalcocondyl, presupune în modul cel mai absurd că orașul a fost devastat de asiatici pentru a răzbuna vechea catastrofă a Troiei, și grămăticii din veacul al cincisprezecelea sînt fericiți să contopească denumirea ciudată de turci, cu aceea mai clasică de *teucri*.

necunoştinţă a dezastrului lor[1]. Consternarea generală, grijile egoiste pentru propria persoană, teama pentru soarta tuturor, tumultul bătăliei, bubuiturile asaltului îi ţinuseră, fireşte, treji pe locuitorii Constantinopolului şi nu-mi vine a crede că multe doamne grecoaice au fost trezite de ieniceri dintr-un somn adînc şi liniştit. La vestea calamităţii publice, casele şi mănăstirile au fost imediat părăsite, iar locuitorii tremurînd de groază, s-au adunat pe străzi, asemenea unei turme înfricoşate, ca şi cum slăbiciunea în grup ar putea constitui o forţă, sau în speranţa vană că în mijlocul mulţimii fiecare individ s-ar afla în afară de primejdie şi avea putinţă să se facă nevăzut de duşman. Din toate părţile capitalei, mulţimea se scurgea spre Sfînta Sofia. Într-un spaţiu de o oră, sanctuarul, cafasul, nava, galeriile de sus şi de jos s-au umplut de puhoiul părinţilor şi a soţilor, a femeilor şi copiilor, de preoţi, călugări şi călugăriţe. Uşile au fost zăvorite din interior iar locuitorii Constantinopolului îşi căutară scăparea sub domul sacru pe care, atît de curînd, îl acuzaseră cu oroarea de a fi un edificiu profan şi spurcat. Încrederea lor se întemeia pe profeţia unui entuziast, ori a unui impostor, care prezicea că într-o zi turcii vor intra în Constantinopol şi-i vor urmări pe romani pînă la coloana lui Constantin, în piaţa din faţa Sfintei Sofii, dar că aceasta va pune capăt nenorocirilor Bizanţului, că un înger va coborî din cer cu o spadă în mînă şi cu acea armă cerească va preda imperiul unui om sărac aşezat la picioarele coloanei. „Ia această spadă, ar spune el, şi răzbună poporul Domnului". La auzul acestor vorbe pline de însufleţire, turcii o vor lua numaidecît la fugă, spunea profeţia, iar romanii victorioşi îi vor alunga din Apus şi din toată Anatolia, pînă la fruntariile Persiei.

[1] Cînd Cyrus a surprins Babilonul în timpul unei festivităţi, oraşul era atît de vast, iar locuitorii săi atît de nepăsători, încît a trecut mult timp înainte ca cele mai îndepărtate cartiere să ştie că sînt cucerite. Herodot (I, c. 191) şi Usher *(Annal.*, p. 78) care citează un pasaj similar din profetul Eremia.

În această împrejurare Ducas, dotat cu oarecare fantezie și întemeiat pe multe adevăruri, reproșează grecilor dezbinarea și încăpățînarea lor. „Dacă acel înger ar fi apărut", exclamă istoricul, „și dacă ar fi oferit posibilitatea să-i extermine pe dușmanii voștri, cu condiția să consimțiți la unirea bisericii, chiar atunci, în acea clipă, fatală, ați fi respins această sabie ce vă făgăduia propria voastră liniște și siguranță, sau l-ați fi înșelat pe dumnezeul vostru"[1].

Pe cînd așteptau coborîrea îngerului ce tot întîrzia, porțile fură sparte cu lovituri de secure și turcii nu intîmpinară nici o rezistență. Cu mîinile lor nepătate de sînge ei au început selecționarea mulțimii de prizonieri. Alegerea era hotărîtă de tinerețe, frumusețe și aparențele bogăției; dreptul de proprietate era împărțit printre ei, prada revenind cui o înhăța întîi, celor mai puternici, sau celor care aveau autoritatea de a porunci. În cursul unei ore, prizonierii de parte bărbătească fură legați cu funii, femeile cu vălurile și centurile lor. Senatorii fură legați laolaltă cu sclavii lor, prelații cu slugile bisericii iar tinerii din clasa plebee cu fecioarele nobile, a căror față nici soarele n-o văzuse vreodată și nici rudele lor cele mai apropiate. În această captivitate comună rangurile sociale se confundau, legăturile naturale erau retezate și soldatul nemilos rămînea surd la gemetele tatălui, la lacrimile mamei și la tînguirile copiilor. Cele mai jalnice răsunau bocetele călugărițelor, smulse de la altar cu sînul dezgolit, cu brațele întinse și părul despletit iar cucernicia ne îndeamnă să credem că puține erau ispitite să prefere veghile haremului, celor din mănăstire. Șiruri întregi, alcătuite din acești greci nefericiți, aduși în starea unei turme de animale domesticite, fură mînate brutal afară, în stradă și

[1] Această descriere vioaie este extrasă din Ducas (c. 39), pe care doi ani mai tîrziu, prințul din Lesbos l-a trimis ca ambasador pe lîngă sultanul turc (c. 44). Pînă ce Lesbosul a fost cucerit, în 1463, (Phrantzes III. c. 27) insula trebuie să fi fost plină de fugarii de la Constantinopol, cărora le plăcea să repete și poate să înfrumusețeze, povestirea nenorocirilor prin care trecuseră.

cum învingătorii erau dornici să se întoarcă, să-şi ia din nou partea lor din pradă, iar prizonierii mergeau cu paşi tremurînzi, cei din convoi erau zoriţi din urmă cu ameninţări şi izbituri.

La aceiaşi oră, scene asemănătoare de răpire şi jaf se petreceau în toate bisericile şi mănăstirile, în palatele şi locuinţele capitalei şi nu era un loc, oricît de sfînt, oricît de tainic, care să poată apăra persoana sau bunurile grecilor. Peste şaizeci de mii dintre aceşti credincioşi au fost aduşi din oraş în tabără sau pe vase, schimbaţi ori vînduţi după bunul plac sau interesul stăpînilor lor şi risipiţi în îndepărtata robie, prin provinciile imperiului otoman. Dintre aceştia putem să amintim cîteva figuri însemnate. Istoricul Phrantzes, primul şambelan şi secretar principal al împăratului, a împărtăşit împreună cu întreaga familie soarta tuturor. După ce a suferit timp de patru luni nenorocirile robiei, el şi-a redobîndit libertatea. În iarna următoare, Phrantzes s-a aventurat pînă la Adrianopol şi şi-a răscumpărat soţia de la *mir-başi* sau comandantul cavaleriei, dar cei doi copii ai săi, în floarea tinereţii şi frumuseţii, fuseseră luaţi pentru folosul personal al lui Mahomed. Fiica lui Phrantzes a murit în harem, poate încă fecioară, iar fiul său, în al cincisprezecelea an al vieţii a preferat moartea infamiei şi a fost înjunghiat de mîna împăratului[1]. Bunul gust şi generozitatea dovedită de sultan atunci cînd a pus în libertate o matroană greacă şi pe cele două fiice ale ei, la primirea unei ode latine trimisă de Philelphus, care îşi alesese o soţie din acea nobilă familie[2], nu scuză fapta aceasta atît de sîngeroasă. În trufia şi cruzimea lui, Mahomed ar fi jubilat dacă i-ar fi fost cu pu-

[1] Vezi Phrantzes, III c. 20, 21. Vorbele sale sînt clare. Totuşi nu putea afla decît din auzite despre scenele de desfrîu care aveau loc în colţurile întunecoase ale seraiului.

[2] Vezi Tiraboschi (tom. VI, P. 1, p. 290) şi Lancelot *(Mém. de l'Académie des Inscriptions*, tom. X, p. 718). Mi-ar plăcea să aflu cum era în stare să aducă laude inamicului public, pe care atît de adesea îl arată ca pe cel mai corupt şi neomenos dintre tirani.

tință să captureze un legat papal; dar prin abilitatea sa, cardinalul Isidor a știut să se ferească de cei ce-l urmăreau și a scăpat din gloată travestit în veșmintele unui om de rînd[1]. Lanțul și intrarea portului exterior continuau să fie ocupate de vasele italiene de comerț. Echipajele lor își făcuseră remarcată vitejia în timpul asediului; iar după ocuparea orașului, în timp ce marinarii turci erau împrăștiați pe străzi după pradă, ele s-au priceput să aleagă momentul prielnic pentru a se retrage. Cînd și-au ridicat pînzele, plaja era acoperită de o mulțime care implora și se jelea. Dar mijloacele de transport erau neîndestulătoare. Venețienii și genovezii și-au adunat conaționalii și în ciuda tuturor promisiunilor sultanului, locuitorii Galatei și-au evacuat casele și s-au îmbarcat cu obiectele lor cele mai de preț.

Atunci cînd relatează căderea și jefuirea marilor orașe, istoricul este condamnat să repete povestea unui dezastru ce ia mereu același aspect. Dezlănțuirea acelorași patimi duce la aceleași urmări; iar cînd aceste patimi nu întîlnesc în calea lor opreliști, vai, mică e diferența dintre omul civilizat și cel sălbatic! Lăsînd deoparte vagile izbucniri de bigotism și ură, nu străbat totuși pînă la noi acuzații care să arate că turcii au vărsat sînge creștin la întîmplare sau fără măsură; dar după maximele lor (care sînt acelea ale antichității), viața celor învinși era oricum pierdută și recompensa legitimă a învingătorului rezulta din folosul pe care-l trăgea do pe urma lor, din vînzarea și răscumpărarea prizonierilor de ambele sexe[2]. Sultanul acordase oștilor sale victorioase libertatea

[1] *Comentariile* lui Pius al II-lea presupun că el a așezat cu dibăcie pălăria sa de cardinal pe capul unui cadavru care a fost tăiat și expus în triumf, pe cînd legatul papal însuși a fost cumpărat și predat ca un prizonier fără însemnătate. Marea Cronică Belgiană înfrumusețează evadarea sa cu noi aventuri, pe care el le suprimă (spune Spondanus, an. 1453, nr. 15) în propriile sale scrisori, ca să nu piardă meritul și răsplata de a fi suferit pentru Hristos.

[2] Busbequius discută pe larg, cu plăcere, și aprobă legile războiului și sclavia intrată în obiceiul celor vechi și al turcilor (*de Legat. Turcica, Epist.* III, p. 161).

de a-şi însuşi comorile Constantinopolului; iar o oră de jaf poate să aducă mai mult decît sîrguinţa unor ani îndelungaţi. Dar cum prada nu era împărţită după reguli dinainte hotărîte, partea fiecăruia nu a fost atribuită după merit, iar răsplata celor viteji a fost furată de lipitorile taberei, care se dăduseră în lături din faţa primejdiei şi a greutăţilor luptei. Relatarea jafurilor comise de ei n-ar putea fi nici amuzantă, nici instructivă. În ultima perioadă de sărăcie a Imperiului, valoarea totală a bunurilor jefuite se ridica la patru milioane de ducaţi[1]; din această sumă, o mică parte era proprietatea veneţienilor, genovezilor, florentinilor sau aparţinea negustorilor din Ancona.

Averile acestor străini erau sporite printr-o circulaţie rapidă şi permanentă, dar bogăţiile grecilor erau expuse inutil în chip de palate şi veşminte, sau zăceau adînc îngropate în pămînt, sub formă de comori, alcătuite din lingouri şi monede vechi, ca nu cumva să le fie cerute pentru apărarea patriei. Profanarea şi jaful mănăstirilor şi bisericilor a prilejuit cele mai tragice suferinţe. Pînă şi catedrala Sfintei Sofii, raiul pe pămînt, al doilea firmament, carul îngerilor, tronul gloriei dumnezeieşti[2], a fost despuiată de darurile secolelor, iar aurul şi argintul, perlele şi bijuteriile, vasele şi ornamentele bisericeşti, puse cu ticăloşie în slujba treburilor lumeşti. După ce imaginea divină era despuiată de tot ce avea valoare pentru un ochi profan, pînza sau lemnul erau rupte, sfărîmate, arse sau călcate în picioare, ori folosite la grajd sau la bucătărie pentru scopurile cele mai josnice. Pilda sacrilegiului o dăduseră cuceritorii latini ai Constantinopolului, iar purtarea de care se făcuseră vinovaţi catolicii faţă de Hristos, Fecioară şi sfinţi, musulmanii,

---

[1] Această sumă este specificată într-o notă de subsol a lui Leunclavius (Chalcocondyl, VII, p. 211); dar distribuind Veneţiei, Genovoi, Florenţei şi Anconei cîte 50.000, 20.000, 20.000 şi 15.000 ducaţi, cred că s-a omis o cifră. Chiar prin restabilirea cifrei corecte, proprietăţile străinilor greu ar depăşi un sfert din suma totală.

[2] Vezi lauda entuziastă şi lamentările lui Phrantzes (III, c. 17).

plini de zel, o extinseră asupra monumentelor cultului. Poate că în loc de a se alătura strigătelor mulțimii, un filozof va deplînge mai serios pierderea bibliotecilor bizantine caro au fost distruse ori împrăștiate în dezmățul general. Se spune că în zilele acelea au dispărut o sută douăzeci de mii de manuscrise[1]. Zece volume puteau fi cumpărate pentru un galben și același preț rușinos — care deși s-ar putea spune, poate, că e prea ridicat pentru un întreg raft de lucrări teologice — cuprindea toate operele lui Aristotel și Homer, cele mai nobile produse ale științei și literaturii din Grecia antică. Putem reflecta cu plăcere că o parte inestimabilă a tezaurului nostru clasic a fost păstrat în siguranță pe pămîntul Italiei și că mecanicii unui oraș german au inventat o artă ce sfidează prăpădul timpului și al barbariei.

Din prima oră[2] a memorabilului douăzeci și nouă mai, dezordinea și jaful au domnit la Constantinopol, pînă la ora a opta a aceleiași zile, cînd sultanul însuși trecu triumfător prin poarta Sfîntului Romănus. El era înconjurat de viziri, pașale și ostașii din garda sa, care, toți (spune un istoric bizantin) erau robuști ca Hercule, iscusiți ca Apolo și oricînd egali în luptă cu zece alți luptători ai oricărui neam de muritori obișnuiți. Învingătorul[3] privi cu satisfacție și uimire la straniul și splendidul aspect al domurilor și palatelor, atît de diferite de stilul arhitecturii orientale. La hipodrom, sau *atmeidan*, ochiul său a fost atras de coloana răsucită a celor trei șerpi și pentru a-și încerca puterea, zdrobi cu buzduganul său de fier falca de jos a unuia dintre acești monștri[4], care în

---

[1] Vezi Ducas (c. 42) și o epistolă (iulie 15, 1453), a lui Laurus Quirinus către papa Nicolae al V-lea (Hody *de Graecis*, p. 192, dintr-un manuscris din biblioteca Cotton).

[2] La Constantinopol se folosea calendarul Iulian, care socotește zilele și orele de la miezul nopții, dar Ducas pare să înțeleagă orele naturale de la răsăritul soarelui.

[3] Vezi *Annalele turcești*, p. 329, și *Pandectele* lui Leunclavius, p. 448.

[4] Am avut ocazia (vol. II, p. 82) să menționez această curioasă relicvă a antichității grecești.

ochii turcilor erau idolii sau talismanul orașului. La poarta principală a Sfintei Sofii, sultanul coborî de pe cal și intră în catedrală; atît de mare era respectul său plin de grijă pentru acel moment, ce-avea să-i imortalizeze, gloria, încît, observînd un musulman zelos, care spărgea cu toată rîvna pardoseala de marmoră, el îl mustră cu iataganul, zicînd că dacă prada și prizonierii aparțineau soldaților, clădirile publice și particulare fuseseră rezervate suveranului. Din ordinul său, metropola bisericii orientale fu transformată într-o moschee. Bogatele obiecte de cult, care puteau fi transformate, fuseseră ridicate. Crucile au fost aruncate la pămînt și zidurile acoperite cu imagini și mozaicuri au fost văruite și aduse într-o stare de nudă puritate. În aceeași zi, sau în vinerea următoare, *muezinul* urcă în turnul cel mai înalt și proclamă *ezanul* sau chemarea adresată poporului în numele lui Alah și al profetului său. *Imam*-ul ținu predica și Mahomed al II-lea îndeplini *namaz*-ul de rugăciuni și laude la marele altar, unde nu de mult, misterele creștine fuseseră oficiate în fața ultimului cezar[1]. De la Sfînta Sofia sultanul purcese spre augustul dar pustiul palat ce fusese reședința a o sută de succesori ai marelui Constantin, dar care în cîteva ceasuri fusese despuiat de fastul regalității. O reflecție melancolică asupra vicisitudinilor măreției omenești, îi veni în minte și el repetă un elegant vers persan: „Păianjenul și-a țesut pînza în palatul imperial și cucuvaia și-a cîntat cîntecul pe turnurile Afrasiabului[2]"...

...Voi lăsa în seama armiilor turcești soarta ultimelor rămășițe ale stăpînirii grecești în Europa și Asia; dar dispa-

---

[1] Sîntem îndatorați lui Cantemir (p. 102) pentru relatarea în limba turcă a transformării bisericii Sfînta Sofia în moschee, atît de amar regretată de Phrantzes și Ducas.

[2] Acest distih pe care Cantemir l-a citat în original își trage o nouă frumusețe din împrejurarea în care a fost folosit. Tot astfel a repetat Scipio, în zilele devastării Cartaginei, celebra profeție a lui Homer. Același sentiment generos îl făcea pe învingător să mediteze la trecut sau la viitor.

riţia definitivă a ultimelor două dinastii[1] care au domnit la Constantinopol, trebuie să încheie istoria declinului şi căderii Imperiului Roman de Răsărit. Despoţii Moreii, Demetrios şi Thoma[2], cei doi fraţi încă în viaţă, care mai purtau numele de Paleolog, fură surprinşi de moartea împăratului Constantin şi de prăbuşirea monarhiei. Fiindcă nu mai trăgeau nădejde că ar putea să se apere în faţa învingătorului, ei se pregătiră, împreună cu nobilii greci care le urmau soarta, să caute un refugiu în Italia, la adăpost de trăznetul otoman. Primele lor temeri au fost împrăştiate de sultanul victorios, care s-a mulţumit cu un tribut de douăsprezece mii de ducaţi şi, în timp ce ambiţia sa explora continentul şi insulele în căutare de pradă, el a acordat Moreii un răgaz de şapte ani. Dar acest răgaz a fost o perioadă de griji, discordie şi mizerie.

În 1460 turcii anexează Morea iar în 1461 regatul Trebizondei, undo mai domnea David, un Comnen, lichidînd astfel ultimele rămăşiţe alo Imperiului Bizantin.

---

[1] Pentru genealogia Comnenilor din Trebizonda, vezi Ducange (*Fam. Bizant.* p. 195); pentru ultimii Paleologi — acelaşi arheolog minuţios (p. 244, 247, 248). Paleologii din Montferrat nu s-au stins pînă în veacul următor, dar ei îşi uitaseră originea şi neamurilo greceşti.

[2] Atunci cînd relatează nemernica poveste a certurilor şi nenorocirilor celor doi fraţi, Phrantzes (III. c. 21—30) îl părtineşte pe Toma. Ducas (c. 44, 45) este prea concis, şi Chalcocondyl (VIII, IX, X) prea neclar şi plin do abateri de la subiect.

Capitolul LXXI

PERSPECTIVA RUINELOR ROMEI ÎN VEACUL AL XV-LEA... CONCLUZIA ÎNTREGII LUCRĂRI

În ultimele zile ale papei Eugeniu al IV-lea[1] doi dintre funcţionarii săi, învăţatul Poggio şi un prieten s-au urcat pe colina Capitoliului, s-au odihnit printre ruinele coloanelor şi templelor şi au privit de pe această înălţime ce domina Roma, vasta şi variata privelişte a oraşului pustiit. Locul şi obiectul ofereau din plin prilejul de a discuta despre ceea ce ne învaţă vicisitudinile soartei, care nu iartă nici pe om, nici cele mai strălucite opere ale sale, care îngroapă sub aceeaşi pulbere imperii şi oraşe; şi cei doi convenіră că faţă de măreţia ei trecută, căderea Romei era cea mai grozavă şi cea mai jalnică dintre căderi. „Starea ei primitivă, aşa cum o fi apărut de mult, cînd Evandru l-a găzduit pe străinul din Troia[2], a fost schiţată de fantezia lui Virgil. Această stîncă Tarpeiană era pe atunci un desiş sălbatic şi pustiu; pe vremea poetului era încununată cu acoperişul auriu al unui templu.

[1] A fost papă între anii 1431 şi 1447. (n.c.)

[2] Aeneida VIII, 97—369. Acest tablou antic, abordat cu atîta măiestrie şi încheiat în chip desăvîrşit, trebuie să fi fost foarte interesant pentru un locuitor al Romei; iar studiile noastre timpurii ne permit să simpatizăm cu sentimentele unui roman.

Templul a fost distrus, aurul a fost jefuit, roata norocului s-a învîrtit, și terenul sacru e din nou urîțit de spini și moloz. Colina Capitoliului, pe care ne aflăm reprezenta pe vremuri culmea puterii romane, ea era citadela lumii, spaima regilor; pașii atîtor triumfuri au făcut-o vestită, prada luată de la atîtea popoare și tributul plătit de acestea au acoperit-o de bogății. Această priveliște a mărețiilor lumii cum a mai decăzut; cît de mult s-a schimbat; cît s-a slutit! Drumul Victoriei este năpădit de viță, și băncile senatorilor sînt ascunse sub o grămadă de gunoi. Aruncați-vă ochii pe muntele Palatin și căutați printre enormele fragmente fără formă teatrele de marmură, statuile colosale, galeriile palatului lui Nero; priviți celelalte dealuri ale orașului, acolo unde nu se văd terenuri virane, se zăresc doar ruine și grădini. *Forum-ul* poporului roman, loc de adunare, unde se hotărau legile și erau aleși magistrații, e îngrădit acum pentru cultura zarzavaturilor, sau deschis ca să pască porcii și bivolii. Edificiile publice și particulare, durate pentru vecie, zac la pămînt, despuiate de orice strălucire și sfărîmate, ca mădularele căsăpite ale unui uriaș puternic; iar ruina lor o vădesc și mai bine acele relicve uimitoare pe care timpul și soarta nu le-au vătămat..."

...Atenția oricărui pelerin (care merge la Roma) și a fiecărui cititor, se îndreaptă spre istoria declinului și căderii Imperiului Roman, cea mai mare și, poate, cea mai teribilă scenă din istoria omenirii. Diferitele ei cauze și efectele ei treptate sînt legate de multe dintre cele mai interesante evenimente cuprinse în analele istoriei omenești: politica iscusită a caesarilor, care au păstrat multă vreme numele și imaginea unei republici libere; tulburările pricinuite de despotismul militar; ridicarea și confirmarea creștinismului, sectele care l-au divizat; fondarea Constantinopolului; scindarea monarhiei; invazia și stabilirea barbarilor din Germania și Sciția; instituțiile legislației civile; caracterul și religia lui Mahomed; suveranitatea temporală a papilor; restau-

rarea și decăderea Imperiului Apusean al lui Carol cel Mare; cruciadele latinilor în Răsărit; cuceririle arabe și turcești; decăderea Imperiului Răsăritean; situația Romei în evul mediu. Un istoric se poate felicita pentru o temă atît de importantă și variată; dar, în timp ce știe că unele scăderi îi aparțin, adeseori el este totuși nevoit să acuze pentru aceste deficiențe, sursele din care s-a inspirat.

Printre ruinele Capitoliului, am conceput prima oară ideea unei lucrări care m-a desfătat și m-a făcut să-i dedic aproape douăzeci de ani din viață; oricît de puțin ar corespunde ea propriilor mele dorințe, o predau în cele din urmă publicului curios și obiectiv.

Lausanne, iunie 1787

CUPRINS

Capitolul XLVI

Capitolul XLVIII

Capitolul XLIX

Capitolul LII

Lector : BIANCA ZAMFIRESCU
Tehnoredactor : ION GHICA

Bun de tipar *8.X.1976*. *Tiraj 60 120* ex. broşate.
Coli ed. *13,89*. Coli *tipar 8,5.*

Comanda nr. 60 334
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii"
Bucureşti — Piaţa Scînteii nr. 1
Republica Socialistă România